ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНК

ВИДАВНИЦТВО ПРИСЬВЯЧЕНЕ НАУЦЇ І ПИСЬМЕНСТВУ УКРАЇНЬСКО-РУСКОГО НАРОДУ

ВПОРЯДКУВАВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.

ТОМ VIII.

(1895, кн. 4).

MITTHEILUNGEN DES SZEVCZENKO-VEREINES

aus dem Gebiete der Wissenschaften und der ruthenischen Literatur

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUSZEWSKIJ

BAND VIII.

(1895, 4 B.).

У ЛЬВОВІ 1895.

Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка.

З друкарнї Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

ВАРЛААМ і ЙОАСАФ

старохристиянський духовний роман і его літературна история.

Написав др ІВАН ФРАНКО.

I.

(Роман — пануючий рід літератури в нашім часї. Важність его историї. Головні историки романа. Грецькі початки романа. Новійший західно-европейський роман і его походжене. Прогалина між старогрецьким а новійшим европейським романом заповнена духовними повістями греко-візантийськими. Романїчний характер многих житий і апокріфів. Оріентальні впливи на християнство і на его літературу. Документ тих впливів: повість про Варлаама і Йоасафа.)

Роман, повість, новелла — се такі роди літературної творчости, що, незвісні в початках национальної лїтератури, з часом забирають усе більше місця, а в кінцї, як отсе в наших часах, запановують майже неподїльно в лїтературі, захоплюють найширший інтерес читаючої громади, витискають майже всї иньші роди поезиї, особливо епічної, і стаючись духовою стравою міліонів здобувають собі величезний вплив і перворядне значінє в історії людської цивілїзациї От тим то й не диво, що история, а особливо почин і перші ступні розвою сего рода лїтературної творчости набирають великої ваги, зацікавлюють найвиднїйших учених і істориків лїтератури в наших часах.

Дослїди над историею романа і новелли розпочали ся доволї давно, з половини XVII віку. Лишаючи на боцї Італїянцїв Джіральдї і Піньа (Giraldi, De'Romanzi), у яких роман (прозове оповіданє про пригоди, особливо любовні, звичайних людей) змішано ще з романтичним епосом Боярда і Аріоста, першим историком романа треба назвати Француза Гюе (Huet, De l'origine des Romans, Paris

1670), що, вельми характерно, бачить початок романа на Сході, в Азиї, якої мешканці з давен давна визначали ся замилуванєм до оповідань. Та тілько у Греків, в остатніх віках до Христа роман одержав артистичну обробку, став ся від разу улюбленим родом літератури. Як найкращого писателя в тім роді Гює хвалить Геліодора, згадує далї коротко про візантийський християнський роман Дамаскина, Евстатія і Теодора Продрома, і зараз опісля переходить до західної Европи, де схарактеризувавши римського ученика грецьких романїстів Апулея, вскакує від разу в середні віки і поповнює ту саму помилку, що й згадані висше Італїянцї, себ то мішає роман з поемами романтичними та национальними епопеями французькими[1]).

В XVIII віцї чимало писали і спорили про початок і розвій романа, особливо в Анґлїї і Франциї. Витворились тодї дві теориї, з яких одна виводила тзв. лицарські романи з півночи, від старих Скальдів та Ґотів, а друга з полудня, від Арабів та Сараценів, що довгі віки панували в Іспанїї і Сіцілїї, плекали поезию, письменство і науку і мали чималий вплив на середньовікову Европу[2]). Здобутки всїх тих спорів зібрав до купи Анґлїчанин Денлоп (John Dunlop, History of fiction, London 1814), якого книжка, перекладена на нїмецьку мову з многими цїнними доповненями Ф. Лїбрехтом (Geschichte der Prosadichtungen, 1847), стала ся вихідною точкою для всїх новійших досьлїдів на тім полї. Денлоп зачинає від грецьких новелл, підчеркуючи той факт, що вони у-перве виринають на побережях Малої Азиї (Мілетські історії), а далї розбирає детально заховані до нашого часу зостанки пізногрецького і візантийського романа.

Варто зазначити, що головними представниками пізногрецького романа були християне: найталановитїйший між ними, Геліодор, був епіскопом тріккським в V в. по Хр. Та про те єго роман (Αἰθιωπικά) не має анї крихти християнської закраски, але йде сьлїдами поганських грецьких романїстів Клеарха, Антонїя Діоґена, Ямблїха та Лукіяна. І далї в візантійській лїтературі ідуть побіч себе дві течії. Помимо пануючого християнства, що продукує свою осібну лїтературу, озиває ся від часу до часу і поганська течія в романах Ахілля Тация, в пастирськім романї Лонґа, в повістях Харитона,

---

[1]) А. Н. Веселовскій, Изъ исторіи романа и повѣсти. Петербургъ 1886, стр. 19—21.

[2]) W. A. Clouston, Popular tales and fictions, their migrations and transformations, London 1887, t. I, 40; гл. також руський переклад А. Кримського (стор. 58), що незабаром вийде з друку; Dunlop, Geschichte der Prosadichtungen 51—56.

Евстатія, Теодора Продрома, автори майже нічим не зраджують, що вони християне або живуть у християнській суспільности.

Далї Денлоп переходить на захід, розбирає римські проби романїстики, головно-ж повісті Петронія і Апулея, по чім від разу перескакує в глубину середнїх віків, до романтичної поезиї европейської, до поем з ціклю Артура і лицарів Круглого стола, далї до епопей національних з ціклю Карла Великого, а в кінці до лицарських романів іспанських (цікль Амадіса), посьвячуючи їх розборови найбільшу часть своєї книги. Дальшу обширну часть єї займає огляд новелл і леґенд, по чім автор переходить до огляду французького і іспанського романа XVI і XVII віку і кінчить коротким переглядом романїстики XVIII віку. Цїкаво, що автор сего цїнного дїла сам по своїм уподобаням далеко не романтик і не поет; противно, він рационалїст і скептик, дитя фільософії кінця XVIII віку і глядить на роман тілько як на розривку. Розбираючи ті плоди „вимислу“ він майже нїколи не позбуває ся саркастичної усьмішки. І з погляду на свої естетичні прінціпи він доктрінер і формалїст, от тим то й оцїнки єго роблять вражінє тупої схоластіки; він або зовсїм лишає на боцї звязок даного автора і єго твору з сучасним житєм і сьвітоглядом, або ограничує ся на скупих і недостаточних вказівках.

Від часу Денлопа до тепер праця над виясненєм лїтературної історії романа зробила величезний поступ. Багато першорядних учених ріжних країв віддавали свої сили тій працї; доконано важних відкрить, опублїковано купу незвісних Денлопови памятників, розширено і поглублено поле досьлїдів, до чого в значній мірі причинило ся і розломанє тісних рямок схоластичної естетики та вироблена звичка — розбирати твори лїтературні не як плоди пустого вимислу, а як виплив і воплощенє певних ідеальних змагань людських, навіяних обставинами суспільного і духового житя даної епохи.

Заслугою всїх отих новійших праць є виясненє того вельми сложного процесу, який причинив ся до розвою і зросту новійшого европейського романа. Між національними епопеями і романтичними поемами середньовікової лицарської Европи а появленєм романа і новелли яко улюбленої лїтературної форми пройшла могуча історична струя, що дала початок до основної переміни всеї суспільности. Війни релїґійні, єресї з їх пропаґандою і лїтературою, впливи Арабів і магометанства, хрестові походи і могучий прилив орієнтальних впливів на Европу, далї винаходи і відкритя кінця

XIV і XV віку, рівночасний упадок Візантиї і початок ренесансу і гуманізму в Італії, — отсе важнійші з тих жерел, із яких вийшло нове житє Европи, і які своїм порядком мали також величезний вплив на обновленє літературної творчости, на повстанє і розширенє нових форм літературних, із котрих насамперед новелла здобула собі величезну популярність (Боккаччіо, Страпароля, Cento novelle antiche, Банделло, у Франциї Маргарета Новарська, Cent nouvelles nouvelles, в Іспанії Conde Lucanor), а за нею пішов роман.

Дивлячись з боку на первопочини французького романа, що з одного боку випливав просто з прозових переробок старих Chansons des gestes і поем про Артура та лицарів Круглого стола, а з другого боку силкував ся навязати до старої грецької традициї і брав старі грецькі романи як взірці мови, стилю і композициї, можна б подумати, що власне звязок з греко-орієнтальною традициєю доси не істнував. І тодїшні романописателї певно й самі так думали. А прецінь така думка була зовсїм хибною. Близший дослїд, що бере на увагу самі теми романїстичні, показує нам, що грецький вплив на творчість західноевропейську майже зовсїм не переривав ся, що й орієнтальний вплив був далеко давнійший нїж хрестові походи і навіть нїж розширенє богомільської секти по полудньово-західній Европі, — тілько що впливи ті часто міняли форму, неначе той Протей являли ся людям в такій формі, яка в данім часї була в певній сторонї найбільше улюблена.

Найважнійшим посередником між старогрецьким романом і такоюж новеллою, а західноевропейським романом і новеллою часів гуманїзму був т. зв. духовний роман. Були се оповіданя писані в тонї і стилю житій сьвятих, дїяній апостольських або откровеній та видїній, проняті нераз високим духом релїґійним, горячою вірою, а то й переплїтані обширними викладами християнської доґматики; та про те в їх епічнім скелетї дуже легко розпізнати ті самі основні схеми і ситуациї, якими так характерно визначує ся старий грецький, поганський роман. Пригоди залюбленої пари, роздїленої противностями долї, киданої з одного прикрого положеня в друге, по морі і по суші, картини ріжних країв, дивовижних народів, звичаїв і обрядів, розбійники і пірати, жерцї, віщуни і самітні добродїї, і в кінци всего того несподївана стріча в рішучій хвилї, пізнанє і поєднанє щасливої пари. Або таж тема перенесена на поле більше психолоґічних конфлїктів: залюблена пара розлучена завистними інтриґантами, ріжнородні покуси роскоші, богацтва, намов і брехли-

вих обіцянок, щоби дївчину позбавити дївоцтва або парубка зробити невірним єго улюбленій, — і знову після довгого ряду противностий стріча і сполучене обоїх. Отжеж та сама схема є основою найдавнїйших християнських духовних повістей, звісних під назвою Клементин, далї апокріфічного житія св. Павла і Теклї, такогож житія сьвятих Ксантіппи, Полїксени і Ревекки,[1]) тільно що ідеал тілесної любови перемінений тут в любов до Христа і єго науки; вінцем романа являєть ся не подруже, а дївоча чистота або мучеництво за віру. Можна сміло сказати, що й инші парості обширної старохристиянської апокріфічної лїтератури, особливо такі, як житіє ап. Томи і єго дїла в Індиї, житіє ап. Пилипа, дїяня св. Івана на острові Патмі — не що, як переробки романїчних сюжетів дохристиянської Грециї, хоча безпосередні взірці тих творів і не дійшли до нас.[2]) Таку думку висловив учений Француз Шассанґ (Chassang, Histoire du roman dans d' antiquite, стор. 234, 263), а Німець Вейнґартен також зближував грецькі пастирські оповіданя та „робінзонади“ (схема: герой подорожує по морях, закинений на пустий остров устроює собі там житє непохоже на ту суспільність, в якій він виріс) з житіями єгипетських монахів і аскетів.[3])

Як бачимо, християнство і тут, на полї лїтературної творчости, було вірне своїй реформаторській ролї. Як в обсягу звичаїв і обрядів воно переймало старі, усьвячені форми а вливало в них нового духа, так само і в обсягу повісти і романа: на взір поганських повістей і новелл повставали під пером християнських писателїв нові твори в тім же родї, з таким же змістом, з такими пригодами,

---

[1]) Гл. про них Dr. J. Langen, Die Klemensromane, ihre Entstehung und ihre Tendenz, auf neue untersucht. Gotha 1890; Baring Gould, Early christian greek romances в журналї Contemporary Review 1877, October і Веселовскій, Изъ исторіи романа и повѣсти, т. I, стор. 29—64. Варто зазначити, що сей остатнїй уважає звісне у нас оповідане про сьвятого Василія і Евладія, вплетене в Амфілохієво житіє сьв. Василія, як характерний примір переміни ідеалів під впливом християнства: подруже залюбленої пари, що було найвисшою метою єї змагань і вінцем усїх проб та покус, тут показане яко дар злого духа, удїлений в замін за душу любовника; тільно покута і церковне осьвячене перемінюють сей пагубний дар на добро (Веселовскій, op. cit. 38). Нема сумнїву, що й друге знамените житіє, так популярне у нас, а власне житіє сьв. Мариї Єгипетської, є не що, як старогрецька новелла в християнській переробцї і з християнсько-аскетичним закінченем.

[2]) Про ті апокріфи гл. Lipsius, Die apocryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden, 3 томи; грецькі тексти видав Тішендорф, Acta apostolorum apocrypha.

[3]) Weingarten, Der Ursprung des Mönchthums im nachconstantinischen Zeitalter (Zeitschrift für Kirchengeschichte, herausg. von Th. Brieger, Bd. I, 1877) стор. 5—6, 26, 568—572.

періпетиями, описами, — тілько що сьвіт ідеальний тих нових творів, змаганя, уподобаня і погляди виведених в них людей були зовсїм иньші. Що з часом, при упадку просьвіти і критики, ті побожні духовні твори, написані первісно для розривки або для пропаганди ідей, почали вважати ся дїйсною правдою або були заборонювані церквою як виплоди єретицьких доктрін, се не уймає їм зовсїм характеру творів лїтературних.

Ті впливи грецької традициї лїтературної на грунтї християнськім вчасно вже скомбінували ся з впливами орієнтальними. Сказавши правду, й само християнство супроти Грециї було по троха твором орієнтальним; ще більше орієнтального мало в собі жидівство, що власне в перших віках християнства кінчило своє перетворенє з біблїйного жидівства в рабінсько-тальмудичне, і кінчило знову таки під могучим впливом сходу: адже перший корпус Талмуда складав ся в Вавилонї! А жидівство в перших віках нашої ери мало величезний вплив на християнство, далеко більший, ніж опісьля, коли доконав ся рішучий розрив між обома сими релїґіями. А коли розрив сей доконав ся, в другім віцї по Хр., почали ся з иньшого боку орієнтальні впливи на християнство. Нинї не підлягає вже сумнївови, що гностицизм повстав в великій части під впливом буддізму, а манїхейство було не чим иньшим, як перським дуалїзмом, слабо склиєним з християнськими доктрінами. А вплив тих двох могучих сект на християнство був дуже великий: він дав товчок до виробленя найважнїйших точок християнської доґматики. Секти ті сплодили також богату лїтературу, що без сумнїву черпала з тих самих індийських та перських лїтературних жерел, звідки ішли й доктрини сект; зостанки тої лїтератури, чи то в сектантських первообразах, чи в переробках приладжених відповідно до православних доґм, заховали ся і доси; найбільша часть апокріфічних дїяній апостольських походить власне відси (гл. Lipsius, op. cit. I, 373). Від тодї впливи орієнтальні на християнську лїтературу не переривали ся. Одним із найзамітнїйших документів того впливу є духовний роман про Варлаама і Йоасафа, найкращий і найпопулярнїйший твір духовної лїтератури троха пізнїйшої доби, VI або VII віку, і одна з найбільше розповсюднених книг усесьвітної лїтератури. Істория сеї книги, хоч доси ще не вияснена у всїх подробицях, все ж таки незвичайно займаюча. Вона не позбавлена інтересу й для нас, бож „Душеполезная история о. Варлаамі і Йоасафі" належала і в нашій старій лїтературі до найбільш улюблених книжок і полишила деякі живі слїди і в народній памяти.

II.

(Зміст романа: титул, передмова, опис Індиї, цар Авенір і пересьлїдуванє християн. Царський достойник стає монахом, его розмова з царем. Вродженє Йоасафа; астролоґ пророчить, що він буде царем, але не з сего сьвіта, і християнином. Притча про боярина і хорого жебрака. Цар велить виховувати Йоасафа здалека від прикростей житя. Стрічі Йоасафа з прокаженим, слїпим, старим і мерцем. Пустинник Варлаам їде до Індиї по божому наказу; его розмова з слугою царевича; стає перед царевичем як купець, що має дорогий чудесний камінь. Розмова его з царевичем, притча про смертну трубу, виклад доґматики і етики християнської і правил аскетизму; притча о инорозї, о трьох другах, о однолїтних володарях, о сонцї, о царі і двоїх бідарях, о старечій дочцї і вірнім парубцї, о молодій сернї. Хрещенє царевича, прощальна промова Варлаама. Слуга Зардан остерігає царевича, підслухує его розмову з Варлаамом; той відходить лишивши царевичеви свою волосяницю, а замісць неї бере царську одежу. По его відходї Зардан чинить ся хорим, та цар довідує ся від него про Варлаама, кличе свого мінїстра Арахію; той радить слати погоню за Варлаамом а зловивши його заставити, щоб сам перед царевичем признав свою науку брехнею. Коли ж Варлаама не зловлено, він радить винайти пустинника Нахора, подібного до Варлаама, видати його за зловленого Варлаама і заставити його в диспутї боронити нїби християнства і дати себе переконати противникам. Дві розмови Авеніра з сином, диспута Нахора з поганами; перед деспутою Йоасаф пізнає, що се не Варлаам і грозить Нахорови смертю, коли дасть себе побідити. В диспутї Нахор побіджає противників, по чім Йоасаф навертає його на християньство і висилає в пустиню. Авенїр злий на своїх жерцїв, хитає ся в своїй вірі в богів, жерцї вишукують в пустинї волхва Февду, сей їде до царя і заохочений блискучими обіцянками радить окружити Йоасафа гарними дївчатами (тут притча о царевичу вихованім в темній печері). Авенїр слухає сеї ради, окружає сина самими гарними дївчатами, а Февда крім того посилає на него злого демона, та Йоасаф поборює ті покуси молитвою і постом, найкрасшу з поміж дївчат навертає на християньство і посилає в пустиню, а сам знов молить ся всю ніч, бачить дивні сни і западає в слабість. Бачучи, що демони післані на царевича вернули знову до него з соромом, Февда зважує ся сам розмовити ся з Йоасафом, та той і його навертає на християньство і посилає до Варлаама. Тодї Авенїр за радою Арахії віддає синови половину свого царства, а той зараз навертає сю країну на Христову віру. Бачучи се цар Авенїр

і сам нарешті навертає ся на християньство, здає на сина все царство а сам відходить у пустиню, де швидко вмирає. Тоді Йоасаф передає своє царство Арахії, а сам іде в пустиню, де по довгім блуканю находить Варлаама. Проживши з ним якийсь час і похоронивши його жиє на его місци аж до смерти. Тїло его Арахія переносить з царськими почестями до рідного міста. Закінчене, уваги).

Аналїза змісту романа про Варлаама і Йоасафа являє ся конечною не тілько для того, що в наших часах роман сей став далеко менше звісний широкій публицї, нїж був давнїйше, але також з огляду на дальші уваги що до походженя і зложеня сего дїла.

Роман про Варлаама і Йоасафа написаний мовою грецькою, доволї чистою і гарною. Найстарші звісні рукописи сягають XI віку по Христї. Найбільша часть має ось який тутул: Ἱστορία ψυχωφελής ἐκ τῆς ἐνδοτέρας τῶν Αἰθιόπων χώρας, τῆς Ἰνδῶν λεγομένης, πρὸς τὴν ἁγίαν πόλιν μετενεχθεῖσα καί συγγραφεῖσα διὰ Ἰωάννου μοναχοῦ, ἀνδρὸς τιμίου καὶ ἐναρέτου μονῆς τοῦ ἁγίου Σάβα, ἐν ῇ ὁ βίος Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ τῶν ἀοιδίμων καὶ μακαρίων — се значить: Пожиточна для душі істория із крайнього краю Етіопського, званого Индиєю, принесена до сьвятого міста і списана Іваном монахом, мужем шановним і чесним манастиря сьвятого Сави, а в нїй житє Варлаама і Йоасафа незабутнїх і блаженних. Деякі рукописи (Vaticanus, Palatinus 59 і 201) по слові λεγομένης пишуть: ἀπελθόντων τιμίων ἀνδρῶν πρὸς τὴν ἁγίαν πόλιν ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σάββα καὶ ἀπαγγειλάντων, συγγραφεῖσα παρὰ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, т. зн. списана Іваном Дамаскином від мужів чесних, що прийшли до сьвятого міста і оповістили її в манастирі сьв. Сави. Треба сказати, що рукописи, в яких автором названий виразно Іван Дамаскин, належать до пізнїйшого часу, до XIII—XIV віку. Годить ся згадати, що в числї многих грецьких рукописів сего романа[1]) два, зладжені на Афонї в Іверськім манастирі, мають заголовки значно відмінні, а іменно Cod. Nanianus у Венециї N. 137 має: [Ἱστορία ψυχω]φελὴς ἐκ τῆς ἐνδοτέρας τῶν αἰθιόπων χώρας πρὸς [τὴν] ἱερὰν πόλιν μετενεχθεῖσ[α] διὰ ἰωάννου μοναχοῦ μονῆς τοῦ ἁγίου σάββα [ἑρμηνευθεῖσα] ἀπὸ τῆς ἰβήρων πρὸς τὴν ἑλλάδα γλῶσσαν ὑπὲρ εὐθυμί[ου] ἀνδρὸς τιμίου καὶ εὐσεβοῦς τοῦ λεγομένου ἴβηρος, т. зн. Пожиточна для душі істория із крайнього

[1]) Вони вказані в працях: Zotenberg, Notice sur le livre de Barlaam et Joasaph, accompagnée du texte grec et des versions arabe et éthiopienne. Paris 1886, стор. 5—7, а також Ernst Kuhn, Barlaam und Joasaph, eine bibliographisch literargeschichtliche Studie (Abhandlungen der k. bayer. Akademie der Wiss. I. Cl. XX Bd., I. Abth.), München 1893, стор. 48—49.

краю Етіопів принесена до сьвятого міста Іваном монахом із манастиря св. Сави, а витолкувана з іверської (т. є. грузинської) на грецьку мову Евфімієм мужем шановним і богобоязним, прозваним Іверцем (Грузином). А пізнїйший від сего кодекс біблїотеки національної в Парижі н-р 1771 має такий титул: Λόγοι ψυχοφελῆς μετενεχθεῖσαι ἀπὸ τῆς τῶν ἐθυόπων διαλέκτου ἐπὶ τὴν ἑλληνίδα γλῶσσαν παρὰ εὐθυμίου τοῦ ἁγιοτάτου μοναχοῦ τοῦ ἤβυρος τοῦ καὶ γεγωνότος καθηγητοῦ τῆς μεγάλης λάβρας τοῦ ἁγίου ἀθανασίου τοῦ ἁγίου ὤρους, т. зн.: Пожиточні для душі слова перекладені з етіопського нарічя на мову грецьку Евфімієм найсьвятїйшим монахом Грузином, що був духовником великої Лаври сьвятого Атанасия на Сьвятій горі. Полишаючи на далї докладне обговорене справи авторства сеї книги зазначимо тут лише, що рукописна традиция в тім згляді далеко не однозгідна: коли більша часть і то старших рукописів признає написане книги неозначеному близше Іванови монахови з манастиря сьв. Сави в Єрусалимі, то деякі рукописи ідентифікують того Івана з Іваном Дамаскином. Не однако означують рукописи і авторську роль того Івана: по одним можна б догадувати ся, що він списав свою „історию“ з наслуху, з оповіданя якихсь Індийців (ἀπαγγειλάντων), по иньшим виходило би, що ті Індийцї принесли до Єрусалима якийсь рукопис на своїй мові і переложили его для вжитку того Івана монаха. А в кінци по іверським рукописам виходить, що Іван монах тілько приніс до манастиря сьв. Сави етіопський (чи індийський?) рукопис, а переклав его на грецьке якийсь Евфімій Грузин, або так, що Іван монах написав сю історию по грузинськи, а Евфімій Грузин переклав її на грецьку мову. В старословянських перекладах, що, як звісно, держать ся звичайно досить вірно грецької традициї, находимо також ріжні заголовки. І так один із найдавнїйших рукописів (XV в.), що належав колись до біблїотеки Толстого а тепер є в Імп. Публ. біблїотецї в Петербурзї (сіґнатура I. Q. 315) має напис: **Сїє писанїє дш҃еполезно ѿ вноутренеѧ іефї҇ѻпьскыꙗ страны гл҃емыꙗ индїа въ град чт҃ный пренесено їѡанном мнихом моужем чт҃ным и добродѣтелным монастыря ст҃го савы в нем'же житїе варлаама їасафа прнопамятною и бж҃ественою, гн҃ блгви.** Такий же напис має і рукопис, що находив ся в біліотецї Царського під ч. 679 і походить з XVI в. Инший рукопис із збірки Царського, з XVII в. (ч. 90) має напис: **Повѣсть полезна житїя святыхъ и преподобныхъ отецъ, поустынножитель и постникъ Индѣйскихъ, Варлаама поустынника и оученика его Іоасафа царевича, сына Авенѣра царя Индѣйскаго, списано Иоанномъ мнихомъ обители св. Саввы иже**

въ Ієрусалимѣ.[1]) Сербський рукопис XVI в, що находить ся в віденьській надв. бібліотецї, а колись був власністю Хіландарського манастиря на Афонї, має напис: Писаніє сіє душеполезно ѿ вьнутрьнієє єѳіопскиє страны глемыє индиа въ стыи градь прѣнесено Іѡанномь минихомь мужемь чтномь и добродѣтелномь, монастыра сто Савы вь нѥмьже житиє варлаама и їѡасафа прѣнопаметною и бжтвною[2]). Подібний напис має Крехівський рукопис, яким ми користуємось і про який гл. додаток до сеї статї; рукопис сей, украшений 10 рисунками, походить з XVI в. і має такий напис: Изьѡбраженїє дшеполѣзное изъ оутрѣнаы єѳиѡпьскыѧ страны, глемыѧ инъдїйскыѧ страны, въ стый град прѣнесено їѡан'нѡм минїхом мужем чтным и добродѣтелным, сущаг[о] ѿ монастыра сто Савы. Гн бли. Як бачимо, три рукописи мають написи в головному схожі, а сходять ся в тім власне, що Іван монах приніс історию про Варлаама і Йоасафа з Індиї, а не згадують про мужів Індийців, від яких він чув її. Важне й те, що нї один старословянський рукопис не приписує авторства сеї повісти сьв. Іванови Дамаскинови, хоча перші руські друки, Кутеінський 1638 і Московський 1680 чинять се зовсїм рішучо.

Починаєть ся оповідане коротким представленем високої вартости аскетизму. Найвисше бажане чоловіка — бути сином божим. Та се є насьлїдок премудрости, сего з давна доступали сьвяті за свої чесні дїла, головно ж мученики і аскети, що з постом, молитвами, безсонницею і многими трудами проходили „тѣснымъ и прискорбнымъ поутемь." Житеписи таких людей служать взірцями для других і заохотою, „ико на добродѣтелїє въходяй поут єсть ѿстръ и жестокъ". „От тим то і я — говорить автор — тямуючи притчу божу про недбалого слугу, що одержавши від свого пана талант закопав его в землю і дане ему на приплодок заховав без зиску, ніяк не можу промовчати отсю пожиточну для душі дійшовшу до мене повість (испов'кданїє), котру розповіли мінї мужі богобоязливі із глубокого етіопського краю Індиї і виложили без брехнї, власне ось як." Сей вступ дуже важний. Поперед усего він троха докладнїйше зазначує відносини грецького писателя до его жерела, що не все чинять титули книги. Бачимо тут, що справді автор не сам

---

[1]) А.-Н. Пыпинъ, Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ, стор. 128 - 129; Строевъ, Описаніе рукописей Царскаго.

[2]) На сей рукопис звернув увагу Міклошіч, гл. Fr. Miklosich, Lexicon linguae palaeoslovenicae. Wien 1862—1865, стор VI.

приніс сю повість із Етіопії, а принесли її якісь мужі гідні віри; бачимо далї, що автор списав її пісьля їх оповідань, а може тілько пісьля устної передачі єму якогось писаного индийського тексту, котрий ті мужі єму перекладали. Варто зазначити й те, що ся передмова стилїзована троха подібно до передмови иньшої, в Сириї і Палестинї в ту пору вельми популярної духовної повісти, а то леґенди про Марію Єгипетську.[1])

Далї сьлїдує коротесенький опис Індиї, котра по думцї автора **„далече прилежитъ Єгѵп'та, велика сѹща и многочл҃чна, прилежит же морем и поучинами и лодїйным шествованїемь къ єгѵпетстѣй странѣ.“** Очевидно, що ся ґеоґрафічна нотатка — духова власність грецького автора, що сам не мав ясного виображеня о Індиї, думав що вона граничить з Єгиптом, а з самого дальшого звязку повісти виміркував, що се край многолюдний і що до него пливе ся кораблями (се чинить далї Варлаам).

Сей край, — повідає далї автор, — пропадав у тьмі поганства і кровавих жорстокостів, поки не вродив ся Христос і не приніс на сьвіт правдивої релїґії. Єго апостоли і ученики рознесли її на всї сторони сьвіта. До Індиї посланий був сьв. Тома, котрий при помочи Бога і ріжних чудес (автор натякає мабуть на апокріфічні Дїяня сьв. Томи) прогнав бісовський морок і заснував там християнство (ст. 3). І коли в Єгиптї почали будувати манастирі і збирати в них черцїв, то сей звичай зайшов і до Індиї: багато людей почало покидати свої достатки і оселювати ся по пустинях, щоб умираючи тїлом **„жизнь прїꙗти бесплътных, и тако златаа крила прїємше и на нбса многомь възлетѣв'шемь“** (стор. 4).

[1]) Ось паралельні місця обох текстів у церковнословянськім перекладі:

Варлаам.

Єго ради и аз непрѣлежащего раба прит'чꙗ божсꙗ, иже прїꙗтк ѿ Гд҃а таланътъ и в землꙗ погребе, и данное на приплѡд съкры бес приѡбрѣтенїꙗ, испокѣданїе дш҃е-полезное до мене же пришед'ша никакоже оумлъчꙗ.

(Крехівський рукопис стор. 2).

Марія Єгипетська.

Тѣмже и азъ страхомъ еже молчати бж҃ественнаꙗ содержимъ и претимѹю раба бѣдѹ оубоꙗвсꙗ ꙗко прїꙗтъ ѿ Вл҃дки талантъ и въ земли той погребе и данное дѣꙗнїꙗ ради сокры бездѣлно, повѣсть с҃щеннѹю до мене дошедшѹю никакоже оумолчѹ.

(Тріодь постная, Львів 1756).

Тоді повстав могучий, богатий і славний цар Авенір, великий прихильник поганьства; одна у него була гризота, що не мав дітей, „си бо вещь сладка многым“. Християне не шанували его віри, ширили свою проповідь по краю і стягали щораз більше народу до чернецтва, „ѿ гръкїа и҆ прѣлъстьныѧ тьмы къ сладкомоу же свѣтоу и҆стинномоу“ (ст. 5). Навіть царські совітники ішли в черці. Почувши се цар розгнївав ся дуже і наказав силувати кождого християнина, щоби покинув свою віру, далї розіслав „грамоти“ по всім краю, велячи мучити і вбивати правовірних, а особливо монахів. І справдї, дехто з вірних захитав ся і відступив, иньші тїкали геть з краю, але монахи йшли на муки і на смерть або заходили в далекі пустинї не зі страху перед муками, але за показом божим (ст. 6).

В ту пору один із чільнїйших царських воєвод, почувши про такий царський розказ, покинув сьвітське житє і сам поступив у черцї. Почувши про се цар ще дужше резлютив ся на монахів і розїслав післанців, щоб его шукали. Післанцї „всѣкь камень раздвигоша“ шукаючи его і аж по довгім часї найшли его в пустини і привели перед царя. Побачивши его в лихій одежі, зсушеного постом цар ледво пізнав его і ще дужше розлютив ся на монахів і промовив до него як до божевільного, питаючи, по що перемінив свою честь на ганьбу, славу на огиду, по що забув про своїх дїтей і все покинув для Христа? Достойник почувши се мовив цареви:

— Коли хочеш зо мною говорити, царю, то віджени від себе своїх ворогів, а тодї я буду тобі відповідати. Доки вони з тобою, я не відповім тобі анї слова і можеш мене мучити, зарізати, робити що хочеш.

— Що се за вороги? — питає цар.

— Гнїв і пристрасть, бо тільки позбувши ся їх ти зможеш розсудити справу спокійно і справедливо.

Цар обіцює вислухати его спокійно і достойник-аскет оповідає, що ще бувши молодим почув якийсь чудесний голос, що мовив ему: „и҆зволи ръщи неразꙋмным сѫщих небрещи ꙗко несѫщих, несѫщих же ꙗко сꙋщих прїймати“. Сї слова так вбили ся ему в тямку, що весь вік пересьлїдували его, аж отсе на старість він порозумів, що він справдї доси саме найважнїйше, т. є. житє вічне занедбував, а саме неважне, т. є. земне, минуще житє вважав за найважнїйше. Се довело его до віри в Христа і до постанови йти „оу҆зкы прискрьбныи пѫт шествовати“. Він докоряє цареви за его нерозум і лютість, викладає ему про гріх Адама, від якого Бог виратував людей посилаючи їм свого сина, що своєю смертю

„низложи крамолника и нас ѿ гръкаго оного плѣненїа избави“ (стр. 11). От тим то він не відступить від Христа, хоча б цар єму й смерть зробив чи то мечем, чи огнем, чи дав єго звірям на страву. „Не люблю я сего житя, — говорить аскет. — Багато в нїм слабости і пустоти, багато огиди і турботи і суму. А я шукаю волї божої, покинув усе добро і тілько дбаю про єго любов“ (стор. 12).

Чуючи сї слова цар ледви міг усидїти зі злости, але не посьмів доторкнути ся до него і тілько загрозивши єму огневою смертю велїв іти геть з єго очей, щоб єго більше не бачив. „ишед же бжїи члкь ѿиде въ пѫстынѫ печалоуѧсѧ, ꙗко не моученъ быстъ“ (стр. 13).

Сей епізод з безіменним „божим чоловіком“ полишений в нашій повісти без нїякого звязку з дальшим оповіданєм, як якась случайна і зайва вставка, хіба для характеристики царя і єго відносин до християньства, що впрочім і без того схарактеризовані досить ясно. З дальшого викладу ми побачимо, що епізод сей, як інтересний зостанок иньшої композициї нашої повісти, має чимале значінє для єї лїтературної історії. Варто зазначити також досить незвичайне найменованє аскета „божим чоловіком“, котре християньска леґенда прикладає специяльно до деяких сьвятих, нпр. до св. Алексея, а котре в мові сирійській дає gabrâ d' alâhâ або скорочене bâr-lâhâ [1]), що Греки передають словом Βαρλαάμ. Побачимо далї, що власне в однїй з віднайдених рецензий нашої повісти сей самий безіменний вельможа-аскет, прогнаний царем Авенїром, являє ся опісьля яко пустинник Варлаам і навертає Авенїрового сина на Христову віру і на аскетізм.

По відходї „божого чоловіка“ Авенїр ще гірше лютує на монахів. Тодї єму родить ся син дуже гарний; цар дає єму імя Йоасаф, приносить жертви богам (ст. 13) і розсилає всюди спрошувати людей на гостину. Цар гостить усїх, обдаровує богатих і бідних. Тодї прийшло до царя 50 мудрих Халдейцїв звіздочотів; роздивившн ся в звіздах вони напророчили, що малий царевич буде великим і богатим, сильним, висшим над усї царі. Та один астролог, найстарший і наймудрійший [2]), промовив: „Так, царю, він буде великим царем, але не на твоїм царстві, а в красшім, висшім. Думаю, що він пристане до тих християн, котрих ти пересьлїдуєш“ (ст. 14—15).

---

[1]) Гл. E. Kuhn, op. cit. 19; Fr. Hommel, Zum Barlaam und Josaphat, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, XLIV, 548.

[2]) Деякі західно-европейські тексти звуть єго Даниїлом, гл. Dunlop, op. cit. 28.

Почувши се цар засумував ся „и҆ въ градѣ Домосѣ такоу полатоу създа красноу и҆ веселїж“, там помістив свого сина по скінченю перших літ і казав не випускати его відтам, приставив пістунів і слуг молодих і гарних і заказав їм, щоб не виявляли царевичеви ніякої турботи анї прикрости житя, не згадували єму о смерти, анї о старости, анї о хоробі, анї о бідности, не давали єму задумувати ся над будущим, а особливо щоб нїхто з них і не натякав єму про Христа і его науку. Рівночасно він вислав по всім краю своїх післанців, щоб оголосили, що до трьох днїв не сьміє в краю бути анї один монах християнин, а який би по трьох днях найшов ся, буде без пощади спалений (ст 15—16).

В ту пору один „болярин“ царський їдучи містом зустрів хорого чоловіка з поломаними кістьми і змилосердивши ся над ним, узяв его з собою і велїв его лїчити. По якімсь часї на сего мінїстра набрехали перед царем, що хоче захопити царську власть у свої руки. То цар прикликав его до себе і хитро предложив єму обняти правлїнє, бо він немічний і бажав би віддати ся самотному житю. Переляканий сим боярин, бачучи інтриґу, прикликав до себе того калїку і попросив его поради. Той порадив єму обстригти собі голову, надїти волосяницю і так іти до царя і заявити, що коли цар хоче йти в пустиню, то й він готов іти з ним. Сей доказ вірности вельми сподобав ся циреви і він опять приняв боярина до своєї ласки (стор. 16—20). І сей епізод, нїчим не звязаний з дальшим оповіданєм, являє ся в грецькім текстї як случайна вставка; его значінє побачимо далї.

Свого гнїву на монахів цар не покидає через те, що їх наука іде до того, щоб „ѻ҆стати сѧ чл҃ком сладкых житїа сего и҆ неꙗвимых надеждь ꙗ҆ко сны прїймати“. Та от раз їдучи на полюванє він здибав двох монахів; велїв їх схопити і привести перед себе. Вони сказали єму, що відходять з его краю.

— Значить, все таки ви боїте ся смерти, — каже цар.

— Так, боїмось, але смерти душевної, не тїлесної, — відповіли монахи.

— А отже тїкаєте по моєму наказу.

— Не по твоєму наказу, — відповіли монахи, — але для того, щоб убиваючи нас ти не обтяжав своєї души гріхами.

Цар велїв зараз спалити їх (стр. 20—21) і заразом дав наказ усякого монаха, який би ще найшов ся в его краю, вбивати без розпитуваня.

Тимчасом царевич ріс у своїй палатї, пройшов „въсе ѥфишпское и пръское оучение", відзначував ся красотою, розумом і талантом, так що батько аж дивував ся і раз у раз наказував учителям, щоби не говорили єму нїчого о гризотах і смерти „Сим бо словшм, - замічає автор — на нко стрѣлмет, како оубо оутайти см члчьскомоу родоу съмрти?" Царевич бажав знати, чому се отець держить єго в запертї і не допускає до него нїкого, але не міг довідатись. Був у него один „пістун" любійший від других; того царевич почав розпитувати і дізнав ся від нього про ворожбу і про християн. Почувши се царевич не питав дальше, „прикосноу бо см срдци ѥго слово спсеное" (ст. 22—23).

Цар часто відвідував свого сина, котрого дуже любив. Одного разу царевич почав жалувати ся батькови, що той держить єго в неволї і просив, щоби позволив єму виїжджати або до него приходити всяким людям. Авенїр вволив єго волю і наказав усїм у дворі, щоби супроводжали царевича в гарні місця і щоби не допускали до него нїяких неприємних видів. Та от раз царевич відбивши ся від слуг побачив двох людей: один був прокажений а другий сьлїпий. Царевичеви жаль стало і він запитав тих що були з ним:

— Що се за люде і як вони виглядають?

— Се людське терпінє — відповіли слуги, — „се ес[ть] стрсть члчьскаа, юж[е] вещїж тѣлесноѫ и хракотинами ключатсм члком".

— Чи всїм людям таке буває? — питав далї царевич.

— Нї, не всїм, „нѫ иже ѿ здравїа прекратит, ѿ хракотинныѧ скврънꙑ.

— А коли не всїм таке буває, то чи можна знати, кому таке буде, а кому нї?

— Сего не можна знати наперед.

Царевич перестав далї питати; єго серце стисло ся жалем і вид змінив ся (ст. 23—26).

Другим разом Йоасаф здибав старця „престарѣвшесм дньми мншгыми, съ мѣлым лицем и разьслабленнама мышцама и слмка и испадшим зоубом ѥго". Здивований царевич запитав, що се за диво? Єму відповіли, що сей чоловік жив уже довго і ослаб.

— А який же сему конець? — запитав царевич.

— Не що друге, ак лише смерть. Усїх людей вона чекає.

— Кілько ж лїт жиє кождий чоловік?

— Жиє й 80, але смерть може прийти кождої хвилї.

— Гірке се житє, повне всякої болїсти та турботи! — зітхнув царевич і важко задумав ся. І він почав часто думати о смерти і о тім, чи є по смерти яке друге житє. Він питав свого вірного слугу, чи не знає кого, хто б заспокоїв єго сумнїви, але той знав лише, що християн усїх розігнано або побито, а нїхто иньший сего не вчинить. Царевич гриз ся дуже, **„въмѣни сѧ ѥмоу ꙗко мѫжоу съкровище погоубившоу и на възысканїе ѥго вес оумь свои оупразднившѫ“**; всї роскоші і пишноти остогидли єму. Та Бог зглянув ся на єго сердечну муку (ст. 26—28).

Був в ту пору в Сенаридській (по грецьки Σενάάρ) земли один пустинник вельми мудрий і набожний; **„ѿкоудоу бы [тѣ] и ѿ которагo рода, не имамь гл҃ати“**, а імя єму було Варлаам. Сей мавши від Бога яву у снї про царевича, покинув пустиню, перебрав ся по сьвітськи і сївши на корабель поплив до Індиї. Прийшовши до міста, де жив царевич, довгенько пробував там, розвідуючи ся про царевича і єго приближених. Далї він виглядів того товариша, що був при царевичу при згаданих висше двох стрічах і зблизивши ся до нього сказав, що він купець і має дорогий камінь з такою чудною силою, що єму нїде в сьвітї нема пари. З тим каменем він хотїв би доступити до царевича. Слуга з разу не вірить, просить купця, щоби показав єму той камінь. Та Варлаам вимовив ся від сего кажучи, що камінь той без шкоди може бачити тільки той, у кого житє безгрішне і цїломудренне, як ось у царевича, а він, слуга, може на вид сего каменя ослїпнути. Слуга згодив ся на такий арґумент, оповістив про все царевича, а сей радо казав привести купця до себе (ст. 28—31).

— Ну, покажиж мінї той чудесний камінь, — мовив царевич до Варлаама.

— Добре, — відповів Варлаам, — але мушу вперед троха підготовити твій ум.

І за сим він розповів єму євангельську притчу про сївача і додав: „Коли найду в серці твоїм землю добру і плідну, то не занедбаю посїяти в него сїмя боже і відкрити тобі велику тайну; але коли камяна і терниста або коли там утоптана стежка для кождого, то лїпше буде — каже мій владика — не сїяти блаженного сїмя“ (ст. 32).

Йоасаф признає ся Варлаамови, що з давна палить єго нутро бажанє **„изъоучити с[ѧ] истинных въпрос“** і коли тільки найде чоловіка, що б повчив його, то певно схоронить єго слова в своїм

серці. „Коли я почув — додає він, — що ти прибув з далека, якась надїя заворушила ся в моїй душі і для того я так поквапно приняв тебе“. Варлаам похвалив його за се і розповів йому ось яку притчу:

„Бѣ нѣкїи црь велїй славень ѕѣло. быс[ть] же шествовати ємоу на колесници позлащенѣй, и ѡкрть єго ѡроужници ꙗкоже пѡдобает црмь. и оусрѣте два мѫжа растръзаєми ризами и скврънами ѡблъчена, оуныла же лицема и ѕѣло поблѣдѣвшѫ. бѣже црь сеа знаѧ тѣлесным стомленїемь и постным троудѡм и потом тѣлом изыйдаємоу, и ꙗкоже оузрѧ ꙗ, скочи съ колесници и пад при земли поклони сѧ има, въстав ѡбьѧт ѧ съ любовїѫ и ѡблобыза єѧ. велможа ж[е] єго и кнѧѕи негодовашѫ ѡ семь, ꙗко недо[ст]ойноу црьскїѧ славы сътвори. ти[м] недооумѣѫщем и (в текстї хибно: къ) не дръзаѫщем пред лицем ѡбличити ег[о] искрънемоу братѫ єго глаша, да гать къ црви не досаждати высотѣ црскаго вѣнца. семоу же си къ братоу мльвившѫ и негодоуѫщоу ємоу, тъщеславїѫ єго хоудаго. дас[т] ємоу ѡвѣт црь, єгоже брат єго не разоумѣ. ѡбычаи же бѣ томоу црю єгда же ѡвѣт съмрътный дааше комоу, проповѣдникь къ братом єго посылааше въ трѫбѣ мртовнѣ, и оувидѣти глемое, и гласѡм троубным; разоумѣхѫ ж[е] вси ꙗко виноват єсть съмрти. вечерѫ ж[е] наставшѫ посла црь троубоу съмртнѫѧ въстроубити при дверех домоу брата своєго. ꙗкож[е] оуслыша ѡн троубоу съмртнѫѧ, недооумѣвааше ѡ своємь животѣ и размышлѣаше о себѣ въсѫ нощь. оутроу же наставшѫ ѡблъкъсѧ въ смаглыѧ и плачевныѧ ѡдежда, коупно съ женоѫ и съ чады иде къ полатѣ црви, ста при дверех плачас[ѧ] и рыдаѧ. въвед[е] же єго къ себѣ црь и тако видѣвь єго плачѧщас[ѧ] гла къ немоу: ѡ неразоумне и несъмыслне и безоумне! ꙗко ты тако оустраши сѧ проповѣдника под[о]бно рожєнна ти и пѡд[о]бна чстна своєго брата, къ немоуж[е] никакож[е] весма себе съвѣдый съгрѣшив'ша. вѣдал, како на мѧ зазрѣнїе наведе въ смѣренїи цѣлован'шѫ ми проповѣдника ба моєго, гласнѣй троубы нарѣковавшоу ми съмрть и страшнаго оусрѣтенїа вдкы моєго, ꙗко мнѡга и велїа грѣхы въ себѣ съвѣдаѧ. [с]е оубо нинѣ своєг[о] обличенїа не разоумѣета, каковым замыслих ѡбразомь, також[е] съвѣщав'шиса с тобоѫ єже ѡ мнѣ зазора скоро на ѧвѣ обличѫ. и тако оутоливь брата своєго и наказавъ пѫсты ни въ дом свой. повелѣж[е] црь сътвори[ти] ков'чегы д ѡ дрѣва, два же ѡбложи златом, и кости мртв'ча смрьдѧща въложи въ нѧ, златыми ж[е] гвозды за-

гвозды ѧ҇. дроугоюже двоѫ помаза смолоѫ и̓ вѣкѡм, и̓ напльни их камыкь ч҃стных, и̓ ѿ вьсѣх вон' бл҃гоѫханных испльны ѧ҇, власѧными ж[е] вѫжи ѿвѧза ѧ҇. и̓ призва велможа своа зазрѣвшаа емѫ ѡ̓ сърѣтенѣхь о̓нѣх и̓ дивнѣх мѫжех смѣренѣхь, и поста́ви пред ними ковчегы четыри и̓ повелѣ и̓мъ, да смирѧт. ко́ликоу е̓ста дос[т]ойнаа златаа, [ко]ликоу ли о̓смоленнаѧ. ѿни [же] златоѫ смѣриша, ꙗ̓ко множествоу цѣны дос[т]ойна е̓ста, мнѣхѫ бо, ꙗ̓ко цр҃стїи вѣнци и̓ поꙗси вложени въ нѧ; смолоѫ же помазанаа и̓ бькьмь ма́лы и хоудыи цѣны достойна е̓ста гл҃аахѫ. цр҃ь же гл҃а къ ним: видѧх а̓зъ ꙗ̓ко таковы и̓мате гл҃ати. нѫ не тако подобает творити, нѫ [мб. не] вънѣшнима ѡчима, нѫ вьноутрьнима подобает лежащее вьноутрь смотрити и̓ли ч҃сть и̓ли безчьстїе. повелѣ цр҃ь ѿврѣсти златаа ковчега. ѿвръзенома ж[е] ковчегома злы[и̓] смрад повѣѧ и̓з неѧ и̓ не красна видѣна быс[ть] вид[?]. реч[е] же цр҃ь: се свѣт ес[ть]! въ свѣтлыѧ и̓ славныѧ ризы ѿблъченым и славоѫ грьдѧщемъсѧ, и̓ вънѣтрь сѫт мр҃твцѧ смрьдѧ кости и̓ злых дѣл и̓спльнь. тачє повелѣ ѿсмоленаа и̓ вкым помазанаа, симаж[е] ѿврьзема сѫща всѧ тоу възвеселиста [сѧ] ѿ лежащих въ неѫ свѣтлостех, и̓ бл҃гооуханїе и̓зыиде ѿ неѧ. гл҃а къ ним цр҃ь: вѣсте ли, комоу подобна ковчега сїа? подобна ѿнѣма и̓ въ хоудыѧ ризы ѿблъченыма, и̓хже вы вьнѣшнїи ѡбразь видѧще досажденїе въмѣнисте лица еѧ мое покланенїе до землѧ. а̓з же разоумныма о̓чима доброту их и ч҃сть дш҃евнѫѧ разоумѣвь чюдивсѧ еѧ прикасанїе пач[е] вѣнець и̓ цр҃ьскаго сана ч҃стнѣи̓шѫѧ въмѣних. и̓ тако ѿсрами вльможа своѧ и̓ наоучи ѧ ѡ̓ видимых не блазнитис[ѧ], нѫ ѿ разоумных вънимати (стор. 33—38).

Ми подали по крехівському рукопису дословно текст сеї притчі і подамо також дальші крім тих, що виняті із євангелій, раз для проби тексту і мови нашого рукопису, в якім троха змінюємо хіба інтерпункцию та пропускаємо наголоски і зносимо в рядок надстрочні букви, а також задля важности тих притчів для нашого дальшого досліду. Сеї притчі Варлаам не виясню шире, а тілько напоминає царевича, щоб і він не дивив ся поверхово, а вникав у глуб того, що єму буде сказано далї.

— Се ти добре і ключно сказав — відмовляє Йоасаф — та я рад би знати, хто се той твій владика, про якого ти згадав у першій притчі?

Се питане дає Варлаамови притоку до викладу о Христї яко о Бозї і о св. Тройцї. Інтересно, що говорячи про сотворене сьвіта

Варлаам висловлює, що Бог „прѣвѣе невидимыѧ силы ꙗ҆всныѧ бес числа мнѡж[е]ство беспльтныѧ дх҃ы бж҃їѧ волеѧ сътвори, послѣдиж[е] видимыи съ миръ, ꙗ҆ко и҆ землѧ и҆ море“ — погляд, як звісно, не умотівований в сьвятім письмі; отці церкви, особливож св. Василій Великий в своїм Шестодневі висловлювали зовсїм иньшу думку твердячи, що ангели і загалом духи сотворені були аж четвертого дня, пісьля сотвореня неба і землї. Далї йде оповіданє про сотворенє землї, перших людей, раю, про упадок діявола і злих духів. Діявол по стратї своєї слави, завидуючи чоловікови, що той займає єго місце, „змїѧ оубо съсѫд своеѧ прѣлъсти прїемь тоѧ бесѣдова къ женѣ“ і привів її до гріха. Вкусивши заказаного плода чоловік „къ ѡ҃канное се и҆ страдѫщее житїе въпаде и съмрътїоу наипрѣ[в]ое ѡсѫждень быс[ть]“. Діявол дуже сим тїшив ся, заставив усїх людей грішити, що довело землю до потопа. По потопі знов люде почали блудити. Одні думали, що все на сьвітї повстало само з себе і нїякого Бога нема, а иньші повидумували собі багато богів злих і добрих, понадавали їм усї можливі людські чесноти і вади та хиби, понаробляли їх образів і ідолів, ще иньші почали кланяти ся сонцю, місяцеви і звіздам, огневи, водї, а то навіть звірям та гадам, пѫщеи скотинь себе показоуѫще“, в кінцї деякі приняли за богів людей, „и҆х же ѡ҃ни сами и҆звѣстоваша прелюбодѣанїи, оубїица, гнѣвливыѧ и҆ ꙗ҆рыѧ, ѡ҃цеоубїица и братооубїица, тати и҆ хыщники, хромы и рѫкохромыѧ, ѡ҃травники и҆ бѣсоуѫщаѧ сѧ“. Тільки один Авраам пізнав правдивого Бога; Бог явив ся йому, зробив його своїм слугою, вивів єго потомків із Єгипту, а Фараона потопив, водив їх 40 літ по пустинї, дав їм свій закон на двох камяних таблицях „ѡ҃бразоу сѫщоу и҆ сѣнїѧ написано“. Так запровадив їх до обіцяної землї, де і на далї не випускав їх зі своєї опіки. Та все се мало той один наслїдок, що діавол знов запанував над людьми „и къ ѡ҃рѫжїе а҆дово в҆сѧ посылаа“. Тодї сам Син Божий зійшов на землю, 30 лїт пробув з людьми, хрестив ся, творив чуда, навчав, вибрав 12 апостолів, був осуджений на смерть і розпятий „и҆ в҆се притрьпѣ ес[ть]ством пльтскым, е҆же ѿ нас прїѧт, бж҃ественное ж[е] ес[ть]ство без стр҃сти пребыс[ть]“. По смерти він зійшов у ад, розломав його і увільнив з него душі заперті там від віку; пролежавши три дні в гробі воскрес, являв ся ученикам, а по 40 днях пішов до неба. Він прийде ще на землю судити живих і мертвих. По вознесеню зіслав Св. Духа на учеників, що після сего розійшли ся у всї сторони землї, несучи сьвітло і нівечачи поганство. Та діявол лютуючи на се піднимає вороговане проти християн, але вже знемагає єго сила (ст. 38—47).

Коли Йоасаф почув сї слова, „свѣть въ д҃ши его въсїа ѿ многыѧ радости“, він обняв Варлаама і запитав його, чи то се той дорогий камінь, який він обіцював йому показати? Бо слухаючи тих слів „свѣт сладкїи въсїа въ ср҃дце мое и тажкїи ѻ҃нь покровь печали моеѧ за много лѣт ѻ҃блежаща неразоумїю моемоу вънезапнѫ възатсѧ“. Варлаам потверджує, що се власне є його тайна і що слїд йому хрестити ся. Йоасаф питає його, що має чинити, щоб доступити хресту? Варлаам викладає єму значінє хрещеня, до якого треба поперед усего душею приняти віру, а потім приступати до него „любовїѫ топлоѫ и никакож[е] ѿ семь замъдлати, бѣдное бо есть замъдлѣнїе, зане неѧвьствн҃о чаанїе съмртное“. Йоасаф питає єго, чогож нам ждати? Що він називає царством небеспим? „и оумарѣеми же ч҃лци ни въ чтож[е] раздроушаеши, или ес[ть] ино житїе ѿ сѫдоу ѿходѧщим?“ Варлаам описує єму царство небесне словами св. письма, говорить про безсмертиє душі, смерть і про відплату за добрі і злї дїла по смерти, о повставанє чоловіка і страшний суд, по котрім всї дїла і слова і помисли наші відкриють ся, „и всѧ-та іная ѿкръвена бѫдоут“: тодї праведники підуть до неба, а грішники на вічну муку (ст. 47—53).

Почувши сю науку Йоасаф розплакав ся, „поканїемь мноѓым д҃шѫ исплън, слъзами вес быв“ запитав Варлаама, щож його робити, щоб уйти вічної муки а доступити нобесної радости? Варлаам радить йому як найшвидше хрестити ся; „а҃ще ли по званїю не хощеши нѫ мъдлиши, праведным бж҃їим сѫдом ѿвръжень боудеши; не хотѧщоу ти не въсхощень бѫдеши“; в разї упору в невірі грозить йому страшними муками пекельними, а в разї наверненя обіцює безконечні радощі на землї і в небі (ст. 53—56).

Йоасаф заявляє, що вірить словам Варлаама і готов хрестити ся, та питає, чи сего вже досить для спасенія, чи треба ще чого иньшого? На се Варлаам заявляє, що віра без дїл мертва так само, як дїла мертві без віри; вичислює цїлий ряд гріхів і аналоґічний ряд чеснот „іаж[е] іако нѣцїи степенїе и лѣствици дрѫга дроуѕѣ дръжима и ѿ дрѫга съплескаемь на н҃бо д҃шѫ възносѧт“. Та горе тому, хто по хрещеню верне назад до давнїх злих дїл. Бо коли через хрещенє нечистий дух вийде з чоловіка, „шестъвоует по безводным мѣстомь и҃ща покоѧ и неѡбрѧщет; не търпѧ же мноѕѣ без жилища и без домоу“, вертає назад до давнього житла і найшовши там злі дїла „въшедше въселѧ[е]тсѧ въ нь“; тодї буде тому чоловікови ще гірше, нїж перед хрещенєм, „ико [по] крщ҃енїю прѣжних всѣх грѣхѡв рѫкописаное водоѫ погроуѕивь весма тли прѣдас[ѧ].

и҆ проч[е]ѐ ст҄ѣна нам ес[ть] и҆ град и҆ ѡ҆ружїе дръжавное на вражїе ѡ҆плъченїе. ни по кръщенїи гр҄ѣхы творащим и҆мат процѣнїа. ни в҄торыа кѫпели погрѫженїа“. Сей погляд, доволї чудний в очах пізнїйшого християнства, тайна сповідї стала ся одною із підвалин етики, був, здаєть ся, вихідною точкою покутницького, аскетичного житя. Тут Варлаам викладає головні правила християнської етики, мішаючи нагірню проповідь та євангельські вказівки з Мойсеєвими десятьма заповідями. В загалї сей уступ (ст. 59 62) виглядає як збірка євангельських і иньших цітат зложена до купи без пояснень, без внутрішнього звязку і без систематичного порядку.

Переляканий строгістю етичних вимогів царевич замічає, що коли се так, то „а҆ще по кр҃щенїи ключит ми са ѐдиноѫ и҆ли двоѫ сих заповѣдїи не оу҆полоучити, ѻ҆убо бѫдоу ли и҆ всѣх не пооу҆лоучаа наслѣдствоуѫщих и҆ късоуе бѫдет късѣ моа надежда?“ На те Варлаам викладає йому тайну покути; се „врачеб҄ное былїе покаа҆нїе“ не є наша сповідь, бодай Варлаам нї словом не натякає на неї, „нѫ покаа҆нїѐмь бо́лезным и҆ слъзами то́плыми бывает ѻ҆чищенїе и҆ простына гр҄ѣхом съгрѣшившим, м҃лстїѫ и҆ м҃лсрдїемь и҆ ч҃лколюбїем Б҃а ѐдинаго“ (ст. 62). Як ілюстрацію важности покути Варлаам оповідає притчу про блудного сина (ст. 63—64) і притчу євангельську про доброго пастуха (ст. 64) і згадує про гріх ап. Петра, що відрік ся Ісуса, та опісьля „и҆шед вонь плакаса гор҄ко и҆ тъплыми слъзами побѣдоу въздвиже. і҆ акїе ѻ҆узрѣв крамол҄никь слъзы. ꙗ҆ко ѿ пламене велика лице ѡ҆палѣ҆мо ѿскочи далече и҆ зл҄ѣ оу҆лютаа“ (ст. 64).

Та Йоасаф рад би не потребувати сеї тайни і по хрещеню не попадати в гріх: се Варлаамови дуже любо почути, бо дає єму можність звести розмову на аскетизм. „Прилежанїѐм — каже він — невъзможно“ встерегти ся гріха, бо „съ ѡ҆гнем живоущоу къмоу любо̑ не коритис[а]. „а живши серед клопотів і покус житя хібаж можна не грішити? От тим то апостол Іван і сьвяті отцї радять цурати ся сего сьвіта. Деякі християне задля сего зараз по хрещеню віддавали ся на муки, „приложиша в҄торое кр҃щенїе прїймати кръвїѫ, ръкьше м҃ченїемь“, а иньші лишали родичів, дїтей, богатства і йшли в пустинї, „ꙗ҆ко н҄ѣцїи б҄ѣгоуны шествовахѫ“, ставали ся „м҃чници волеѫ“. Одні з них „бес покрова тръп҄ѣв҄ше жеженїа зноиного и҆ стоуден҄ство кр҄ѣпко и҆ дъжда [и҆] матежь в҄ѣтрьныхъ стражоуще, ѻ҆виж[е] коуща въдрѫжив҄ше и҆ли въ пещерах и҆ пропастех скрыв҄шеса пожиша, въсакїа плътскїа оут҄ѣхы и҆ покоа до кон҄ца

ѿкрькгшеса, з[е]лѣе и҆ лѣторасли младых и҆ хлѣба жестокаго оу҆ставивше въ мироу прїимахоут ѧ҆дь, є҆лико да живи боудоут тъчїѧ, ѡ҆ви бо их чреск днь вькоушажще, и҆нїи же и҆сь (зам. и҆хь) чреск три дни, и҆нїи же въ нд҃лю тъчїѧ прїє҆млѧще". Тікають вони в пустиню, щоб люде не бачили їх покути і не хвалили їх; „тѣмь таковїи сѫгоубь правдаѫтсѧ: тѣло стамлѣѫще а҆ мьзды не прїємлѧще". Иньші живуть по манастирях „ѡ҆бще живоуще мнѡжество много събравшесѧ по[д] є҆динѣмь наставникомь, себе заклавше и҆ себе ѿрѣзавше своѧ волѧ и҆ рабы коуплени волеѫ сътворше[сѧ], а҆ни златом ни сребром себе не живы творѧще, нѫ Хва̃ ради любве себе виноваты творѧще, пач[е] рещи живоут оу҆же не себе, живет же въ них Хс̃ є҆гѡж[е] послѣдоваша" (ст. 64—69). Основу до такого житя поклав один, „є҆же и҆ (зам. ѿ) нас ликїискы мнихом гл҃етсѧ, А҆нтонїи и҆мѧ є҆моу" (ст. 69). Таких мужів — каже Варлаам — і ми наслїдуємо, тїкаючи від покус сего сьвіта. Тут він оповідає Йоасафови знамениту притчу про однорога: И҆ бо таковаго благаго и҆ чл҃колюбиваго Б҃а врѣдоѹмнѡ себе оу҆далиша, весма никакож[е] ѿ боудоущих прие҆млѧще разоума, и҆ бо на плътское насыщенїе безпрестани шествоуѫще, дш҃евноуѫж[е] пищоу ѡ҆ставивше, гладом томитис[ѧ] и҆ тьмами злаа̂ страд[а]ти бес числа, подобни сѫт мѫжѫ бѣгаѫщоу ѿ лица бѣсѧщас[ѧ] и҆норогоу. ꙗ҆ко не трьпѧщоу глас[а] рѫтїѫ є҆го страшнаго, нѫ крѣпко є҆го ѿбѣгь не бѫдет є҆моу ꙗ҆дь. текѫщоуж[е] є҆моу рѫцѣ простръ за дрѣво тврьдо ꙗ҆тсѧ [1]). дръжащоу же сѧ є҆моу крѣпко, ꙗ҆ко на степени ноѕѣ оу҆тврьдивь мнѧшеж[е] оу҆же мирь ес[ть] и҆ тврьдыни и҆ оу҆зрѣвже оу҆бо видѣ двѣ мыши є҆диноу бѣлоу а҆ дроугѫѧ чрьноу гризоущи беспрестани корень дрѣва, и҆деже бѣ дръжасѧ и҆ є҆лмаж[е] прибли-

---

[1]) В сьому місцї наш текст має невеличкий пропуск, що усе дальше оповідане робить незрозумілим. В грецькім текстї сеї притчі читаємо: *ὅς μὴ φέρων τὸν ἦχον τῆς αὐτοῦ βοῆς καὶ τῶν φοβερῶν αὐτοῦ μηκηθμῶν, ἀλλ' ἰσχυρῶς φεύγων τοῦ μὴ γενέσθαι τούτου κατάβρωμα, ἐν τῷ τρέχειν αὐτὸν ὀξέως μεγάλῳ τινὶ περιπέπτωκε βόθρῳ. ἐν δὲ τῷ ἐμπίπτειν αὐτῷ, τὰς χεῖρας ἐκτείνας καὶ φυτοῦ τινὸς δραξάμενος κραταιῶς τοῦτο κατέσχε, καὶ ἐπὶ βάσεως τινὸς τοὺς πόδας στηρίξας, ἔδοξεν ἐν εἰρήνῃ λοιπὸν εἶναι καὶ ἀσφαλείᾳ.* Се значить: Сей не можучи знести гуку єго голосу і страшного єго реву, але крепко тїкаючи, щоб не стати ся єго стравою, серед швидкого бігу перед ним упав у якусь велику яму. Та падучи, він, простягши руки і вхопивши ся за якесь деревце, цїпко задержав ся за него, а вперши ся ногами о якусь підставу думав, що вже є спокійний і безпечний. (Гл. Fr. Wilh. Val. Schmidt, рецензия на Денлопову The history of Fiction, поміщена в Jahrbücher der Literatur, XXVI Bd. Wien 1824, стор. 30—31; грецький текст наведений з рукопису віденьської надв. бібліотеки Cod. graec. N. 22, стор. 54.)

жажциса да погрызета дрѣво. възрѣвь въ глоубиноу рова и ѕмїа видѣ страшна образомь и огнемь дышаща, и горко възирати, оустыж[е] с р шно ѕѣважщоу и пожрѣти его хотащє. възрѣвже онь абїе на степень, идеже ноѕѣ его оутврьждениѣ бѣста, видѣ д. главы аспидовы и-стѣны исходаща, идеж[е] бѣ оутврьдиласа. и възрѣвъ очима видѣ из вѣти дрѣва мало медоу, оставивь оубо расматрати о одрьжащих его напастїи, iако внѣкоудоу бо инорогь злѣ бѣсоуаса искааше его на адь, долѣ ж[е] злыи змїи ѕїаи да пожрет его, дрѣвож[е] ѿ неаже iатса, оуже пасти са хотащє, ноѕѣж[е] на степени на скоколзенїе (sic!) и не тврьдо стоащи, — толикы оубо и таковых злых забывъ тоща себе на сладос[ть] горкаго оного медоу. се подобни соут въ прельсти живоущей сего живота сътворившим. сїа истинна нынѣ изгла ти. ибо инорогь ѡбразь ест[ть] съмрти. гона въиноу послѣдствоует iати Адамла рода. ровь ж[е] вес мирь ес[ть] исплъни всѣх съмрътоносных съмртїи. дрѣвож[е] беспрестани ѿ двоа мышїа грызомо иже сътворихомь пжт ес[ть]. iако жившоу къемоуждо адомы[и] и гыблай час ради дневных и оусѣкновенїе коренное приближаетса. четыри ж[е] аспиды еже прегрѣшеных стоухїи съставное члчьское тѣло, имиж[е] бесчиньствоуждцим и матоущемса тѣлесныи раздроушаетса съставь. къ сим огнныи онь и немлстивыи ѕмїи страшное изьѡбразоует адово чрѣво ѕиважщє прїати иж[е] сжщих красоть пач[е] боудоущих блгь изволиша. медовнаяж[е] капла сладос[ть] прѣвабляет сего мира сладкых, имже ѡн прельщает злѣ своа дроугы и не оставляет еа прележанїа творити ѡ спсенїи своем“ (стр. 70–72).

Ся притча дуже сподобала ся Йоасафови і він просив Варлаама, щоби подібними образами вияснив йому ще ліпше, „каково же ѿ нас житїе и къ држгом его држжба?“ На се Варлаам оповідає отсю притчу про трьох приятелів:

Подобни сж[т] възлюбшей сего мира красотоу и сладости его насыцїшеса, пач[е] боудоущих благь мимотекжщаа и немощнаа изволиша, чл҃коу три држгы имащоу. въ них же бо двоа съ любовїа чташе и ѕѣло любовїа даж[е] и до съмрти еа ради подвизаа са и еа же рады бѣды тръпа глааше, на тр[ет]їем же много небреженїе имаше, ни части сподоби его ни любве. iакож[е] достоаше, мало нѣкое и[ли] ничтож[е] рещи нань твораше дроуга Бгу. въ единь ѿ днїи прїидоша къ немоу старѣишїи вѣщїи и грозници вѡини, тъщащеса скоростїа великоа сего вести къ црю, слово да да[сть] имже ес[ть] длъжен тмоа таланть. оуныноу

ж[е] ѥмоу бывшѫ йскааше помоціника, да застоупит его къ стра-
шномꙋ црев8 ѿвѣтоу. тѣже оубо къ прѣвомоу всѣх йскрѣнемоу
дроугоу гла: съвѣдаѥши ли, ѡ дроуже, ꙗко войноу полагах дшѫ
тебе ради. нн҃ѣж[е] трѣбоуѫ помощи днсь ѡдръжащаа мѧ ради
бѣды й ноужа. како оубо йсповѣх, застоупиши ли мѧ и каа ми
боудет надежда, ѡ дрѫже възлюбленне? ѿвѣщав оубо ѡн гла:
нѣсмь тебе дрѫг, чл҃че, ни свѣдаѫ, кто ты ѥси. йны бо ймам
три дрѫгы съ ними веселити с[ѧ] й дрѫгїа на (?) й прочее сътво-
рити. се дам ти соукланици двѣ, да ймаши ѧ на пѫти; не бѫ-
дет никоеѧ ж[е] пльзы йноѧж[е] ни какоа же почаи ѿ мене на-
дежда. сїа оуслышавь ѡн й недооумѣѧ сѧ о ѿвѣтѣ сем й ѥгож[е]
помощи надѣаше с[ѧ] ѿ него. й тече къ дроугомоу й гла къ
немоу: помниши ли, ѡ дроуже, колико прїѧт ѿ мене чсти добрых
й оучиненїи. днсь въ печал[ь] въпадыи й въ напас[ть] великоуѫ
трѣбоуѫ поспѣшителѧ. како оубо, можеши ли съ мноѫ потроу-
дити сѧ ѡ сих разоумѣѫ? дрѫгь же ѿвѣща: не праздныѫ днсь
с тобоѫ потроудитис[ѧ], въ печали бо і азь й въ напасти въпад
въ скрьби ѥсмь. ѡбач[е] мало с тобоѫ пойдоу, аще й на пльзоу
ти не бѫдоу й скоро ѡбращѫс[ѧ] ѿ тебе своими пекїисѧ. тьща-
маж[е] рѫкама възвратився ѿтоудоу члкъ ть ѡ всѣх недооумѣ-
ваѧ, рыдаѧ себе сѫетнѣи надежди неразоумных своих дрѫгь
й непомыслныѧ страды своеѧ, йхже ѡнѣх ради прѣтрьпѣ. тачѥ
йде къ третїѥм8 своѥмоу дрѫгоу, ѥмоуж[е] никогдаже оугоди
ни ѡбещіника своемоу вес[е]лїѫ никогда же сътвори ни зва, й гла
къ немоу осрамленным лицем й долоу зрѧ: не ймам оусть раз-
ве[р]сти к тебѣ свѣдый йстинно, ꙗк[о] помниши мене никогдаже
добро сътворшѫ ти. аще й дрѫжбоу приложих к тебѣ. нѫ зане
напас[ть] ѧть мѧ лютаа, никакож[е] весма ѡбрѣтох ѿ дрѫг
моих надежда спсенїю моѥмоу, приидох к тебѣ помолѧсѧ, аще
ти възможно ес[ть] малоу нѣкѫѧ помощь да подаси ми. не
ѿрѣцай сѧ не помнѧ моего неразоумїа. ѡнь же реч[е] тихом ли-
цем й съ радостїѫ: подоба ес[ть] дрѫга своего йскрьнаго, глѧ
тѧ сѫща, й малое помнѧ добродѣанїе твое съ прилажанїемь днсь
въздаваѫ ти, й азь оумолѧ тебе ради црѧ. не бойсѧ оубо ни
оустрашаи сѧ! азь преж[е] тебе дойдоу къ црю й не прѣдам тебе
въ рѫцѣ враг твоих. дрьзаи възлюбленне дрѫже й не бѫди
въ скрьби й печали. тогда оумоливъсѣ (мб оумиливъсѧ) ѡн
глаше съ слъзами: оувы мнѣ, како преж[е] поплачѫс[ѧ] ѡ люб'ви
же на непамѧтивоѫ [1]) дроужбоу ѡноѫ й лъживоѫ или врѣдѫмиѧ

[1]) В тексті хибно: не на памѧтивоѫ.

своѥго поплачѫ и недооумѣванїа ѥже къ искрънемоу своѥмоу и истин'номоу показах дроугѫ (стор. 72—75).

Царевич просить Варлаама, щоб вияснив йому сю притчу. Сей мовить: перший приятель — се богацтво і бажане золота. Задля него чоловік богато терпить і побиває ся, та коли приходить йому конець, не візьме его з собою. Другий приятель — се жінка, діти „и проча оужикы и свойти“, котрих любимо, та котрі по смерти що найбільше проводять нас до гробу, та відси вертають ся назад до своїх земних клопотів. Тілько третій приятель, на котрого ми в житю найменше звертали уваги — се віра, надія, любов, милостиня, чоловіколюбство і иньші чесноти — ідуть з нами на той сьвіт до Бога і боронять душу „ѿ врагь наших... и злых бѣсов на аерѣ подвижащем'сѧ ѫти и горко ищѫщим“ (стор. 75—76). Йоасаф подякував Варлаамови за сю премудру притчу і попросив його, щоб йому ще подібним способом пояснив сьвітове житє, „како оубо кто съ миром и съ 'твръдынеѫ сего прейдет“? Варлаам в відповіди на се оповідає йому таку притчу: „Град великїи нѣкїи слышах, ѥгож[е] граждане ѿбычаи так[о] имѣахоу ѿ дрѣвних въспрїимати чюжа нѣкоѥго мѫжа ни разоумѣѫ'ща о законѣ град[а] того ни ѡбычай их весма свѣдѫща, и сего црѧ поставлѧхѫ оу себе, и всѧ влас[ть] прїѥмшоу ѥмоу и своѧ волѧ невъз'бранимо дръжа, дондеж[е] скон'часѧ ѥдино лѣт[о], таче вънезаапѫ въ тыѧ дни и сѫщоу ѥмоу ѡбило безъпрестани, мнѧщоуж[е] ѥмоу въ црствѣ в вкы пребывати, и въсташа нань и црьскѫѧ ѡдеждоу сънем'ше съ него, нага порѫгаша по всемоу градоу, и на ѡнѣм шествованїе послаша ѥго далеч[е] въ великїи нѣкїи ѡстровь поустыи, въ нем'же ни пища имѣѧ ни ѡдежа[1]) или возвращенїа ктомоу. послѣдствоуѫщоу ж[е] ѡбычаа града того поставлен быс[ть] нѣкы[й] мѫж въ црствїе тоѥже разоума многo имы [и] промышленїа въ себѣ. да також[е] не въсхыщень бѫдет, еже вънезаапоу быв'шѫ емоу ѡбилїѫ, и иж[е] прѣже ѥго црствовав'шїим изгнанным, въ печ[а]ли имѧше дшѫ, подвиже нѣкако оубо ѡ себѣ добрѣ исправит. оувидѣ нѣкым премѫдрым свѣтил'никѡм [2]) и дрогым [3]) добрым ѡбычаи града тог[о] и ıакъли любо в' том же ѡстровѣ быти ѥмоу. ѿвръз сокровища своѧ, их'же и ѥще въ ѡбласти имѧше и невъзбран'но требованїе,

---

[1]) в рукописї хибно: надежа.
[2]) хибно зам. съвѣтникѡм.
[3]) хибно зам. дрѫгом.

и҆ въꙁем ꙁлато и҆ сребро и҆ камык чс̑тных и҆ велїих множ[е]ство, и҆ вѣрным своим рабѡм посланꙋ быти. скон'чав'шꙋж[е] сѧ, реч[е], и҆номоу лѣт[оу] встав'ше граж[д]ане ꙗ҆ко и҆ пръваго цр҃ѧ нага на ѡ҆зѣмьствованїе послаша. прочїи оу҆бо неразоумнїи цр҃и въ злѣ и҆ въ гладѣ прѣбывалахꙋ, съ же богатства ѡ҆ного прѣже пославыи въ ѡ҆҆билїи въи҆нꙋ живаше и҆҆ пищоу неи҆зьи҆домоу и҆маше, и҆з'быв оу҆бо невѣрных гражан ѻ҆нѣх злых, хвалѧше добраго свѣта дрꙋга своего“ (стор. 77—78). Сей город — то сьвіт, горожане — то „бѣсы мироддръжца тьмы вѣка сего“, що в житю спокушують нас усякими солодощами, а по смерти „нагы нас поем'ше и҆ гръцїи граждане т'мы съводѧт въ землѧ т'мы вѣчныѧ.“ А той мудрий дорадник, що напутив одного царя — се я, що наводжу людей на спасенну дорогу. Бо я — мовить Варлаам — пізнав порожнечу сего житя; „ꙗ҆кож[е] голоубь бѣгаеть нн҃ѣ же бо на се дрѣво, пакыж[е] на и҆но, и҆ли а҆бїе въ пропастех камѧных, и҆ всѧ вок'ти ...ное[1]) въпадает, и҆ никдеж[е] ѻ҆брѣтает прибѣжища твръда, и҆ въ бꙋрѣ и҆ въ страдѣ стражет въиноу“ — так і чоловік в сьому житю. Одинока „премꙋдрос[ть] съвръшенаѧ жизнь е҆с[ть] бе[зъ] скръбы и безъ напасти, и пꙋть и҆стиныи ни пропас[ть] е҆сть, ни высота, ни к'тинне҆ же ни влъчци, нꙋ все рав'но“ (стор. 79) — як бачимо, ідеал далеко більше квієтистично-оріентальний, буддійський, ніж християнський

На приманливий малюнок того щастя, яке дає аскетичне житє в пустини, Йоасаф відповідає питанєм: чому ж так мало людей хапає ся до сего щастя? На се відповідає Варлаам, що противно, багато хапають ся, та не багато доходять задля слабости тїла і духа. Та се зрештою не є нїяка уйма для ідеалу аскетичного; він подібний до сонця: „ꙗ҆кож[е] бо сл҃нце на свѣт въсїаеть, всѣм без зависти лоуча и҆спꙋщаеть, е҆тери ж[е] помьжарив'ше ѡ҆чи видѣти свѣтлости не хотѧт, не виновато сего ради сл҃нце, и҆ли прочїим невидимо, [н]и҆ е҆ще ж[е] и҆ слава свѣтлости е҆го ѡ҆нѣх ради безоумїа оуничижит сѧ. нꙋ ѻ҆ни сами свѣта е҆го лишив'шесѧ ꙗ҆ко слѣпїи и҆щоут стѣны, въ многїа бо ровы въпадоут и҆ каменїем и҆ тръніемь и҆з'бодꙋт и҆ лица своѧ, сл҃нце же въ свѣтлости своей стоа просвѣщает непокровен'ным лицемъ и҆ свѣтлости е҆го зрѧща“ (стор. 81—82).

— Значить — питав далї царевич, — є ще й иньші, що голосять таке як ти, чи тілько ти один?

---

[1]) м. б. щось пропущено; має бути тут таке: и҆ все въ вокти орлиныѧ въпадаеть.

— В вашім краю, — відмовив Варлаам — не знаю анї одного такого, бо твій батько їх повигонював і позамучував. Та в усїх иньших краях ся наука явно голосить ся.

— Значить, мій батько не знає сеї науки?

— Певно, що не знає, хоча й навмисно „зат'ка волѫ чюв'ствїа б..гых не прїимати“.

— Рад би я вияснити се все батькови! — мовив Йоасаф.

— Га, — каже Варлаам, — що не можливе людям, те можливе Богу. Хто знає, може власне ти навернеш свого батька „и ѡбразо[м] дивым родител[ь] бѫдеши своемоу родителѧ? Слышах бо нѣкоего црѧ быв'шѫ добрѣ ѕѣло смотрѧща своего црства, кроток же и мл҃стивъ под ним сѫщим людем, иж сим єдинѣм блазнь имѣѧ: идолъскоѫ лъстїѫ одръжимъ бѣаше. имѣаше ж[е] нѣкоего свѣтил'ника блга и въсѣкым къ Боу оукрашена блгочстием и прочеѫ премѫдростїѫ. печалоужсѧ ѡ прѣлъщанїи црвѣ и хотѧ его ѡ нем обличити, оудръжашет'сѧ боѧ сѧ, да не злъ исходатаи себе же и дрѫжинѣ своеи бѫдет и бываемоуж ѡ него мнѡгым плъзоу погоубит. ѡбач[е] же искаше времене доброоугодна, да привлечет его на блгочстїе. и въ єдинь ѡ дни црь реч[е] къ немоу: прїиди, да поидевѣ по градоу, єда что на плъзоу оузрѣвѣ. ходѧщема ж[е] има по градоу видѣста свѣтлѫ зарю ѡ окон'ца въсїав'шоу и томоу окон'цу очи приложив'ши оузрѣста пѡд землею мѣсто ıако врът[е]пь, жилище, въ немже сѣдѧще мѫж въ послѣднеи нищетѣ живы[и] и худыми ризами ѡблечень. пред ним же стоаше жена его вино подающи емоу. мѫж же еıа чашу прїем, ѡнаж[е] сладкѫѧ пѣс[нь] поѧше вес[е]лїе емоу творѧщи и плѧщуще и мужа похвалами хвалѣаше. Ѡкрѫст же црѧ соущїи на велїи час сїю видѣв'ше слоужащоу чюдишас[ѧ], ıако въ таковои тѧжкои нищетѣ соущема, ıако и домоу не имѧщема ни ризы, въ таковом вес[е]лїи пребывати. И гла црь къ пръвосъвѣт'никоу своему: ѡле чюдо, дроуже, ıако мнѣ и тебѣ никогдаж[е] наше житїе тако изволи въ таковои славѣ и пищи сїающема, ıако хоудое се и ѡкаан'ное житїе таковых неразоум'ных насладит и вес[е]лить, тихимь и весель, ѡстръ съ и ненавидимыѧ жизни ıавлѧет сѧ. Удобныи ж[е] час прїемь пръвосъвѣтникъ гла: тебѣ црю како таковых ıавлѣет сѧ житїе? рече ж[е] црь: въсѣх къгда видѣх и слѣпы и тѧжкы, насмисан'же и безнав'нь. гла оубо къ немоу пръвосъвѣт'никъ: тако оубо добрѣ разоумѣи црю, и бол'ма ес[ть] злѣише мнимо наше житїе, оучителе видѧщїим вѣчнѫѧ оного житїа славоу въсѣх оубо

превосходѧщихъ бл҃гъ. а̂ ѝже домове блꙗщащіи сѧ златѡм и̂ свѣтла ѡ̂дежда и̂ прочаа пища житїа сего паздѣрїа же и̂ ѡ̂мраченїа соут о̂чима на оу̂крашенїе видѣв'шим неи̂звѣщанных доброт соущїих на нбс҃ѣх, нероукотвореных храмовъ, бг҃отъкан'ныѧ ѡ̂дежда и̂ нетлѣн'ных вѣнец, и̂х'же оу̂готова въсѣх съдѣтель Гь҃ любѧщїим ѐго. и̂мже ѡ̂бразом неразоумно сїи въмѣнишас[ѧ], паче же мы бол'ма въ мирѣ сем прѣльщаеми ѐсмы, и̂ сими насыщаѫще сѧ лъжнѣи съи славѣ и̂ неразоумнѣи пищи, рыданїю ѐсмы дос[то]и̂нии и̂ слъзам пред о̂чима въкоусившим сладости ѡ̂нѣх бл҃гых (стор. 83—84). Почувши се цар розпитує про се вічне і щасливе житє і навертає ся на правдиву віру. Безпосередно по тій притчі йде друга. Дївчина, дочка вбогого чоловіка, сиділа перед своєю хатою працюючи і співала та хвалила Бога. Надійшов парубок і питає її, за що вона, така бідна, дякує Богови? Дївчина відповідає: не разоумѣѐши ли, ꙗ̂ко вылїе малое ѿ великаго недоуга избавлѧѐть чл҃ка? тако подобает и̂ ѿ малых бл҃годарьствити Бг҃а, великых бо ходатаи бывает. Парубок вдав ся з нею в розмову, здивував ся її розумови і покликавши її батька попросив його, щоб дав йому свою дочку за жінку.

— Не подоба тобі, богацькому синови, брати дочку бідаря, — мовить батько.

— Нї, -- відповідає парубок, — власне у мене була суджена богацька дочка, та пізнавши її я отсе вдав ся на втїки. А твою дочку я полюбив за її розум і побожність.

— Не можу дати її тобі в дім твого батька, — мовить старець, — и̂ ѿ моих ѫдръ разлоучити, ѐдиночада ми ес[ть].

— То я лишу ся у вас, буду жити вашим житєм, — мовить парубок.

І зараз скинув із себе богату одіж і перебрав ся в жебрацьку. Випробувавши його всяким способом і бачучи, що він твердо стоїть при своїм, старець узяв його за руку, въведе ѐго въ своѧ скот'ница и̂ показа ѐмоу богатство много лежаще и̂ стѧжанїа бесчисльна, ѐликож[е] никогда же видѣ ю̂ношѫ, и̂ гл҃а къ немоу: чадо, сїѧ ти в'сѧ а̂зъ даѫ днс҃ь, зане моѐго богатства и̂зволи быти. Ѐгож[е] наслѣдїе възем ѡн юношѧ въсѣх прѣвъзыиде славных и̂ богатых сѫщих на земли (стор. 86—88).

Йоасаф від разу розуміє значінє сеї притчі, а Варлаам просить Бога, щоби дав і йому таку твердість і постійність, як тому парубкови.

Далї буде.

„ПОХВАЛА В. КН. ВИТОВТУ“,

кілька уваг про склад найдавнійшої русько-литовської літописи.

Написав **М. ГРУШЕВСЬКИЙ.**

I.

Руські літописи вел. кн. Литовського, чи русько-литовські — так називаємо ми писані руською мовою літописи, що мають на меті представити історию в. кн. Литовського — займають серед того рода памяток дуже важне місце і як історичні джерела, часом одинокі, для дуже важних моментів в історії Східньої Европи, і як памятки письменства й культурного життя дуже глухого, мало відомого періода. А при всїм тим для вислїдження їх наука зробила ще дуже мало; не ясним зістаєть ся і їх початок, і їх уклад, і їх культурно-історичне значіннє. Таке сумне становище їх в сучасній історіоґрафії передо всїм треба об'яснити станом їх традициї. Для найдавнійшої русько-литовської лїтописи, що є предметом сїєї замітки (инакше: лїтопись Даниловича — Попова, Перша литовсько-руська лїтопись, Лїтопись в. кн. литовських) маємо текст з двох рукописей: т. зв. Одинцевичів або Супрасльської (тепер невідомої), виданий І. Даниловичом (латинницею і — видко — не дуже поправно)[1] і т. зв. Слуцької або Порічської, виданий А. Поповим[2], та витяги з сїєї лїтописи в текстї ширшої редакциї русько-литовської лїтописи (инакше — Друга л.-руська лїтопись), виданім Нарбутом.[3] Тим часом

[1]) Latopisiec Litwy i kronika Ruska etc., staraniem I. Daniłowicza, 1827.
[2]) Ученыя Записки втораго отдѣленія Академіи Наукъ т. I, 1854, і осібно.
[3]) Pomniki do dziejów litewskich, 1846.

окрім названих, тепер відомо що найменьше[1]) пять кодексів тієї літописи,[2]) і раз по раз з'являють ся звістки, по більшій части — на жаль, невиразні і недокладні, про нові находки; між сими — один особливо цікавий, бо безпосередно походить з того огнища, з яким звязаний був самий початок найдавнійшої русько-литовської літописи, розумію кодекс Аврамка, писаний 1495 р. „повелѣніемъ господина владыки епископа смоленскаго Іосифа".[3]) При такім стані традициї тепер не можливе остаточне виясненнє питань, які заходять про найдавнійшу руско-литовську літопись; всякі виводи, зроблені на підставі публикованих текстів, будуть мати лише тимчасове значіннє і можуть справдитись або упасти, коли справа буде перестудиєвана на основі всього рукописного материялу. Се одначе не значить, що тепер всякі позитивні виводи не можливі; деякі питання можуть і тепер рішатись з певним і значним приближеннєм до правди; тільки належить не йти в них дуже далеко, аби не були на піску збудовані.

Вище сказане належить до тієї, не великої вправді, літератури найдавнійшої русько-литовської літописи, яка повстала в недавних роках: розумію розправи проф. Смольки — Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego[4]), дра Прохаски — Latopisiec litewski, rozbiór krytyczny і дві замітки д. Тихомирова.[5]) Деякі виводи тих студий, певно, удержать ся, тим часом як проби роз'яснити деякі більш комплїковані питання, остаточно порішити справу тієї літописи, останутъ ся гипотезами, і то хиткими, доки не буде зужита вся сума відомого рукописного материялу. То ж і сї замітки мої

---

[1]) Кажу так тому, що звістки про деякі дуже непевні, нпр. про т. зв. відпис Русова, пор. Барбашова Витсвтъ т. II с. 293 і Прохаски op. c. с. 5.

[2]) А то: в збірнику Авраамка (досї не видано), в кодексї Познаньскім (facsimile р.-литовської літописи з нього в библїотецї Осолїньских N. 2070), дві в біблїотецї Красїньских в Варшаві (про них див. в розправі д. Карського: О языкѣ такъ называемыхъ литовскихъ лѣтописей, в Варшав. унив. изв. 1894, II і осібно, с. 3) і оден в Синодальній біблїотецї — сї відомі на певно, про відомі лише з переказів не згадую.

[3]) Полное собраніе русскихъ лѣтописей, т. XVI с. 319—20.

[4]) В Pamiętnik'у wydziału hist.-filozoficznego Akad. Um. t. VIII і осібно.

[5]) Два польскихъ труда о западно-русскихъ лѣтописяхъ (Шараневича і Смольки), Журналъ Минист. Нар. Просв. 1891, I (т. 273) і рецензиї розвідки дра Прохаски ibid. 1893, V (т. 287); вони, правда, здебільшого обмежують ся переказом змісту тих розправ, але по дорозї дають і самостійні уваги. На жаль, досї не видана розправа тогож Тихомирова про русько-литовські літописи, представлена 1881 р. в петербурську академію і призначена тодї до друку в його видачиях.

роблю лише тимчасово, і тільки де що можна буде в них уставити як певні факти.

Зберім до купи головнїйші виводи дотеперішних студий. Передо всїм не підлягає найменьшому сумнїву, що так звана найдавнїйша лїтопись русько-литовська є конґломератом осібних утворів, сполучених механїчно і далеко меньше прилаштованих до себе, нїж складові частини напр. Найдавнїйшої рускої лїтописи або лїтописи Київської (XII в.). І так передо всїм самою зверхньою формою розріжняють ся: a) праґматичне оповіданнє про відносини Кейстута й Ягайла, попереджене вступом про відносини Кейстута й Ольгерда і доведене до того як утїк Витовт до Нїмців (1382 р.) — се „повість“ або „сказаніє“, уживши давньої термінольоґії; b) епизодичне оповіданнє лїтописне про події з років 1383—1396 (вид. Попова с. 34—41) і з р. 1429—1435, з цїлком відокремленим епизодом за Поділє (вид. Попова с. 44—53) і — c) записки лїтописні.

Записки лїтописні вказують виразно, що свій початок мають з Смоленська: досить глянути, наприклад, на записки з р. 1395, 1399, 1421, 1438, 1440. В ріжних версиях лїтописи сї записки лїтописні мають одначе не однаковий склад і обсяг, тож поки що початковий їх склад не можно докладно означити (так в рукоп. Супрасльській бракує записок з р. 1395—1413, 1420, 1421, в рукоп. Порічській — деяких записок з р. 1433, 1435); в відомих кодексах ся лїтопись смоленська перебита на дві частини оповіданнєм лїтописним, і так як вона перехована в рк. Порічьській, представляє слїди двох лїтописей: однієї — хронольоґічно розміщеної між оповіданнєм і другої — причепленої в кінцї, що досягає р. 1446 (вид. Попова с. 56-8).

Часть, яку ми назвали лїтописним оповіданнєм, і яка також в оповіданню держить ся порядку хронольоґічного звичайно, тільки означає час загальними означеннями (тои ж зимы, того ж лета, на третие лето і т. и.), не маючи цифрових дат, поділяєть ся, як означено, також на дві частини, получені цїлком заокругленим, осібним оповіданнєм про Поділє (в рукоп. Порічській розділяють їх лїтописні записки з р. 1395—1413, вставлені перед епизодом про Поділє). В обох частинах можна достерегати також місцевий смоленський характер в записях: такі напр. записи — про війну Святослава смоленського з Литвою, що займають занадто багато місця як на загально-литовску хронїку, про „перше взятє“ Смоленська; такий же, хоч меньш виразний, характер мають замітки про те, як Свидригайло вирядив епископа смоленського Гарасима на посьвященнє (вид. Попова с. 50) або про похід Михайла Жиґимонтовича

в Смоленську землю (ib. c. 53.)[1]. Написані вони патріотично — з погляду литовського, симпатиї автора — по стороні литовських князїв і специяльно — Витовта, навіть против князїв смоленських, чого не достерегаємо в лїтописних записках, де, навпаки, в одному місцї — про той сам факт „первого взятя Смоленського“ оповідаєть ся з погляду князїв смоленських (вид. Попова с. 40—1 і 41—2)[2]. За проф. Смолькою можна б сю часть назвати хронїкою смоленською.

Праґматичне оповіданнє про події до часу як утїк Витовт до Нїмцїв, або повість про Кейстута й Ягайла, не має такого місцевого характера, за то ясно проступає характер официозний: мета його — оборона Витовта, його поводження в тих випадках і його прав на в. князївство Литовське. Доведено залежність сієї повісти від мемуара самого Витовта, написаного для Ордена десь 1390 р., властиво — першої його половини[3]), хоч повість не представляє собою невільничого переказу, а зміняє й доповнює нїмецький мемуар ріжними подробицями. Що певні відміни в самій формі відріжняють повість від оповідання лїтописного, про се було вже згадано: оповіданнє написано без років, в драматизованій формі, без всяких убічних екскурсів, з великою знаємістю річи. Той факт, що переховавсь латинський переклад сього оповідання, який кінчить ся власне тїканнєм Витовта,[4]) дав підставу дру Смольцї, а за ним і дру Прохасцї бачити в нім цїлість осібну, окремий акт офіцияльний, що істнував осібно.[5]) Але сей останнїй вивід, хоч правдоподібний, переходить вже в область гипотез, в яку ми тут не вдаємось.[6])

---

[1]) На смоленський місцевий характер звісток лїтописи вже зауважив др. Шараневич в розвідцї: O latopisach i kronikach russkich — Rozprawy wydziału hist.-fil. t. XV (c. 371); ширший аналїз лїтописних відомостей з того погляду дав др. Смолька op. c. rozdz. III і IV.

[2]) Се справедливо підніс др. Смолька — op. c. §. 13.

[3]) Scriptores rerum prussicarum t. II p. 712—3.

[4]) Видав др. Прохаска в Kwartalnik'у historyczn'ім 1888, I, з актової книги Литовської Метрики р. 1502.

[5]) Смолька op. c. rozdz. VI і VII, Prochaska — Latopisiec lit. p. 27.

[6]) Цікаво б здати собі справу, чому в повість не увійшла друга половина мемуара, де Витовт скаржить ся на відносини до нього Ягайла після повороту від Нїмцїв. Можна догадуватись, що нарікання Витовта на Ягайла з Скиргайлом, що примусили його признатись до „руської віри“, які йдуть зараз по тому в мемуарі, не надавали ся ad usum domesticum і примусили автора повісти спинитись — але се буде тільки догадка. Характерною відміною повісти в порівнянню з мемуаром (що по части зауважив вже др. Смолька — p. 48) є те, що тим часом як мемуар є актом оскарження проти Ягайла, повість є ще й актом оборони поводження Витовтового в боротьбі його батька з Ягайлом.

II.

Серед тієї части лїтописи, що я назвав лїтописним оповіданнєм, видають ся два епизоди, що виріжняють ся з поміж иньших, становлячи як би осібні цїлости — се оповіданнє про Поділє і — похвала Витовту. Тут буде мова за останнє. Похвала ся (таку назву має вона в кодексах Порічськім і Познанськім: „Похвала о великомь кнзи Витовте“) приходить в ріжних кодексах на иньшому місцї: в Супрасльскім закінчує оповіданнє про боротьбу Жиґимонта з Свидригайлом, в Порічськім стоїть за звісткою про смерть Витовта, в Познанськім — між звістками про коронацийні заходи і смерть Витовта. При тім форма її: риторичний вступ і якийсь наче урваний кінець вводили в трудність дослїдників, що не знали, яке її місце в початковому планї лїтописи надати (так др. Смолька уважав її вступом до „хронїки“ подій по смерти Витовта,[1]) тим часом як д. Тихомиров признавав неможливим, щоб похвалою оповіданнє починало ся, замість кінчитись,[2]) а др. Прохаска, уважаючи на брак закінчення, признавав її фраґментом, що в архетипі стояв без звязку з иньшими частями лїтописи.[3])

Цїлком припадково вияснило ся, звідки вийшла ся „Похвала“, а разом стає ясним і її якесь неприкаяннє становище її в складї лїтописи. На се я й хочу звернути увагу в своїй замітцї.

В останнїм (IX) томі „Чтеній“ київського історичного товариства, виданім перед кількома місяцями, проф. Соболєвский подав (с. 219) запись з рукописного збірника слів Ісака Сирина Петербурської Публичної бібліотеки. З сієї записи довідуємось, що ориґінал збірника був в Костантинополї, і з нього якийсь Тимофей в маю — червнї 1420 р. списав копію в монастири Панмакаристи з росказу Гарасима, тодї епископа Володимира Волинського. З сієї копії списана була нова копія в р. 1428, вже в Смоленську, з розказу тогож Гарасима, що тодї був вже епископом смоленським. Очевидно, еп. Гарасим дуже вподобав той збірник і замовивши для себе копію з нього в Костантинополї, пізнїйше, перейшовши з Володимера до Смоленська, спорудив нову копію, може для своєї нової катедри.

Запись в кінцї книжки таким чином подвійна: передо всїм списана запись Тимофея з 1420 р., далї йде запись другого писця,

---

[1]) Op. c. § 7.

[2]) Журн. Мин. Нар. Просв. 1891, I с. 401.

[3]) Latop. litewski p. 37—39.

і тут, на початку її, з нагоди згадки про князюваннє Витовта знаходимо коротку картину його слави; по тому йде дата закінчення копії й поясненнє про перехід еп. Гарасима, в часї між написаннєм першої й другої копії, з Володимера в Смоленськ, але тут запись, з цїлою рукописею разом, урываєть ся.

Згаданий уступ записи про славу і силу в. кн. Витовта був, безперечно, джерелом лїтописної „Похвали о в. кн. Витовтї“; на довід привожу en regard обидва тексти — записи і лїтописи (з рукописи Порічської, як поправнійше виданої, означаючи () цікавійші варіянти рукоп. Супрасльської), зазначивши розбитим друком місця буквально подібні:

Найдавнійша р.-литовська літ.	Запись 1428 р.
	Сь сѣе же книги преписана бысть книга сиꙗ на второую книгоу при
Похвала о великомь кнзи Витовте. Таиноу царевоу таити добро есть, а дела великаго государя повѣдати добро ж есть. Хочю вамь поведати о великомь кнзи Александре (зовемомъ) Витовтѣ, Литовьскомь и Роуськомь, иных многихъ земли государя; но поне нж есть писано: Братья, Бога боитася, а князя чтите, тако ж и я хочю вамъ поведати о славномъ томъ государи; но немощно исповѣдати ни писанию предати дела великаго государя, яко бы не мощно комоу испытати высота небесная и глоубина морьская, тож бы мощно исповедати сила и храбрость того славнаго государя:	великомѣ кнѧзи Александрѣ зовома'[1]) Витовтѣ.
сии князь великии Витовтъ — бяше ж емоу дръжаще великое княжение Литовьское и Роусское (и) иныи многыи земли, спроста реку: вся Роуская земля. Не токмо ж Роуская, но еще государь Оугоръской земли зовемый цесарь Римьскиі оу великой любви живяше с нимь. Таково ми ся оуверило некогда соущоу томоу славномоу	Тогда бо емоу многа лѣтѣ соущи держащѫ великое кнѧженье литовьское и роусьское и инаꙗ великаꙗ кнѧженьꙗ, спроста рещи всѧ роуськаѧ землѧ.

1) Замість: зовомо'.

государю, бывшю емоу оу своемъ градѣ в Лоуцку оу великомъ, и посла послы свои королю Оугорскому, цезарю Римьскому, и повеле ему быти к себе; онъ ж беза всякого ослушания уоскоре приехаль к немоу и своею королицею, и честь великоу и дары многы подаваша имь; оттоле ж в них оутвердися великая любовь. Како не почюдимся чти великаго государя: иж которыи земли на оустоце или на западе приходяче поклоняються славномоу государю, иж есть царь надо всею землею, и тои пришедъ поклонися славномоу царю великомоу князю Александроу. Еще ж и Турецкии царь честь велику и дары многы подавали славномоу государю; благовѣрному ж и христолюбивомоу царю Цариградскомоу и томоу с ним оу великои любви живоущоу; також и Ческое кролевьство великоу честь держащу над славнымъ государемь; ище и Доньскии король великоу честь и дары многы подаваше славному государю великомоу князю Витовтоу. В та ж лета брату его Якаилоу держащоу стол Краковьскаго королевьства, а по лядскомоу же я(зыку) зовемоу Владиславоу, и томоу с нимъ оу велице любви живоущи, — коли славныи государь Витовта на которую землю гнѣвенъ бывалъ (бываше) и котороую землю хотяше казнити, королю жь Владиславу всегды помоць дающоу.

Еще ж инии цари оусточнии слоужахуть емоу. Тако ж великии князь Московьскии оу велице любви живяше с нимь. Еще ж инии велиции князи Немецкыи слоужахоуть емоу со всими городы своими и со зем-

Тогда бѧхоу крѣпко слоужахоу емоу велицїи кнѧзи: великїи кнѧзь московьски, великии кнѧзь тоѣрьски, велики кнѧзь рѧзаньски, великии

ли; тыи ж великии князи Немецкии и по немецкомоу языкоу мистрове. Еще ж государь земли Молдовьскыи и Басарабь(ския), по волоскомоу (власкому) языкоу воеводы. Тако ж и государь земли Больгарьскои, по больгарьскомоу языкоу деспоты. Еще ж инии велиции князи: великии князь Тверьскии, великии князь Резаньскии, великии князь Едоевьскии великии князь и Новъгород великии и Псковь.

И что ста (сопроста) реку, иж не обретеся во всемь Помории ни градъ, ни место, иж бы не прислоухали славнаго того государя Витовта. Тыи ж велиции государи цари, велиции князи и велиции земли, еще (же) писахомь здѣ, и инии оу велицеи любви живоущи с ними, а инии крепко слоужахоуть емоу (славному господарю) и честь великоу, и дары великиі, и дани многи приношаху ему, не токмо по вся лѣта, но и по вся дни. (Коли) славныи государь великии князь Витовтъ на которую землю бываше

Новъгородъ, великии Пьсковъ, и спроста рещи весь роусьскии ꙗзыкъ, чт҃ь и дары подавахоу емоу. И тако же слоужахоу емоу и въсточные великии цр҃и татарьскии. Тако же и немецькии великии кнѧзи слоужахоу емоу со всѣми грады своими и съ землѧми: тѣ же немецькии кнѧзи по немецькомоу ꙗзыкоу зовоми мистрове. Еще же и инїи велиции кнѧзи слоужать емоу, гд҃рь молдавьскои земли, тако же и басарабьскои земли: тѣ же велицїи кнѧзи гд҃ри молдовьскои земли по вла҃сномоу[1]) ꙗзыкоу зовоми воеводы. Тако же и чеськое корольство слоужаше емоу.

Тѣ же велицїи кнѧзи всѣхъ земль тѣх и ꙗзыковъ, еже писахомъ здѣсе въ книзѣ сеи, великоу чт҃ь и дары подавахоу славномоу господарю великомоу кнѧзю Александроу зовомоу Витовтоу, тако же и велики дары и дани приношахоу емоу не токмо на всѧко лѣто, но и по

[1]) Мае бути: власкомꙋ.

гневен и которую землю самь хотяше казнити или (пакы) силныхъ своихъ воеводъ послати[1]) где оусхочетъ, и которому от тыхъ великихъ земль повелеваше к собе быти, они без всякого ослушания оускорѣ прихожаху и со своей земли к немоу; и коемоу государю некакоую ноуж (за которую нужу) немощноу быти, и онъ вси свои рати и силы посылаше на помощь на его сложбоу. Сии ж князь великии (Александро зовемыи) Витовтъ в великои чти и славе пребываше.

(Далї оповідаєть ся за відносини Витовта до Орди).

вс ѧ дни. А ѿ тѣхъ великихъ землъ которомоу ѡсподарю повелеваше к собѣ быти, ѡни безъ всѧкого ѡслоушаниꙗ прихожахоу к немоу с҆ своихъ землъ. Єсть пакъ хочеть поити на которою землю, на нихъ самъ бываше коли гнѣвенъ, или пакъ силныхъ своихъ воеводъ гдѣ послати хощеть, и некоторыи земли, которымъ гдремъ велѧше к собѣ быти, ино тѣхъ великихъ землъ гдри безъ всѧкого ѡслоушаниꙗ приходѧть со всѣми своими силами на помочь и на его слѹжбѹ. Єсть ли паки тѣхъ великиⷯ землъ которомоу гдрю нѣ за коую ноужю немощно было прити, и ѡнъ всѧ своꙗ рати и силы посылаше к немоу на помочь и на слоужбѹ. Тогда бо бѧше славныи гдрь велики кнѧзь Александръ, зовомыи Витовтъ, въ велицѣи чти и славѣ прѣбываше, тако же и ѿтечьство его, литовьскаꙗ земла в велицѣи чти прѣстоꙗше, и всѧкимъ обильемъ исполнѧшесѧ, тако же и народна бѧше много.

[1]) В Супрасль.: посадити.

При порівнянні обидвох текстів зовсім ясно виступає їх звязок між собою; цілі уступи в них буквально подібні, в иньших знову, при зміненій формі річи, приходять ті самі вирази. При тім одначе текст літописи містить в собі далеко більше фактів впливу і слави Витовта: вступного оповідання про коронацию і дальшого, що йде за поданим текстом і специяльно займаєть ся татарською політикою Витовта, як він з своєї руки ставив ханів татарських — не знаходимо в тексті записи. З другого боку - оповіданнє записи далеко більш суцільне і консеквентне що до свого укладу: автор, зазначивши володіннє Витовта, зауважає, що на тому власть його не кінчилась, і що йому служили иньші володарі, вичісляє їх — з початку „руського язика“, а далї чужих — і характеризує, в чім виявляла ся їх залежність від Витовта: вони приносили йому дарунки, приходили до Витовта на його поклик, ставали з військом на його велїннє або як не могли — то своє військо посилали; і се закінчуєть ся короткою заміткою про славу Витовта і добробут його держави. Не так в лїтописи: і тут стоїть на початку (поминаю тим часом риторичний вступ) згадка про володїннє Витовта, по чому автор робить перехід (переходу такого бракує в записи): „не токмо ж Роусская (земля вся)“, але замість того аби вичислити землї, що „служили в. кн. Витовту“, вставляє цїлком не до річи володарів, що „у любви жили з Витовтом“, аж потім іде реєстр тих, що „служили йому“. Вираз про запомогу Витовту, коли він гнївав ся на яку землю, антиципировано й приложено до Ягайла; „цари оусточнии“ втратили властиво значіннє, бо осібно сказано попереду про Турків, а низше про Татар оповідаєть ся ширше. В загальній характеристицї автор схаменув ся раз, що вона не належить до всїх вичислених володарів і застеріг ся (инии оу велицеи любви живоущи с ними), а другий раз — загалом про всїх сказав про посиланнє помочи (так що про Ягайла буде двічи — загалом і специяльно). Все отсе надає оповіданню кошлатий вид. Зваживши се все, треба признати, що запись не могла взятись з тексту лїтописи.[1]) Можливе ще припущеннє, що писець записи відписав якусь похвалу, що була також джерелом лїтописної похвали; але самий факт такий дуже не правдоподібний — того рода записи все укладає сам писець звичайно. Далї — похвала записи не має признак осіб-

---

[1]) Є тільки одна подробиця, що могла б за тим промовляти: се лекция записи „власному“ замісць „влаский“ (як в рук. Супрасльській); але зваживши все вище сказане прийдеть ся „власному“ уважати за похибку друкарську.

ного утвору, розпочинаєть ся ex abrupto і за коротка й суха на окрему похвалу; а знову так гладко і докладно уложена, що не виглядає абсолютно витягом або уривком. Нарешті — та картина сили й слави Витовта, яку там знаходимо, належить до останнїх років його князювання, значить — до того власне часу, коли писець писав свою копію. Се все нахиляє до переконання, що маємо в записи утвор самого писця, що отже запись 1426 р. була джерелом, з якого повстала „Похвала" лїтописи.

Невідомий нам укладчик, надибавши сю запись, задумав ужити її для панеґірика Витовту. Отже причепив до неї риторичний, але доволї кошлатий вступ, де хтїв, очевидно, повеличати ся цитатами з Сьвятого Письма, але не вмів їх один до одного припасувати, далї розширив текст записи вставкою, навіяною оповіданнєм про коронаційний з'їзд (пор. вид. Попова с. 46 7), а в кінцї — також доволї невправно (так що насовуєть ся питаннє, чи не попсовано тут текст, хоч можна об'яснити і просто нездарністю автора) — „бяше емоу нѣколко от своих градовь" и т. д. — причепив оповіданнє про те як Витовт „давав царів" Ордї Татарській, прикрасивши се на закінченнє ще двома метафорами „от книг" (якож река, превосходящи всю землю, человѣкы и скоты напояющи, а сама не умаляющися, також и славныи государь и множство царей отпоущаетъ на Орду, а оу негож множство царей (розумій — є в запасї) — яко ж бо от моря множство вод изходяще (в Поріч.: тако и от сего моудрость великого государя кн. в. Витовта).

Недокладне закінченнє похвали спонукало польських учених достерегати тут на кінцї пізнїйших додатків. Др. Смолька догадувавсь, що остатня метафора, що не має другої половини порівнання в рук. Супрасльській — є приписка на марґінезї, що належала зовсїм до иньшої статї — уривку про ріки з Найдавнїйшої лїтописи руської, що знаходить ся в рук. Супрасльській, і припадково до Похвали причепилась, і що в pendant їй якийсь писець вставив аналоґічну метафору кілька рядків вище.[1]) Др. Прохаска вправдї справедливо зауважив, що згадана метафора не могла бути ґлосою з того гидроґрафічного уривка, але й він уважає обидві метафори за „надто кошлаті і недокладні, щоб уважати їх плодом пера автора тієї ж „Похвали", і признає їх також ґлосами пізнїйшими.[2]) Хоч ті метафори, і та що на закінченню — специяльно — не так ще неmож-

---

[1]) Op. c. § 6.

[2]) Op. c. p. 40 (і взагалї розд. VI).

ливо зла (як то справедливо зауважив і д. Тихомиров)[1]), але безперечно — Похвала закінчена, хоч би прийняти остатню метафору в цілости,[2]) — не зручно. Тільки в укладї „Похвали“ ми вже бачили стільки доказів незручности укладчика, що і в незручнім кінцї бачимо його ж недотепну руку і не потрібуємо припускати пізнїйших ґлос.

Що хтїв зробити з сею похвалою укладчик, де думав її в лїтописи умістити — про се можна лише гадати. Менї правдоподібним здаєть ся, що ся похвала мала закінчувати оповіданнє про Витовта, значить — стояти тамже, де стоїть в рукописи Порічьскій — після оповідання за коронацийний з'їзд і смерть Витовта. Се й a priori правдоподібнїйше, бо згожуєть з звичайним планом „житий“, як зауважив вже д. Тихомиров, і знаходить собі, хоч не рішучу, підпору в укладї „Похвали“: як згадано, одна з її частей оперлєть ся на оповіданнє про коронацийний з'їзд. А що думка про таку похвалу не розвинулась у самого укладчика, а була піддана готовим утвором, яку він тільки розширив в міру своєї здарности, тож вона й зістала ся такою нїби чужою вставкою в лїтописи, й пізнїйші писцї пересовували її: в рук. Супрасльскій опинилась вона по оповіданню за боротьбу Свидригайла й Жиґимонта, укладчик рук. Познанської натомісь, відкинувши риторичний вступ, злив її з оповіданнєм про зїзд, з яким вязала ся вона, як бачили ми, своєю другою (по вступі) частиною.

З двох відомих кодексів лїтописи текст Супрасльської близше стоїть до записи 1428 р., як то видко з наведених вариянтів; але знову подекуди (напр. „посадити“ Супрасль. замісь „послати“ Поріч. і записи) поправнїйші вариянти знаходимо в Порічській.

III.

Вернїмось назад, до складових частин найдавнїйшої русько-литовської лїтописи. Я зазначив вже такі части: a) лїтописні записки, b) лїтописне оповіданнє про події з означеннєм часу, але без років, c) повість про події до р. 1382. Я зазначив далї, що ся остання самою формою відріжняєть ся від свого продовження. Тепер треба зауважити, що власне сї формальні ознаки зближають її з епизодом про Поділє, епизодом, що, як зазначили сьмо, становить осібну

[1]) Журналъ Мин. Нар. Просв. 1891, I с. 400.

[2]) Чи другу половину упущено в рук. Супрасльскій, чи не було її й у архетипі — сього на підставі тих двох кодексів, звісно, рішити не можна.

цїлість і стоїть по за порядком хронолоґічним лїтописи: в обох уступах знаходимо теж саме характерне, нїби епичне оповіданнє, непозбавлене певної краси й мальовничости, драматизоване подекуди розмовами, таке об'єктивне нїби й спокійне зверху, а в дїйсности — стороннич̌е й тенденцийне. Тим часом в оповіданню, що назвали сьмо лїтописним, виступає звичайний книжник, охочий промовляти „от книг" і „от Писанія", позбавлений всякого артизму, але не потайний що до своїх симпатий та антипатий.[1]) Досить порівняти пертрактациї Витовта з Ягайлом про Поділє з диялоґами оповідання про відносини Кейстута — Витовта — Ягайла, та пригадати резонерство лїтописного оповідання про смоленські подїї з р. 1387, щоб переконатись в вище сказанім.[2])

Анї повість про відносини Кейстута та Ягайла, анї епизод про Поділє не мають місцевих вказівок. В остатнїм пробували бачити щось специяльно-подільське,[3]) але для того нема підстави — і він, і повість про Кейстута й Ягайла могли бути написані в яким небудь містї, аби де трапив ся чоловік обізнаний з литовськими справами, з державним патриотизмом і з симпатиями до Витовта специяльно. Кажу — обізнаний, хоч знову з деталей, з диялоґів, що ті оповідання наводять, не треба виводити, що то був чоловік незвичайно близький до Витовта (як робить др. Смолька — § 20): та детальність, ті автентичні розмови — не більш як лїтературна форма, подібно як розмова героїв Гомера, і в них далеко замітнїйше — незвичайний лїтературний хист автора. З тим міг він писати зарівно чи в Вильнї, чи в Київі, чи в тім же Смоленську, куди ведуть нас иньші складові частина лїтописи.

Смоленський місцевий характер тих складових частин привів дра Смольку до виводу, що лїтопись повстала в Смоленську. Центральна фиґура в сїй справі для нього — смоленьский епископ, потім митрополит Гарасим, що й після свого висьвячення р. 1433 зістав ся в Смоленську. На думку дра Смольки — підвисшеннє Смоленська до катедри митрополичої розбудило тут рух лїтературний, а до того Гарасим ще „безперечно був одною з найвидатнїйших фиґур в історії руської церкви XV в." (с. 18); одже при катедрі

---

[1]) Тож мене трохи дивують доводи дра Прохаски (ор. с. с. 23), що власне знаходить подібність цїлковиту між повістею і як він зве — „część pierwsza opisowa", себ то продовженнєм вступної повісти з р. 1383—1396.

[2]) Пор. Смольки ор. с. с. 51—2. Характерним здаєть ся менї диялоґ на с. 38 вид. Попова: не подібний він до диялоґів повісти.

[3]) Шараневич ор. с. с. 378—9 (одначе обережно), Тихомиров в Ж. М. Н. П. 1891, I с. 405 (рішучо).

розпочинаєть ся лїтопись в тїснім значінню того слова (лїтоп. від р. 1432), а з тим повстає думка про історию попереднїх часів: переписуєть ся лїтописна компиляция, переховована в рук. Супрасльськім (т. зв. „Хронїка Руська“ Данїловича); Гарасим спроваджує з в.-княжого архива офіцияльний мемуар про Кейстута й Ягайла, хтось з окруження митрополичого продовжує його на підставі традиций й смоленських лїтописей, а р. 1436 описує боротьбу Свидригайла й Жиґимонта; але з смертию Гарасима упадає той рух історіоґрафічний, а переміни в полїтичних обставинах не сприяли династичній ідеї — привязанню до Кейстутового рода смоленського лїтописця: „в збірнім кодексї, що був архетипом двох відомих нам рукописей, зістав ся лише нагромажений материял, як сьвідоцтво про замірену та несповнену задачу“[1]).

Проти сієї гипотези др. Прохаска виставив цїлком иньшу; на його думку лїтопись повстала не де инде, як в в. княжій канцеляриї литовській під пером дяків чи дяка: на то мають вказувати ті диялоґи осіб, зачерпнуті з актів, такі вирази офіцияльні, як „udари челом“, „покору учини“; тут укладчик мав офіцияльний мемуар про відносини Ягайла й Кейстута, переховуваний (як признає др. Прохаска згідно з дром Смолькою)[2]) в в. княжім архиві, тут же міг він знайти офіцияльний мемуар про справу подільську, „решту злїпляв лїтописями руськими, як умів, помагаючи собі памятию та актами литовської канцеляриї“ (с. 27, 51, 56—7). Тільки тим часом як проф. Смолька датує, як ми бачили, сю роботу 30-ими роками XV в., др. Прохаска відносить її до пізнїйших часів, по р. 1449, яким датує він звістку про перемірє Казимира з Москвою, що стоїть в рук. Познанськім по лїтописних записках (с. 48, 52, cf. с. 30).

Безперечно, в погляді проф. Смольки є багато гипотетичного; про якусь особливу видатність Гарасима ми нїчого не знаємо, лїтопись смоленська велась і давнїйше, а др. Прохаска справедливо зауважив, що про Гарасима і взагалї про справи церковні в лїтописних записках р.-литовської лїтописи знаходимо ми дуже мало (с. 28, 52). Одначе, признаємось, що гипотеза дра Прохаски здаєть ся нам ще меньш правдоподібною. Не думаємо, щоб мемуар про відносини Кейстута й Ягайла, хоч би був офіцияльний, не був відомий поза в. княжою канцелариєю, а виразних слїдів якогось чер-

---

1) Ор. с. § 11, 12, 25.

2) Najdawniejsze pomniki p. 53, Latopisiec litewski p. 27. Др. Прохаска вказує на те, що латинський текст сього мемуара — „Origo regis Iagyelo et Wytholdi, ducum Lithuanie“ значить ся в реєстрі в. княжого архива ще десь з полов. XV в (l. c.).

пання з официяльних актів достерегти не можемо в літописи, так само як не достерегаємо яких небудь специфічних знак канцелярийного стилю. Але що особливо здало ся б тодї дивним, се — місцевий смоленський характер, що показуєть ся в лїтописи; др. Прохаска припускає користаннє з лїтописей смоленських (с. 28), але для такого „офіцияльного історіографа Литви, на якого, очевидно, Литва в той час могла спромогтись", як каже др. Прохаска (с. 28), чи кінчив ся сьвіт на смоленських лїтописях? Вже з самого складу відомих кодексів, в які входить руськолитовська лїтопись, бачимо, як в Литві XV в. циркулювали ріжні збірники й витяги з руських лїтописей, до яких дочепляно р.-литовську лїтопись (така „Хроніка Руська" Супрасльської рукописи, такий витяг з новгородських лїтописей в збірнику Аврамка (див. предмову).[1]) Нарештї доводом стає й „Похвала в. кн. Витовта", джерело якої ми тепер знаємо: трудно припустити, щоб книга Ісака Сирина заблудила до в. княжої канцеляриї — не спроважували ж її навмисне задля тієї записи. „Похвалу" ж неможна уважати осібним утвором, що мав становити окрему лїтературну цїлість, і як такий — циркулювати по в. кн. Литовському — зміст її занадто бідний для такої ролї.

Не надаючи особливої ролї особі м. Гарасима в сїй справі (хоч з записи видно, що був то, як на той час, не послїднїй „книголюбець"), я думаю, що смоленські лїтописні записки, введені в лїтопись, смоленська місцева закраска в оповіданню лїтописнім, нарештї — смоленське джерело „Похвали" вказують, дїйсно, на Смоленськ, як на місце, де зложив ся той конґломерат, що звемо ми найдавнїйшою русько-литовською лїтописею. Більш того — факт користання з записи 1428 р., що найправдоподібнїйше — переховувалось не де як при катедрі, друге — факт написання р. 1495 „повелѣніем" смоленського владики лїтописного збірника, куди заведено і найд. р.-литовську лїтопись — можуть вказувати на нашу думку, що найд. р.-лїтопись стояла в якомусь звязку з епископською катедрою

[1]) Тут до річи буде згадати, що недавно в „Описанії" рукописей ґр. Уварова, спорядженім арх. Леонидом (Систематическое описаніе etc. т. III с. 65 N. 1381) видруковано історичні статї, що знаходять ся в Порічській рукописи після р.-литовської лїтописи, є то: „Летописец ѡ великомь кнзи московском", коротенька ґенеалоґія від р. 862 що кінчить ся в. кн. Дмитром Івановичом московським; короткий реєстр епископських катедр земель руських і нарештї — „Летописецъ отъ в. кн. Володимеря", що обіймає витяги з лїтописи від посаження Володимера в Новгороді до смерти Теодосия, і далї фраґмент оповідання про нахід Татар на Рязань, Володимер, Київ, перерваний фраґментом про Невське побоїще; сї остатнї витяги мають подібність до Софійського зводу. Письмо збірника взагалї арх. Леонид датує кінцем XV в.

смоленською, була зложена, може, кимсь з місцевого клиру або з епископського двору.

Уклад „Похвали“ дає нам врештою міру лїтературної здібности укладчика русько-литовської лїтописи. Міра не показна. Укладчик, очевидно, був чоловік обчитаний, „почитатель книжний“, з охотою до книжного риторства (яким показує він себе і в лїтописнім оповіданню — напр. про війну Литви з Смоленськом), але без хисту лїтературного. Найбільш талановиті частини лїтописи: вступна повість і епизод про Поділє, як ми бачили вже, не можуть йому належати, взяв він їх готовими — чи в Смоленську, чи звідкись спровадив — того не можемо знати. На основі записок лїтописних і устної традициї виповнив він рр. 1383—1396: сам він в ті часи „бѣ младъ“ і не міг писати з власної памяти; р. 1395—1413 заповнив лїтописними записками, а р. 1429 -1436 на підставі записок і власної памяти вже міг описати; деякі епизоди до сього, як напр. опись зїзду коронацийного, оповідання за татарських ханів, ставлених Витовтом, що повставляв він в Похвалу — знайшов він, мабуть, готовими. З рештою — Похвала сама; за неї сьмо говорили.

Коли ж се мало бути? Безпосередних вказівок про се не маємо. „Повісти“ про Кейстута та Ягайла та про Подільську землю могли щось випередити загальну роботу укладчика; в них не знаходимо натякань на часи по смерти Витовта[1]). В самій лїтописи нема натякань на часи пізнїйші від р. 1436; правда, лїтописні записки на кінцї її сягають пізнїйших років — 1445, а в Познанськім кодексї мали б належати до ще пізнїйшого часу, але сї кінцеві записки все могли пізнїйше до лїтописи буть прилучені. З рештою то вияснять иньші кодекси лїтописні.

У Львові 11 (23) X. 1895.

---

[1]) Може мати своє значіннє, що тут „король“ — значить Ягайло, се могло би вказувати на часи до смерти Ягайла; називаєть ся він на імя аж в оповіданню про смерть Витовта. Доводи дра Прохаски на с. 30 про пізнїйше написаннє мене не переконують, тим більше що сам він на иньшім місцї (Kwart. hist. 1888 p. 300) справедливо признав, що в текстї лїтописи маємо тут пропуск, як видно з латиньского перекладу.

ПАНЕҐІРИК
„ЕУФΩΝІА ВЕСЕЛОБРМЯЧАЯ“
посьвячений
Петрови Могилї в. р. 1633.
Подав *др. Кирило Студиньский.*

Одною з визначних галузий науки в єзуітских школах кінця XVI і XVII віку була реторика і злучені з нею вправи в твореню панеґіричної поезиї. Нема майже нї одної польскої книжки, виданої при кінци 16 і в 17 віцї, що не містила би на вступі посьвяти зверненої до якоїсь особи, з рисунком єї гербу і стихами, що єго осьпівували і підносили під небеса. Шляхта любила свої герби а Єзуїти явили ся з реторичними фіґурами: місяць і зьвізди шляхотских гербів уважано в панеґіриках ознакою мужности і знаменитости дому; стовпи зрівнувано з кольонами і підпорами вітчини; хрест на гербі був символом спокою а стріли ознакою визначности роду. Пересада в похвалах доходила до тої степени, що якого небудь поручника називано Марсом, лихого віршоплета Апольоном а знатного чоловіка — Зевесом. Культивоване в школах католицких Ціцерона, Вирґілія і Горация не подавало вправдї ученикам понятя про духа і гадки поміщені в творах тих поетів, однак достатчувало чимало материялу до твореня порівнань і фіґур. В панеґірики вношено часто цїлий апарат клясичної науки і знаня.

Хоть школи руські кінця 16 і поч. 17 віку старали ся задержати характер грецко-славяньский і не підпадати під вплив тогдїшних католицких шкіл, то мимо сего вплив той проявив ся в них вже дуже скоро. В інтересї православної віри і церкви треба було піднести уровень шкільної науки, ввести до шкіл науку тих пред-

метів, які культивовано в школах католицких. Польща гордила ся своїми науковими заведенями, Єзуїти своїм образованєм; в противвагу їм треба було Русинам старати ся про піднесенє руських шкіл, про вихованє людий, що могли би рівним оружиєм боротись з своїми противниками. Тому то бачимо, що вже в р. 1588 введено до львівскої братскої школи: „грамматическое, діалектическое и реторическое изученіе“ [1]) а в р. 1592 одержує та школа привилей „pro tractandis liberis artibus“.[2]) За львівскою школою пішли тою самою дорогою і иньші тогочасні руські школи.

Упадок шкіл з „грецко-славяньским“ характером причинив ся до того, що заснована з початком XVII в. київска школа переобразовує ся заходом Петра Могили на взір єзуітских коллеґій в академию. В Київо-Могиляньскій академиї головне місце займає латина а плян науки подибуємо той сам, що і в католицких школах.

Впливови панујочої тогди системи науки в школах католицких, як також впливови літератури польскої — треба приписати повстанє руской поезиї панеґіричної. Дуже рано подибуємо ми в руських виданях книжок довгі посьвяти для ріжних осіб, находимо епіґрами, що звеличували імена важнійших на той час осіб, бачимо герби, котрих складові части розбирано і осьпівувано. Крім дрібних епіґрам подибуємо вже дуже рано окремі виданя панеґіриків.[3])

[1]) Акты зап. Россіи. Ч. гр. 24.

[2]) Журналъ минист. народн. просвѣщенія СПБ. 1849, часть LXII. в статиї Зубрицкого: „Лѣтопись львовск. Ставр. братства“ під р. 1592.

[3]) Панеґіриків, що відносять ся головно до діятелів Українців, або печ. в печатнях руських маємо всего 10. — 1) „Προςφώνημα“. Привѣтъ... Михаилу митроп. Кіевскому... въ братской школѣ львовской составленный... нап. у Львові 1591. — 2) „Плачъ альбо Лялментъ по зестю з свѣта сего вѣчной памяти годного Григорія Желиборского,“ — нап. у Львові 1615 р. — 3) „Вѣзерунокъ цнотъ превелебного въ Бозѣ е. м. Елисея Плетенецкого,“ нап. в Києві 1618 р. — 4) „Вирши на жалостный погребъ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“... нап. в Києві 1622 р. — 5) „Епикидіонъ албо вѣрше жалобныя на погребеніе Василисы Яцковны, сочин. Стефана Полумерковича,“ нап. в Луцку 1628. р. — 6) „Ляментъ по святобливе зошломъ велебномъ г. о. Іоаннѣ Василевичу презвитери... написаный презъ многогрѣшного іеродіакона Давыда Андреевича инока“... нап. в Луцку 1628 р. — 7) „Имнологіа си естъ пѣснословіе албо пѣснь през части мовленая на день воскресенія“.. в честь П. Могили, нап. в Києві 1630 р. — 8) „Εὐχαριστήριον“ албо вдячность, ясне превелебнѣйшому во Христѣ его м. ч. о. Киръ Петру Могилѣ“... нап. в Києві 1632 р. — 9) „Εὐφώνια веселобрмячая“... посьвячена Могилѣ і напеч. в Києві 1633 р. — 10) „Столпъ цнотъ знаменитыхъ въ Богу зешлого ясне превелебнаго его милости отца Сильвестра Коссова.. въ коллегіумѣ братскомъ кіевомогилеанскомъ выставленный... и его милости отцу Діонисію Балабану, архіепископу... дедикованный 1658 г.

Не вважаючи на хоробливу манїю твореня панеґіриків, яка обняла так польску, як і руську публику кінця 16-го і 17-го віку — число панеґіриків писаних в руській мові невелике. Правда, що віки 16-ий і 17-ий, ті віки повні неспокою, воєн релїґійних, нетолєранциї, не мало причинили ся до винищеня книжок, правда і се, що по бібліотеках, особенно росийских, не переведено доси точного перегляду всїх старинних книг і рукописий, які могли би нам подати чимало нових даних про старі виданя. або і достачити чи то ориґінали, чи то переписи старинних памятників а тим самим і панеґіриків, то з другої сторони можна об'яснити мале число панеґіриків тою обставиною, що в сорокових роках 17 віку, як і в дальшім часї, мовою панеґіриків — була з малими виємками мова польска, або латиньска.[1])

Не вважаючи на мале число панеґіриків нїхто до нинї не завдав собі труду зібрати їх до купи, переглянути і випечатати, хоть така студия певно дала би не мало материялу до оцїнки образованя, способу мисленя і писаня сучасних людий. Найбільші заслуги в тім напрямі приналежать двом росийским ученим: проф. Пекарскому і Голубєву. Перший з них подав короткий зміст панеґірика написаного в честь Могили в р. 1630 п. з. „Имнологія",[2]) дальше доволї широкий зміст панеґірика „Εὐχαριστήριον," [3]) жертвованого Могилї від учеників реторики в київскій академії в р. 1632., а вкінци переказав зміст поодиноких частий панеґірика, написаного в память києвского митрополита Сильвестра Коссова, п. з.: „Столпъ цнотъ".[4]) Другий учений напечатав доси повні тексти трех панеґіриків: „Προσφώνημα" з р. 1591[5]), Саковича „Вирши" — на похо-

---

[1]) В р. 1633 напечатано в честь П. Могили польский панеґірик п. з. „Mnemozyne", що по словам Максимовича був зерном, з котрого під конец 17 в. виріс цїлий лїсок панеґіриків польских і латиньских. Заголовки тих панеґіриків подає Максимович в „Кіевлянинѣ" за р. 1850 книга III в статиї п. з. „Книжная старина южнорусская" стр. 132—138. Зміст панеґірика „Mnemozyne" переказав проф. Пекарский в „Отечеств. Записки" за рік 1862 книга III в статиї: „Представители кіевской учености" стр. 204—209.

[2]) Пекарскій, opus citatum кн. III стр. 197.

[3]) Ibidem. Стр 198—201.

[4]) Ibidem. Книга IV стр. 384—390.

[5]) Панеґірик сей напеч. в „Кіевск. епарх. вѣдом." за рік 1874 і в окремій відбитцї п. з. „Панегирикъ поднесенный въ 1591 г. львовскимъ братствомъ митрополиту Мих. Рагозѣ," сторін 32, з тих 20 сторін займають лїтературні замітки проф Голубєва.

рон Сагайдачного (1622) [1]) і висше згаданого: „Εὐχαριστήριον-а“. [2]) Пекарский старав ся подати невеличку оцінку кождого з звістних єму памятників, Голубєв подав цінні уваги до панеґірика „Προςφώνημα“.

Першим доси нам звістним руським панеґіриком була „Προςφώνημα“, видана львівским братством і виголошена учениками братскої школи в честь київского митрополита Рагози, при нагоді єго побуту у Львові в р. 1591. „Προςφώνημα“ має в собі по при текст славяньский, також текст грецкий. Проф. Голубєв видав славяньску часть сего панеґірика не з оріґіналу, але з рукописного збірника. Мова сего памятника — по гадці проф. Голубєва — україньско-руська, причім деякі місця наближують ся до мови церковно-славяньскої. З зверхного свого вигляду не з'ображає сей памятник тої причудливої штучности, що становить майже доконечне явлене в панеґіричних творах (особенно писаних віршом) пізнїйшої могиляньскої епохи.[3]) Зміст „Προςφώνημ-и“ зовсім свобідний від клясицизму і мітольоґічного балясту. Переведене памятника, хоть і не чуже деякої крикливости (як і всї панеґіричні твори), не має однак тих диялектичних відтїний, до яких все звертались панеґіристи пізнїйшого часу.[4])

В панеґірику на смерть Сагайдачного добачивби я ще традицию школи з „грецко-славяньским“ характером. Цитати з грецких богословів, фільозофів, поетів, приміри з житя грецких мужів державних, становлять визначну прикмету сего памятника.

---

[1]) С. Голубевъ: Исторія кіевс. духовн. академіи Т. I, в „Приложеніяхъ“ стр. 17—40.

[2]) Ibidem стр. 47—69.

[3]) Щоби мати понятє про штучність панеґіриків, яка нерідко проявляла ся в формі, подаю з Голубєва: „*Προσφώνημ*-ою“ один мало звістний панеґірик писаний в честь Могили в латиньскій мові:

Vive diu felix Tibi Petre immobile SaxuM
Aut tibi si renuis Vivere, Vive Deo:
Ipse polus de te Excubat et de sydere tantO
Hic curat bino sole lucere cupit,
Vivit et in terris asTris tamen invida tam proH
Ecce quod Archetypon fecit, imago facit.
Archetypo Petri simulachRum, cernite DivI
Heredem ille suis Hunc dedit esse viis.
Totus hic in toto vicUS pastore MohiLA
De ficiat Terrae ne Petrus Pastore ille Petrus.

[4]) Голубевъ„ *Προσφωνημα*“ Стр. 19.

Вплив давнїйшої київскої школи замітний також в „Εὐχαριστήριον-ї, що написаний в українько-рускій мові без латиньских цитатів і з грецкими фразами[1]).

Контраст до тих памятників становить: „Столпъ цнотъ“ в память Коссова. Автор панеґірика — каже Пекарский — доволї доказав своїм трудом, що в київскім колеґіюмі єго часу реторичне вправлюванє умислових спосібностий, звістне в єзуїтских школах, прийняло ся вповнї і могло вже приносити плоди без смаку, але за те богаті[2]). В авторі сего панеґірика добачає Пекарский чоловіка з значною начитаностию і умінєм користувати ся лїтературною методою[3]). В панеґірику тім виступає вже в повній силї „латиньска“ наука. Цитати з латиньских поетів і фільозофів подибуємо раз за разом. Мітольоґія римского сьвіта займає тут не мале місце. В памятнику тім добачаємо ясно вплив науки католицких шкіл і способу їх писаня.

До вислїдів тих учених хотївби я докинути ще невелику дрібочку, яка може для будучого дослїдника в тім напрямі пригодить ся.

В часї моєї поїздки до Петербурга подибав я в бібліотецї публичній дуже рідкий примірник одного панеґірика, що відносить ся до особи Петра Могили п. з. „Εὐφώνια веселобрмячая“. Панеґірик сей звістний був Пекарскому з других рук[4]) а Голубєв подав нам єго маленьку частину, що не може дати точного понятя о цілости[5]). Панеґірик сей важний для нас тому́, що він відносить ся до особи знаменитого в історії України-Руси XVII в., Петра Могили. Цїнний він і тому́, що належить до ряду тих нечисленних памятників панеґіричних писаних ще в мові руськїй, яку чим раз то більше почала витискати мова польска і латиньска. Важний вкінци сей памятник і через се, що в нїм бачимо вже вплив нового напряму, невеличкі слїди науки „латиньскої“, що почала пускати коренї в Київо-Могиляньскої академиї. Правда, що панеґірик сей далекий від штучности і реторичного „многоглаголанія“, яке подибуємо в „Столпѣ цнотъ“, все-ж єго можна уважати початком нової науки, памятником, що хоть не сьміло, але все таки зачіпає мітольоґію і історию західного сьвіта. Крім грецкого заголовку годї

---

1) Пекарскій: „Предст. кіевск. учен.“ Отеч. Зап. 1862 кн. III стр. 198.
2) Ibidem: Кн. IV стр. 384.
3) Ibidem: Стр. 390.
4) Ibidem: Кн. III стр. 204.
5) С. Голубевъ. „Петръ Могила“ стр. 550.

вже в нїм дошукатись иньших ознак давної „грецко-славяньскої школи“.

З історичного погляду не має сей памятник великої вартости. Він переносить нас в ту хвилю, коли Могила по енерґічній оборонї православної церкви на соймах після смерти короля Жиґмонта III, доборює ся від короля Владислава IV іменованя свого на митрополита київского, хоч в живих оставав ще митрополит Ісая Копиньский. Посьвячений у Львові вертає Могила до Києва а друкарі печерскої Лаври витають єго привітним вершом. Великі надії, які на него покладала Русь, горячий ентузиязм для Могили, пробиває ся майже в кождій зворотції сего памятника.

„Тебѣ́ Софїи Рꙋ́ины чекали
З твоихъ направы Рꙋ́къ' сѧ сподѣва́ли...“

вказують хиба на перший крок Могили, який прийшло ся єму зробити по приїздї до Києва — відобрати церкву Софійску з рук унїятів, чого Могила добив ся насильно [1]).

Хотяй друкарі XVI і XVII віку були заразом горячими робітниками на полї духового відродженя, то мимо сего годї не замітити в памятнику певного еґоїзму з їх сторони. Автори єго величають Могилу „фꙋндаторомъ Парна́ссѡвъ лѡскихъ“, але заразом дбають про себе:

Й мы́ што̀ Дрꙋка́рскои пилнꙋ́емъ робо́ты
Зна́емъ што́ намъ П҃ѧскїи твои̇ справѫ̈ Цнѡ́ты.
Кꙋ́ншты на́шѣ вакꙋютъ, и мы вакова́ли.
Не без шко́ды своеи а҃жъ по́ты чекали.
Кгды̀ та̀ Па́на своего щасли́ве вита́емъ
Внет' сѧ да́лей вакова́ть ю҃ несподѣва́емъ....“

Свій еґоїзм старають ся закрити типоґрафи тим, що вказують на вагу штуки друкарскої, через яку відносять користь всї науки і т. п. Згадують також друкарі, що

"Єстъ добрый и По́лскои Дрꙋкарнѣ початокъ
Жебы̀ кни́гъ было̀ розныхъ в' Парна́ссѣ доста́токъ“.

---

[1]) Ibidem стр. 551—3.

не мовби предвиділи, що діла писані в полскій мові займуть поважне місце в творчости письменників Могиляньскої школи [1]).

Для лучшого підкріпленя моїх невеличких заміток, як також для достатченя материялу до дальших студий в тім напрямі, так літературних як і язикових, подаю списаний мною панеґірик з точним задержанєм ортоґрафії і всїх надстрочних знаків.

Для поясненя памятника мушу додати ще кілька заміток над гербом Могили. Родинний герб Могили складав ся з двох голих шабель, положених наокрест, з опущеними в діл вістрями і хрестами на кінцях. Той герб лучено з другими і тому мав він шість частий: три з верху і стілько-ж в низу. В першій з них на правій сторонї — чорна голова буйвола а поміж єї рогами зьвізда, з боку на право сонце, а з лївої сторони — місяць; в ніздрях голови перстїнь в котрого по серединї дві шаблї з'ображені так, як і в родиннім гербі. То був герб Молдави, прийнятий Могилами на тій основі, що они були там господарями. В другій части був герб родовий Могилів. В третій части герб, назв. Елїта: три золоті копія, зложені в виді звізди; крайні вістря звернені в діл, а середне в гору. То був герб Замойского, що ввів Єремію Могилу на молдавский престол. На долїшній части чорний ворон, обернений в лїво а голова в право; в писку єго хрест, на нїм відкрита корона. Ворон стоїть на галузи. То герб Волощини. Коло него герб Остоя; два неповні місяцї обернені рогами до щита; поміж ними білий меч, рукояткою вверх. Послїдна часть — герб Новина — ручка білого котла а по серединї єї меч рукояткою в гору. Всї послїдні герби прийняті Могилами при нагодї вінчаня з доньками ріжних родів. На верху тих гербів додавано ще митрополичу корону [2]).

В нашім панеґірику поміщено лише два перші герби. Доокола гербу розміщені букви: П. М. В. М М. К. Е. К. А. П., котрі означають: „Петро Могила, Воєводич Молдавский, Митрополит Києвский, Ексарх Константинопольский, Архимандрит Печерский.

Цїлий панеґірик зложений з пяти карток. Початкові верші панеґірика становлять акростих: „**Пєтр Мωгила Митрωполит Києвскии**".

---

[1]) Крім згаданого панеґірика „Mnemosyne" напечатано в Лаврі також иньші утвори в польскій мові, як: „Exegesis" Коссова (1635), єго „Paterik" (1635) „Τερατουργημα" — Кальнофойского, „Λιθος" і иньші.

[2]) Я описав герб на підставі лїтоґрафічного знимка з панеґірика „Имнологія", поміщеного в згаданій статиї Максимовича п. з. „Книжная старина южнорусская". До помочи при описї уживав я твір Несєцкого: „Korona polska" Т. III стр. 288—290 і статию Пекарского „Предст. кіевс. учености" К. II стр. 576—7

(I картка)

Εὐφωνία

веселобрмѧчаѧ.

На высоцесла́вный Θрѡ́нъ
Митрополіи Кіевскои
Щасли́ве встꙋпꙋючемꙋ:
В Бзѣ Преос҃щенномꙋ, є Мл҃: Гд҃нꙋ Ѿцꙋ
Кѵр' Петрꙋ Мѡги́лѣ
Воево́дичꙋ зе́мль Молда́вскихъ',
Правосла́вномꙋ Ѹпривиліова́номꙋ
Митрополитꙋ Кіевскомꙋ
Га́лицкомꙋ и всеѧ̀ Рѡ́ссіи, Е҆ѯа́рсѣ с:
Θрѡ́нꙋ Кѡ҃стантінопо́лскогѡ, А҆рхїмандрі́тꙋ с
чꙋдотво́рной Ла́вры Печ҃: Кіев:
Ѿ Тѵпогра́фѡвъ в' то́йже с. чꙋдотво́рной Ла́врѣ
Пече́рской працꙋ́ючихъ, при ѹ҆нижо́номъ покло́нѣ
прꙋдко Дедикова́наѧ.

Лѣта Гн҃ѧ ҂ах҃лг. Ію́лѧ є҃ днѧ

(I к. об.)

На́ Пресвѣтлый Ге́рбъ. Я҆сне Велмо́жных
и҆хъ Мл҃ Па́нѡвъ Могилѡвъ

П.		М.
В.		М.
М.	Герб.	К.
Є.		К.
Я.		П.

Мѹ́ситъ то́ бы̑ вале́чный До́мъ, котро́мѹ з' Нб҃а,
Вѣкопо́мне фортѹ́на сли́чность дала́ Фе́ба.
Ѿто в' то́мъ Гербѣ̀ Слн҃це не тепе́ръ з' лѹно́ю,
Свѣтї̈ ''Ясне Велмо́жны̑, Мωгиламъ в' поко́ю.
Свѣтї̑ Ѡлѵ́мпъ з' Звѣзда́ми: Ма́рсъ тѹ̑же складае́т'
Та́рчи свой прѝ кр҃та́х: снъ̑ Моги́лωвъ зна́етъ.
А̂ко̀ то̀ ра́зъ Беллїώна ӥхъ дозна́ла си́лы.
Нера́з ся прислѹжи́ли Сїώнѹ Мωгилы.
Е̂сли̑ коли̑ бы̑ Петро́мъ: тепе́ръ Пе́тре Сла́вы
Дока́зѹй: Кды̑ пре́з тебе́ пра́гнетъ Рѹ́сь напра́вы,
А̂за́жъ Ѳро́нъ Митрополіи не дода́сть ѿхо́ты;
Ма́рсъ не тра́фи̑: ты̀ з' Нб҃а вша́къ доста́неш цно́ты.

(Картка 2)

Ευφωνια.

веселобрма́чаа

Котѡ̀рой Краегране́сїе:

Пе́тр Мωги́ла, Митрополит Києвски́и.

Пре́чъ з' Рωѯола́нскихъ, смѹтки оу̑стѹпѹ́йте
Грани́цъ, ла́менты ср҃ца не тѹрбѹ́йте:
Ю̑жъ е̑стъ весе́лье, а̑х' до́сытъ стогна́а!
Пре́чъ нарека́а.

''Е̂стъ по бѹрли́вых ю̑жъ ''Е̂врахъ пого́да:
Мы́сли похмѹ́рной е̑стъ ю̑жъ ѿхоло́да,
По сле́зныхъ рѣка́хъ, по бѣда́хъ ѿкрѹ́тныхъ.
По пла̀чахъ, смѹ́тныхъ.

Триѹ́мфѹ зачнѝ Е̂ѵфрозі́но смѣле
Гѵ́мнъ выкрикати: почни́ вола̑ ми́ле;
Што́ то за́ ра̀дость в' Рωссі́йскомъ Сїωнѣ:
в' Кі́евской Зѡ̀нѣ;

Ро́жа то̀ Ро́жа пе́ршои ѿздо́бы,
Бере́тъ поча́токъ пре́з пра́цы, ѿсобы
Ѹ Саврома́тωвъ зна́чнои щасли́ве,
Бере́тъ згодли́ве.

(К. 2. об.) Мωгила сла́вный, на Θрώнъ Митрополи́
Вступуетъ го́дне з' не̑нои во́ли,
Ѡ часе вдѧчный! ѿ лѣта ст҃ыи!
Днѝ золоты́и.

Ѡстраѧ южъ пре́чъ фортуна ѿхо́дитъ:
Зефи́ръ Лаго́дный, южъ Трофе́ѧ ро́дитъ,
По всей Рωссі́и: пре́чъ южъ слезъ пото́ки.
Жа́лю ѡбро́ки.

Горкотvра́нскій южъ на́мъ непануетъ
Де́кретъ, гды в' ст҃ой Софі́и пркуетъ
Петръ Митрополи́тъ Могила Велмо́жны,
Па́стырь побо́жный.

И гдежъ по пла́чу ра́дость небыва́етъ,
Золотоώкій гдѣ не ώбѧснѧетъ
Ти́танъ по хму́рахъ, муси́ ра́дость жи́ти,
По смутка́хъ в' свѣти.

Любо то̀ ча́сомъ форту́на сѧ ста́витъ
Сро́гою мно́гимъ, а́ле то̀ Па́нъ спра́витъ.
Форту́ны, жѐ внетъ всѣ додасть ратунку,
По злымъ фрасунку.

А́ле тутъ до́бре тро́хи потерпѣти,
А́ по́тымъ в' свѣтѣ не вече́рнемъ жи́ти:
Щастье то̀ щастье, гды́ пре́з тую к' Бгу
Хо́димъ доро́гу.

(К. 3.) Ма́ешъ Рωссі́ѧ южъ тепе́ръ ѿмѣну
Форту́ны, ма́ешъ Триоу́мфу годи́ну:
О то пра́въ твои́хъ Пе́тръ е̑сть ѡборо́на,
Та́рча Сіωна.

Иди́жъ по трудахъ Пе́тре незличо́ныхъ,
Иди́ по пра́цахъ южъ незвитѧжо́ныхъ
На Θрώнъ[1]) преза́цный, ѿбира́й за цнώты
Ты́и Клейно́ты.

---

[1]) В оригіналї хибно: Θώрнъ.

Тебѣ Софіи Рѹины чекали,
З твоихъ направы Рѹк'ся сподѣвали,
Встѹпижъ на свою столицѹ щасливе
Жій стобливе.

Рωссія тебѣ на помочъ ѿбрала,
Тобѣ тотъ Пртолъ Годне даровала:
Тебе Софія такъ з' плачемъ витаетъ,
З' жалю волаетъ.

Ѿ Петре здавна Гостю пожаданый:
Витай Рωссіи на оутѣхѹ даный:
Давай ратѹнкѹ Рωссійскои ѿздобѣ,
В' мизерной добѣ.

Помнишъ ꙗкω прѣтымъ Рωссія бывала
Славна, ꙗкъ много Патронωвъ мѣвала,
Теперъ ихъ мало: тебѣ хочемъ мѣти,
В Сарматскомъ свѣти.

(К. 3. об.)

Оздоба славы ты нашеи давно,
Ябо то свѣтѹ ѿ твоихъ не ꙗвно
Працахъ ѿдважныхъ, котрыми в'спираешъ,
Рѹсь оукрашаешъ:

Ледвемъ оутѣхи в' жалю дочекала,
Моя направа Цнωтъ потребовала,
Твоихъ Велможны^х: Вшакже твоя слава
Моя поправа.

Имя Могилы и в' словенской Зωни,
И в' Бгомысломъ бѹдетъ мѣти Тріωни
Несмертелное свое залеценье,
И вывышшенье.

Тобѣ южъ Мѹры мои полецаю,
Ѿ Ярослава которыи маю,
Любо то славы: ты ихъ бѹдь Атлантω,
Бѹдь Адамантом.

Корώны з' Лаврωвъ нехай віютъ Могилы,
Всѣ, всѣ, котрые сердечне хотѣли,
Видѣть в' Сїώнскихъ Софію Сънборахъ,
В' пресвѣтлыхъ хώрахъ.

И хтожъ Рукъ своихъ в' Дворы неподноситъ
Феболунные! хто такъ неголоситъ!
Хрсте ты наша слава, ты Корώна,
Ты ωборона.

(К. 4.) Єсли нашъ Бже на насъ штурмовати
Захочутъ враги: ты ихъ ωганяти
Рачъ ω насъ, а мы тебѣ при поклонѣ
Славимъ в' Сїώнѣ.

Въ Нбо подносимъ Руки, ты Патрона
Рачъ боронити Кїевскогω Θрωна:
Нехай щасливе тобѣ ꙋслугуетъ,
Поклонъ даруетъ.

Срдцемъ Снове Рωссійстїи дайте
Поклонъ Пастырю, ему повторяйте
Подяковане за труды, за працу,
На кождомъ пляцу.

Клейнω то ꙋ насъ, а Клейнотъ коштовный,
Скарбъ то Дорогїй, а скарбъ невымовный:
За нимъ Рωссїя поживетъ в' покою,
По тымъ розбою.

И Гарпїи роги за нимъ схизматицкихъ
И хитрыхъ злостей штуки Геретицкихъ
Намъ незашкодятъ: ωнъ все добре справи.
Добре направитъ.

Идижъ Пресвѣтлыи Могило Безпечне,[1]
Архїерейскїй Θрωнъ прїими статечне:
Жий мнωголѣтне: Бгъ твоя заслона,
Тарча, Корώна:

---

[1]) В оригіналї хибно: Безбечне.

Дедикáціа.

(К. 4. об.)

Дóбре хтóсь рéклъ, же дáры ѹ Панóвъ єднáютъ.
Лáскꙋ людемъ, в' котрыхся не мáль всѣ кохáютъ.
Кгды тѧ Ясне велможный Пне нашъ витáє,
Ймы тô дáръ, а цꙋ́плый на плѧцъ выставлѧемъ.
Дáръ пôдлый, лéчъ Пáнскаѧ лáска всѐ пріймꙋетъ,
Ѿ ѹбóгихъ немнóго дáрѡвъ потребꙋетъ,
Ѧбожъ то тылко Злóто дáръ єст' знамениты;
Без' срца єслй вáжны бꙋдꙋть хрѵзолиты;
Нехáй тобѣ Смарáгды Крéзове дарꙋютъ,
Нехáй прáцъ Гомерóвыхъ Рѵ́тмы ѹслꙋгꙋютъ.
Нехáй злотозелéный Топáзинъ приносѧтъ,
Нехáй ѡ Цнóтахъ твоихъ в' Рѡссіи голóсѧтъ.
Нехáй тѧ Каллїѡпы аж' з' Нбомъ ровнáютъ,
Прáцы многоплôдные нехáй выхвалѧютъ.
Вóльно тô всѐ: мы тóе приносй штò мáемъ,
Тымъ подáркомъ малéнкй твóй Кôспект' витáем'.
Я в' немъ срца ѹпрéймость прй своéмъ поклóнѣ,
Дáемъ в' Триꙋм'форôной ôто твóей Зонѣ.
То в' свѣтѣ ѹпоминокъ з'гóла перêнѣшїй,
Й нâ всѣ Пиропóвы кроплѣ коштовнѣйшїй,
Хтò тѧ гôне выславит'; всѣ іô ѡ тô знáют':
Тебѐ Цнѡ́ты по свѣтѣ твой залецáютъ.
Хтò не знáет' жѐ єстê Парнáссѡвъ аѳ̂скихъ
Фꙋндáторомъ, Пастырем тых крáевъ Сїѡ̂скихъ.
Й мы штó Дрꙋкáрскои пилнꙋемъ робóты,
Знáемъ штò нáмъ Пâскїи твой справâ Цнѡ́ты. (К. 5.)
Кꙋншты нáшѣ вакꙋютъ, и мы вакавáли,
Не без шкóды своéи âжъ пóты чекáли.
Кгды тѧ Пана своего щаслйве витаемъ
Внéт' сѧ дáлей ваковáть іô несподѣвáемъ.
Нехáй йз' Тѵпогрáфскихъ кꙋнштѡвъ, тꙋю слáвꙋ
Ѿнóситъ йма твоѐ, презъ нáшꙋ забáвꙋ,
Мнѡ́го плынê пожйтковъ з' Дрꙋкáрскои штꙋки,
З ней свою ѿнóсѧть слáвꙋ всѣ Наꙋки.
Ѡнà и Црковные Гѵ́мны ѡписáла,
Ѡнà всѣхъ ꙋчтелевъ Црковныхъ зобрáла,
Штóжъ â тꙋтъ тóе хвалю, штò подóбно в' свѣти
Кóждый мóжетъ выбóрне похвáлами чтйти.
Фрідéрикъ Цéсаръ трéтїй Рймскїй âпробꙋетъ,
Котрый Гéрбъ ѿказáлый Дрꙋкáрни дарꙋетъ.

Ты Лепѣй Нашъ Велможный ѡ томъ Пане знаешъ,
Орлооким Розумомъ все ты проникаешъ.
Твое ѿ томъ старае, в' томъ твоѧ забава:
Ꙗкъ бы мѣла ѡздобу Рѡссійскаѧ слава
Шкѡлы сумптомъ, з' ѿчистыхъ дѡбръ, свои фундуеш'
Своими Професорѡвъ сумптами ратуешъ.
Оубогимъ Филиомузѡмъ ласкаве сѧ ставишъ,
Ꙗкъ Адріанъ їхъ працы здобишъ, любиш, славиш.
Важишъ кощтъ на Друкарню, жебы в' продъ Сіѡну
Оздоба могла быти, потомъ Гелікону.
(2к.обор.) Єстъ добрый и Полскои Друкарнѣ початокъ,
Жебы книгъ было розныхъ в' Парнассѣ достатокъ.
През што свою ѡздобу Рѡссійскаѧ маетъ
Крайна, за што тебе вѣчне выхвалѧетъ.
Живиж' долгофортунне на своей Столицы,
Котрую годне взѧлесъ з' Бозскои Правицы.
Видишъ чого потреба Рѡссійскому Роду
Все, справуй: зашто в' Небѣ маешъ нагороду.
Пріймижъ тотъ оупоминокъ ѿ слугъ своихъ вдѧчне,
Преѡсщенный Петре: што учинишъ бачне.
В' тебѣ Панскій анимушъ: чогожъ ты незнаешъ;
Не трубсѧ 'Ευφωνια, Присту снадный маеш':

ПРОБА
УЛАШТОВАННЯ ХРОНОЛЬОҐІЇ ДО ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

Написав **О. Я. КОНИСЬКИЙ.**

Частина перша.

(ПРИСЬВЯЧУЮ ПРОФЕСОРОВИ М. С. ГРУШЕВСЬКОМУ.)

I.

З того часу, як преставив ся (26 лютого р. 1861) генїй українського слова, безсмертні твори його з назвою „Кобзарь“ видано кільки разів і в Росиї і заграницею: 1867 і 1883 в Петербурзї; 1887, 1889, двичі 1894 у Київі; 1869 і 1893 у Львові і 1876 у Празї. Опріч того кільки разів видано у Львові і в Женеві частини „Кобзаря“, вибірані відповідно поглядам видавників і тій потребі, яку вони гадали собі задовольнити тими частинними виданнями „Кобзаря“. Річ натуральна, що найбільш повними виданнями „Кобзаря“ могли бути тільки видання Львівські, найпаче р. 1893 та Пражське.

От-же, на превеликий жаль, не було досї у нас такого видання „Кобзаря“, де б твори Шевченкові були улаштовані відповідно часу написання їх; по всїх „Кобзарях“, починаючи з видання 1867, не можна не спостерегти плутанини в хронольоґії і, на лихо, що-разу плутанина більшає.

Коли не улаштовати, так хоча трохи намітити хронольоґію Шевченкових творів заходили ся першим разом редактори „Кобзаря“, виданого в Петербурзї р. 1867 коштом книгаря Дмитра Кожанчикова під доглядом Миколи Костомарова. Се була перша — і досї єдина — книжка українська видана в Росиї без попередньої цензури; а проте до неї не можна було завести тодї чимало навіть таких творів, що перегодом надруковано „съ дозволенія цензуры“. Редакциї того

„Кобзаря“ — „не по її вині не можна було видержати, як слід, хронольоґічного порядку творів“ (Передмова VI).

З того часу впродовж 28 рр. покажчик хронольоґії добре таки поширшав, а про те не поліпшав, хоча з кождим виданнєм „Кобзаря“ більшала спроможність улаштовати хронольоґію критично.

Редактори видання р. 1876 не зазнали жадної цензурної перешкоди; але перед ними стояла иньча перешкода: далечина Праги, кордони, а через те і недостача ключів, потрібних на те, щоб критично перевірити і текст і хронольоґію. Отсе й спричинило ся тому, що в „Кобзарі“ р. 1876 хронольоґія поплутана, а до тексту заведено такі не Шевченкові твори, що иньчі з них були надруковані в Росиї більш як за 20 рр. перед тим, напр. „Гарно твоя кобза грає“.[1])

Редакторам „Кобзаря“ р. 1883 і пізнїйших, таких ключів не могло браковати, найпаче в Петербурзї, де є „Публїчна Библїотека“, а про те в хронольоґії „Кобзаря“ 1883 помилок не поменьшало, а побільшало. Напр. в „Кобзарі“ р. 1876 вірши: „Доля“, „Муза“ „Слава“[2]) зареґістровано, як слїд, до р. 1858; тільки під „Долею“ не правдиво, замісць — Нижнього-Новгороду, стоїть — Петербург. В виданнях 1889 і 1894, отся помилка не полагоджена, а ще навіть більш поплутано, бо між „Музою“ і „Славою“ надруковано иньчі твори[3]); і виходить так, що нїби-то „Славу“ Шевченко написав після „Відьми“, хоча сю поему він переписував майже через місяць після того, як написав „Славу“. Зазирнувши в „Основу“[4]) можна було побачити, що „Доля“, „Муза“ і „Слава“ написані Тарасом одного дня — 9 лютого р. 1858 в Нижн. Новгороді.

Професор київської духовної академиї Петров в своїй працї[5]) про українське письменство подав реєстер творів Шевченкових „съ болѣе или менѣе опредѣленными датами“; але-ж бігцем переглянувши той реєстр, бачиш в йому силу очевидних помилок; бачиш що д. Петров зовсїм не перевірив тих дат критично: він, напр. одні й ті самі вірши „Вечер“ двічи зареґістровав: раз під ч. 42, а в друге під ч. 67 яко „Весенній вечір“. З сего очевидячки знати, що д. Петров вельми неуважно перечитав навіть книжку Чалого „Жизнь и произведенія Тараса Шевченка“, бо в тій книжці, прирівнявши

---

1) Див. „Молодик“ р. 1843 стор. 102.
2) „Кобзарь“ 1876 т. 1 стор. 349—341.
3) ibid. 1889 стор. 463—483.
4) Основа 1862 кн. V стор. 23.
5) Очерки исторіи украинской литератури въ XIX стол. Кіевъ 1884, стор. 329.

стор. 136 до стор. 151, легко помітити плутанину, що наробив з „Вечором́" д. Чалий.

Нарешті і небіщик, друзяка мій, професор Омелян Огоновський, говорячи в своїй „Істориї лїтератури руської" про Шевченка (стор. 442—578 т. 2), на жаль не упорядковав хронольоґії, та се й трудно було йому спорудити у Львові, де доволї таки убого на ключі, потрібні в справі хронольоґії до творів Шевченка. Через те, на мою думку, в „Істориї" Огоновського критичних виводів на омаль: робити виводи априорні він не відважував ся — і добре те чинив, — а джерел фактичних йому браковало; добувати їх на кожну подробицю з Росиї річ не легка, часом і неможлива.

Таким чином бачимо, що досї нема у нас критично улаштованої хронольоґії до Шевченкових творів. Се шкода не аби-яка. Хронольоґія творів письменника єсть істориєю його розвитку, істориєю його творчости. Не маючи певної хронольоґії, вельми трудно судити правдиво про поступованнє в розвитку творчости письменника: без певної хронольоґії і критикови і коментаторови творів письменника легко наробити помилок, чому і маємо чимало прикладів. А на те, щоб скласти певну хронольоґію, треба критично переточити житєписний материял про письменника.

Бажаючи полекшити працю того, кому судило ся написати широку житєпись Тараса Шевченка і докладний розгляд критичний його творчости і творів, я заходив ся систематично розглянути оголошений досї і порозкиданий по часописях двох держав житєписний материял про Шевченка, а тодї вже улаштовати, на скільки спроможно буде, певну хронольоґію творів його.

Скінчивши роботу коло житєписного материялу про першу половину Шевченкового віку,[1]) я гадаю, що тепер можна вже взяти ся і до хронольоґії творів, написаних поетом за той час.

Мушу сказати, що ще й нинї хронольоґія ся доволї таки утруднена: листи Шевченкові досї не всї ще оголошено, не упорядковано їх і не видано окремою книжкою. З листів до Шевченка ще меньш оголошено; навіть д. Чалий досї чомусь не оголошує усїх тих листів до Шевченка, які передано йому.

Перші видання „Кобзаря" 1840 і 1844, „Катерина", „Гайдамаки", „Гамалїя", „Тризна" і такі альманахи, як „Молодик" р. 1843, у нас така тепер рідкість, що минї не посчастило розжити ся на

[1]) Див. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. І, IV і V і „Зоря" 1894 чч. 16—21 і р. 1895 чч. 5—14.

їх у Києві; лише дістав справки про декотрі з них з Петербургу. Не можна було достати тут і львівського „Кобзаря“ 1869. Тим то я й не убезпечаю, що в моїй праці не буде жадної помилки. Я тієї думки, одначе, що помилка не гріх і не вада. Збирати і перевіряти факти до біоґрафії Шевченка і до хронольоґії творів його, діло громадське; а всяке громадське діло найліпше справляти силами спільними і помилку зроблену одним, легко полагодити другому.

II.

Глибочезною роспругою між двома половинами Шевченкового віку і творів його лежить те страшенне лихо, що скоїло ся над ним р. 1847 і, як справедливо сказала редакция „Кобзаря“ р. 1867, перемінило і долю і музу поети. Кожен тямить, що отсїм лихом було засланнє Шевченка в салдати без термину і заборона йому писати й мальовати.

Знаємо ми, що Шевченко, з того часу як пан його Енґельгардт віддав його в науку до маляра Ширяєва, до весни р. 1843 з Петербурга не виїздив; значить усї твори його, написані за той час, написав він в Петербурзї.

В своїй коротенькій автобіоґрафії Шевченко повідає нам, що перші його твори почали ся в „Лїтньому саду“, але українська муза довго цурала ся його смаку, попсованого житєм в школї, в панській прихожій, по заїздах і по міських кватерах; коли-ж диханнє волї вернуло йому чистоту почутя перших лїт віку дитинного, що минув під батьківською стріхою, дак муза обняла і приголубила його на чужинї.

Звідсїль очевидно, що творити вірши Шевченко почав після викупу його з крепацтва. А викуп став ся 22 квітня р. 1838.

Далї поет повідав, що з перших творів його, написаних в „Лїтньому Саду“ надруковано тільки одну балладу „Причинна“.

Відомо знов, що конфирмацию царську про засланнє Шевченка об'явлено останньому 30 мая р. 1847; 31 мая його передано військовому урядови, а 1 червня фельдеґер помчав Шевченка до Оренбургу. Тогож 30 мая, значить в Петербурзї, Тарас написав вірши „По над полем іде“.

Таким чином „Причинна“ і отсї вірші стоять на самісеньких краях Тарасової творчости за першу половину його віку. Вони і є альфою і омеґою до хронольоґії його творів з 22 квітня р. 1838 до 1 червня р. 1847; а між ними вже треба добрати хронольоґію до всього того, що написав Тарас за увесь час, доки з невольника пан-

ського, з крепака, не став невольником військовим, себ то „рядовымъ салдатомъ“.

Звістно, нічого й захожувати ся коло того, щоб до кожного Тарасового твору напевне добрати місце, день, місяць і рік написання. Се булаб марна праця, та вона й не можлива, бо про неї не маємо і, певна річ, не будемо вже мати, материялу. Досить з нас і того, коли ми до видатнїйших недатованих творів доберемо відповідні дати, головним чином місце і рік написання.

По всїх „Кобзарях“, почавши з видання р. 1876, твори Шевченкові за першу половину його віку, з погляду хронольоґічного подїлено на такі рубрики: a) „До 1844 року“; b) 1844; c) 1845; d) 1846; e) до 1847, і нарештї f) „1847 перше півріччя“. В отсему подїлї перш за все рубрика „до 1847“ здаєть ся минї не виразною і трохи чудною! Маючи вже рубрики, що обіймають твори до 1844 і далї роки один по одному, питаю я: якого часу твори мусять йти „до 1847?“ Далї: перша рубрика бере занадто довгий час; шість лїт в розвитку і творчости кожного письменника не йдуть однаково, без жадної ріжницї в його поглядах і сьвітоглядї; тим паче у письменника з такою переснятливою вдачею і з таким величезним талантом, як Шевченко. До р. 1844 кобзарь наш написав чимало творів з великою ріжницею в думках і сьвітоглядї автора.

Ми не маємо повної спроможности, та ледви вона коли й буде, на те, щоб певними датами визначити час і місце написання усїх творів Шевченкових; але більшість їх можна без помилки зареґістровати до певного року і місця. Найпаче се легко зробити з творами, написанними поетом до р. 1840.

Про час і місце написання „Причинної“ я вже сказав в горі. Далї, до рр. 1838 і 1839 належать твори, що були надруковані: a) в „Кобзарі“ надрукованному в Петербурзї р. 1840 коштом і заходами Мартоса — і b) в Гребінчиному альманасї „Ластівка“, надрукованому тамже р. 1841. Цензорська дата з дозволом друковати визначена на „Кобзарі“ 12 лютого р. 1840. Звідсїль очевидна річ, що все, що надруковано в тому „Кобзарі“, написано автором до р. 1840. Що-ж було в тому „Кобзарі“? Покажчик д. Комара[1]) на стор. 448 дає таку відповідь: „Кобзарь 1840. СПб., в друкарнї Фишера. Коштом М-са. Тут надруковано вісїм пєс: Катерина, Утоплена, Причинна, Тарасова ніч, Іван Підкова і думки“. На превеликий жаль д. Комарь наробив тут чимало помилок, а вони — своєю чер-

[1]) Рада, т. I.

гою — завели в блуд чимало людей, що, не маючи в руках сего видання і пишучи про його, покладали ся на зміст „Кобзаря“, переказаний в „Покажчику“. За посередництвом редакциї „Записок наукового товариства ім. Шевченка“ дістав я від одного добродія вимітку змісту того „Кобзаря“ з СПб. Публичної Бібліотеки; складаючи єму на сім місції за неї, як і за деякі иньші справки по старих друках для сієї розвідки подяку, виписку ту я вважаю потрібним подати тут, щоб на далї люде відали певний зміст першого „Кобзаря“. На першому місцї там надруковано:

„Думи мої, думи мої
Лихо минї з вами“.

Далї йдуть на стор. 15—20 „Перебендя“; на стор. 23—67 „Катерина“; на стор. 71-82 „Тополя“; на стор. 83—87 Думка („На що минї чорні брови“); на стор. 91—96 „До Основяненка; на стор. 99—103 „Іван Підкова“ і на стор. 107—114 „Тарасова ніч“.

Названі твори можна здебільша упорядковати хрональоїчно ще лїпше і докладнїйше що до часу їх написання.

Знаємо, що поему „Катерина“ автор писав і читав Сошенкови тодї, як кватеровав з ним,[1]) себ то в осени р. 1838. „Перебендю“ Шевченко присьвятив Гребінцї, а з Гребінкою він спізнав ся особисто і сприятелив ся р. 1838.[2]) „Івана Підкову“ Тарас присьвятив свому приятелю художнику Штернбергу; з ним він особисто спізнав ся під кінець року 1838.[3]) Баллада „Тополя“ присьвячена матері художника, товариша Тарасового по академії Петровського; сприятелили ся вони р. 1839.[4]) Нарештї „Тарасова Ніч“ присьвячена Петрови Мартосу, з яким поет наш спізнав ся під кінець року 1839, коли саме він і писав сей твір.[5]) Посланнє „До Основяненка“ в „Кобзарі“ р. 1876, не знати з якої речи заведено в рубрику творів „до 1844“. В „Кобзарях“ 1889 і 1894 отся велика помилка не тільки не полагоджена, а ще побільшало її: не можна менї збагнути, з якої причини вірши надруковані р. 1840 упорядчики двох останнїх „Кобзарів“ завели до рубрики творів, писаних р. 1845? Коли у них не було в руках „Кобзаря“ 1840, так з самого змісту „До Основяненка“ очевидячки знати, що вірши ті писані до живого

---

[1]) Чалий стор. 32.
[2]) Зоря 1894. „Шевченко під час перебування його в академії художеств“.
[3]) ibid.
[4]) ibidem.
[5]) Вѣстн. Югоз. и Западной Россіи, 1863 стор. 32

чоловіка, а відома річ, що Основяненко (Квітка) вмер в Харкові 8 серпня р. 1843! Час, найпаче місце написання „До Основяненка" можна визначити більш менш запевне. З Квітчиного листа, писаного до Шевченка в Петербург 23 жовтня р. 1840,[1]) знати, що Шевченко послав до його віршований лист; той лист вельми втїшив старенького Григория Федоровича. Певна річ, що то і було посланіє „До Основяненка".

В Гребінчиній „Ластівцї", з цензоровською датою 12 березіля р. 1840, Шевченкових творів надруковано: на ст. 93 „Вітре буйний", на ст. 230 „Причинна", на ст. 306 „На вічну память Котляревського" і на стор. 371 перша глава з поеми „Гайдамаки". Значить і отсї всї твори треба реґістровати до гурту написаних в Петербурзї ще до р. 1840. Спробуймо більш визначити час їх написання.

З листу Гребінки до Квітки, писаного 18 листопаду р. 1838[2]) відаємо, що тодї вже у Гребінки були за для „Ластівки" Шевченкові твори. Не буде помилки гадати, що то були ті саме вірши, що надруковано їх в „Ластівцї". Опріч того про „Гайдамаків" відаємо, що Шевченко роспочав їх творити ще року 1839[3]) але-ж що до дати твору більшу вагу треба давати часу скінчення його, а не початку. З тієї примітки, яку зробив Гребінка в „Ластівцї" до „Гайдамаків", можна гадати, що під той час, коли приходило до краю друковання „Ластівки" були дописані і „Гайдамаки". Цензура дала дозвіл друковати їх 29 листопаду р. 1841. З листу Шевченка до Грицька Тарновського, писаного 26 берёзіля р. 1842 відаємо, що цензура довгий час не давала дозволу, кажучи, що поема „возмутительна". Уважаючи на все отсе, ми не зробимо жадної помилки реґіструючи „Гайдамаків" до творів написаних р. 1840. Хоча-ж п. Франко й каже, що „Гайдамаків" Шевченко писав р. 1841; але на те він не подав нам жадного доводу. Правда, що поему надруковано р. 1841, але надрукованнє не визначає часу написання. Иньчий твір дуже довго лежить доки вийде друкованим: от напр. Тополїні „Чари" надруковано р. 1837, а цензурою дозволено їх друковати ще року 1834 грудня 7. Яку б величезну помилку зробив би той, хто сказав би, що „Чари" написані р. 1837!

---

[1]) Основа 1861 кн. VII.

[2]) Украин. Старина Данилевського стор. 275.

[3]) Журнал або Записки Шевченка стор. 40.

[4]) Сьвіт 1881 стор. 159.

До творів написаних Шевченком теж в Петербурзї року 1841 треба реґістровати: а) „Черниця Марьяна“, b) Хустина („У недїлю не гуляла“) і c) драму, мовою российською „Никита Гайдай“.

Друкуючи першим разом „Черницю Марьяну“ — „Основа“[1]) устами Кулїша додала звістку, що ся поема написана слїдом за „Катериною“. Хоча отся Кулїшова думка нїчим не доведена, а про те може й справдї Шевченко почав писати „Марьяну“ небавом послї „Катерини“, але-ж що він скінчив її р. 1841, на те маємо докази. Перш за все Костомаров повідав нам,[2]) що початок „Марьяни“ він бачив у Харькові р. 1841 у Корсуна: останньому прислав той початок Шевченко в альманах „Сніп“. Певна річ, що коли б тодї поема була викінчена, так автор переслав би її всю, а не частину. Далї в листї 26 березіля року 1842 Шевченко писав до Григория Тарновського, що сподїваєть ся „Черницю Марьяну“ надруковати ще до Великодня.

„Хустину“[3]) знайдено теж в паперах Корсуна. Можна гадати що її прислав Шевченко разом з частиною „Марьяни“.

Цїла драма „Гайдай“ до нас не дїйшла: відома тільки та частина, що надрукована в Київі р. 1888 „Поэмы, повѣсти и разсказы Т. Г. Шевченка на русскомъ языкѣ“ (стор. 563—572). З листу Шевченка до Квітки 8 грудня р. 1841[4]) знати, що драму „Гайдай“ він перемайстрував з драми „Невѣста“ (теж нам невідомої). „Я пишу, каже він, ще одну драму „Слѣпая красавиця“. І ся драма до нас не дійшла. Гадаю я, що її Шевченко перемайстровав на поему „Слѣпая“ і перемайстровав її вже р 1842, бо в листї його до Кухаренка 30 вересня р. 1842[5]) читаємо: „переписав оце свою „Слѣпую“ тай плачу над нею; який мене чорт спіткав і за який оце гріх я сповідаю ся кацапам черствим кацапським словом!... дуже минї не хочеть ся друковати „Слѣпую“[6]), але вже не маю над нею волї... Скомпонував ще драму чи трагедію в 3 актах „Данило Рева“ не знаю, що з неї буде, бо ще й сам її не читав“. І отся остання драма теж до нас не дійшла.

---

[1]) Основа 1861 кн. IX.

[2]) Кобзарь 1867 стор. 266.

[3]) Надруковано вперше в „Сьвітї“ 1881.

[4]) Кіевск. Стар. 1894 кн. 2 стор. 323.

[5]) Зоря 1895 ч. 5.

[6]) За життя Шевченка вона й не була надрукована; надруковано її в названому вгорі київському збірнику р. 1888 стор. 1—29.

В другому листї до Кухаренка р. 1843 Шевченко пише, що він написав поему „Гамалія“ і драму „Назар Стодоля“. Кулїш[1]) друкуючи драму з сїєю назвою по українськи, додав, що се оріґінал і на йому стоїть дата 24—X; 9—XI р. 1844 і що сей оріґінал і переклад з його на мову російську, добув в одного пана, якому обидві рукописи дав на сховану Шевченко. „Коли-ж р. 1847 скоїла ся над поетою хуртовина, дак пан той сховав рукописи в стріху і звідтіль дістав їх через кілька років по прозьбі одного земляка. Останнїй, взявши їх до себе, передав Л. М. Жемчужникову, а сей Кулїшу, а Кулїш Н. Д. Білозерському.“ На мою думку трошки не так воно було, та про се потім скажемо слово. Тепер же, перш за все, треба полагодити Кулїшеву помилку, що до самої драми. Було воно навпаки тому, як каже Кулїш: оріґінал драми був написаний мовою російською; про се виразно Шевченко говорить в названному листї до Кухаренка: „і Назара Стодолу, драма в 3 актах (написав) по московському“. Значить драма на мову українську переложена, чи перемайстрована з оріґіналу, писаного мовою російською; а відповідно наведеній Кулїшем датї, написаннє сїєї драми по українськи треба реґістровати до листопаду р. 1844.

„Гамалію“ скомпанував Тарас може ще й ранїйш, але на те жадної указки нема, лишень в тому-ж таки листї до Кухаренка читаємо: „що Гамалію“ друкують в Варшаві“. Певна річ, що в Варшаві вона чомусь не була надрукована; надруковано її в Петербурзї р. 1844.[2]) Про неї й про „Тризну“ („Безталанний“) Шевченко 13 березіля р. 1844[3]) писав до професора Йосипа Максимовича Бодянського в Москву: „третїй тиждень лежать у мене отсї книжки... „Гамаліи“ не поправив так, як ми тодї поправляли; бо без мене надруковано“. Я гадаю, що слово „тодї“ означає весну р. 1843, коли Шевченко, їдучи на Україну,[4]) переїздом через Москву, бачив ся з Бодянським. Значить „Гамалїю“ друковано властиво в другій половинї р. 1843.

До р. 1842 я реґіструю Шевченкові твори надруковані в дозволеному цензурою 12 вересня року 1842 „Молодику“ року 1843: вірши „Думка“ („Тяжко важко в сьвітї жити“) стор. 91. Марковичу стор. 108 і „Утоплена“ стор. 114. Дивом дивує мене, що

---

[1]) Основа 1862 кн. IX ст. 4.
[2]) В Покажчику д. Комарова помилка, бо там стоїть: 1841.
[3]) Рус. Стар. 1883 кн. IX. стор. 639.
[4]) Лист до Тарновського, Основа 1862 кн. V.

не тільки отсї вірши, а навіть „На вічну память Котляревському" не тільки в „Кобзарі" 1876, а і в пізнїйших[1]) надруковано в невиразній і чудній рубрицї „до р. 1847". Таку буйну хронольоґічну помилку можна ще було зробити в Празї, але в Петербурзї, або в Києві, вона недоводить про увагу редакторів видання, тим паче, що час першого надруковання сих творів указав д. Петров на стор. 329. (В Покажчику д. Комарова[2]) чомусь не найменовано виразно які саме Шевченкові твори надруковано в „Молодику").

Тогож таки 1843 року написав Тарас мовою росийською поему „Тризна". Присьвяченнє сего твору княгинї Репнїній датовано 11 листопаду р. 1843 в Яготинї.[3])

III.

„Тризною" скінчив Шевченко писати твори мовою росийською. До сієї мови мусїв він взяти ся вдруге, через десять лїт на засланню. Одначе-ж повість його „Наймичка" написана росийською мовою і має дату „25 лютого р. 1844. Переяславъ". З такою датою небіжчик Михайло Лазаревський оголосив про неї і в „Основі".[4]) Дату сю принято, яко певну, і в передмові до росийських творів Шевченка виданих у Київі р. 1888 сказано, що „Варнак" і „Наймичка", „написаны до ссылки и послужили первообразами написанныхъ впослѣдствіи малорусскихъ поэмъ".[5]) Дата „1844" на „Наймичцї" пішла на користь тієї відомої тенденциї, що пронизує з краю до краю усю книжку професора Петрова: він теж сказав, що „Наймичка" і „Варнак" написані до заслання (стор. 332) і додав на стор. 350, що після Шевченка лишила ся ще повість „Княгиня" „такого-ж змісту як і українські вірші поета з такою-ж назвою надруковані в „Кобзарі".

Непевність дати під повістю „Наймичка" можна було спостерегти з самої повісти, одначе думка про „первообраз" повісти за для поеми з тою-ж назвою не зникла, хоча останню по всїх „Кобзарях" реґістровано до творів написаних р. 1844, — а в „Кобзарі" р. 1867 вона стоїть зараз після віршів 1843 р. Не що давно п. Франко в своєму габілїтацийному відчитї,[6]) спинившись коло хро-

---

[1]) Кобзарь 1876 стор. 182—189; Кобзарь 1889 стор. 211—221.
[2]) Рада т. I стор. 404 N. 17 і стор. 450.
[3]) Місточко Пирятинського повіту в Полтавщинї, маєтність Репнїних.
[4]) Кн. III р. 1862.
[5]) Передмова IV.
[6]) Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. VI.

нольоґії обох „Наймичок“, каже, що поема „повстала перед роком 1847... і тільки р. 1860 вона напечатана в Петербурзї осібною брошурою з підписом Шевченка; а що до повісти „Наймичка“, каже він, дак маємо докладну дату: „25 лютого 1845. Переяслав“. „Прямого сьвідоцтва, читаємо далї у п. Франка, про первенство одного, або другого твору — нема, але доволї буде прочитати уважно один і другий, що б дїйти до переконаня, що поема не могла попередити повісти“. Ще далї читаємо у його, що російська повість „Варнак“ писана в Киïві р. 1845, а українська поема „Варнак“ „десь з початку 50 років“. Повість Княжна писана мабуть в Новопетровському, а поема, коли не вся, то бодай викінчена в Нижнему Новгородї р. 1858“. Нарештї, здаючись на передмову до російських повістей Шевченка, п. Франко каже, що й там сказано, „що повісти: Наймичка, Варнак і Княжна послужили первообразами для пізнїйших Шевченкових поем на ті теми.“ „Хоча-ж покійний професор Огоновський твердить, що „Наймичка“ (поема) була написана перед „Сном“ і „Кавказом“, але се твердженнє кинене без доказу. „Сон був написаний в червнї по написаню повісти „Наймичка“ а „Кавказ“ 25 грудня р. 1845“.[1])

Таким чином річ заходить про хронольоґію кількох творів і російських і українських; але за для нас тепер важна хронольоґія тільки українських творів; а що до російських, так на сей раз нам ходить тільки про те, що б довести, що дати під „Варнаком і „Наймичкою“ непевні; а коли саме написані ті твори і повість Княгиня про се поговоримо иньчим разом. Перш за все треба полагодити помилки пп. Петрова і Франка, ось вони: a) українського „стихотворенія“ Княгиня з таким змістом, як російська повість з такою-ж назвою (як каже п. Петров), і повісти російської Княжна, що послужила, як каже п. Франко, Шевченку „первообразом“ для поеми на сю тему, у Шевченка нема, принаймнї я досї таких не відаю; нї „стихотворенія“ „Княгиня“ (по українську) нї повісти „Княжна“ (по російську) досї в творах Шевченка не було надруковано; навіть звістка про них не трапляла ся. b) Під „Кавказом“ стоïть дата 14, а не 25 грудня. c) В Передмові до російських творів Шевченка, на тій сторонї, на яку здаєть ся п. Франко, нема нїже єдиного слова про Княжну. Нарештї поему „Наймичка“ надруковано вперше з підписом Шевченка не осібною брошурою, як каже п. Франко, а в „Кобзарі“ р. 1860 на сторонї 97—124.

---

[1]) Записки Т. ім. Шев. VI, ор. с. ст. 2—4.

Полагодивши отсї, може, недогляди, вернїмо ся до хрональоґії „Наймичок“. Очевидна річ, що М. М. Лазаревський, подаючи просту оповістку про продаж Шевченкових манускриптів, жадної потреби не мав звертати увагу на дати повістей. Инакше стояла річ задля автора Передмови до российських творів Шевченка. Ознаємившись з тими материялами, про які згадують автор передмови на стор. V а п. Франко на стор. 16, себ то: повісти Шевченка, „Дневник“ (Записки, або журнал) і листи його, не можна не спостерегти, що повісти мовою российською „Наймичка“, „Варнак“ і иньчі, які надруковані вперше після смерти Шевченка, написані автором на засланню, значить після червня р. 1847.

Памятаючи, що під „Наймичкою“ стоїть дата „25 лютого 1844“, згадаймо, що 19 того-ж лютого Шевченко був в Москві і там написав „Чигирин“. Від Москви до Переяслава є майже 900 верстов (128 миль). Нехай з Москви Шевченко виїхав 20, а до Переяслава дістав ся у вечері 24 лютого, так і то річ неможлива, щоб за 5 6 день можна було того часу, на провеснї, саме в роспутицю, їхати що дня, хоча-б і почтовими кіньми, по 180 верстов! Такий протяг тодїшнїми шляхами ледви чи встиг би пробігти і фельдеґер „по екстренной казенной надобности“. От вже через се саме я ще торік[1]) сказав, що дата під „Наймичкою“ здаєть ся менї непевною, навіть і тодї колиб на ориґіналї стояла вона власною рукою Шевченка. Тодї-ж таки я додав і про непевність думки, буцїм поему Шевченко перемайстрував з повісти і сказав, що повість „Наймичка“ написана на засланню може р. 1855 або 1856, а датована вона „р. 1844 у Переяславі“, тільки відповідно обставинам життя Шевченка на засланню.[2])

Коли-ж отсе одно не впевняє в тому, що повість „Наймичку“ Шевченко **не** писав до заслання, а написав її вже на засланню, то от ще докази иньчі. Шевченкові повісти мовою российською були при йому тодї як він вертав ся з заслання. („У мене їх десятків зо два буде“ писав він до Кулїша з Н. Новгороду[3]). Повісти „Наймичка“ і „Варнак“, як і деякі иньчі, були написані рукою Шевченка „на плохой (не добрій, не дебелій, аби якій) бумагѣ

---

[1]) „Зоря“ 1894.

[2]) Пізнїйш я добув певні звістки про те, коли Шевченко на засланню написав і кому вперше читав повість „Наймичку“. Про се я розповім в нарисї про життє Тараса в Новопетровському.

[3]) Основа 1865 кн. V.

и не сшиты."[1]) Згадаймо, що з року 1844 (25 лютого) до січня р. 1858 пройшло трохи що не цілих 18 літ. Коли-б „Наймичка" і „Варнак" були написані до заслання, так яким же чином вони дістали ся до Шевченка на засланнє? У Шевченка, як відомо, за сей 18-літній час двічи була ревізия паперів в квітні р. 1847 і в квітні р. 1850; одначе жадної указки нема на те, щоб під час ревізиї ті повісті у його забрато; а коли-б забрали були, так, певна річ, не вернули-б їх авторови, найпаче пісьля ревізиї р. 1850, уважаючи на сувору заборону йому писати. Та нехай буде на хвилину, що ті повісти пісьля ревізиї вернули йому (тоді-б на їх неминуче лишив ся слід урядових рук, як се звичайно буває: „скрѣпа по листамъ, шнуръ и печать"). Нехай буде, що перед ревізиєю їх „спасли", а потім вже переслано їх до Шевченка в Новопетровське. В такому разї хиба-б рука часу не лишила-б свого не виводного сліду і на атраментї і на „плохому" і незшитому папері?

Не забудьмо, що Шевченко їхав на Україну р. 1844 з думкою женити ся і оселити ся у Київі.[2]) Що-ж ми бачимо в повісті „Наймичка"? На стор. 131 читаємо: „сумно минї, скорботно минї згадувати тепер мою молодість (памятаймо, що 25 лютого р. 1844 йому минуло тільки 30 літ!), мій вік дитинний. Скорботно минї згадувати тепер ті степи широкі, безкраї, які я тодї бачив і яких вже не побачу нїколи". Такої сумної і безнадійної думки не можна було висловити Шевченкови р. 1844, стоячи, так мовити, на порозї степів і маючи повну надїю і спромогу бачити їх. Така думка опановала його на засланню, найпаче в рр. 1853—1855; опановала і гнїтила його зовсїм натурально.

На стор. 69 „Наймички" автор, говорячи про українську долину проти села на шляху „Ромоданї", що йде з Ромен на Кременчук, каже, що „в лїтнї, тихі та пекучі днї там буває і марево, наче на безводних степах киргизських"... Через кільки рядків він говорить про могили, „похожі формою і величиною на могили між Киевом і Васильковим". Питаю я: чи можна гадати, щоб Шевченко в роцї 1844 так говорив про киргизський степ, коли він ще не бачив його, а може й не відав взагалї про марево по тих степах? Нарештї згадаймо, що розкопувати могили між Київом і Васильковом Шевченко їздив з проф. Іванішевим р. 1846 і тодї спізнав їх форму і величину.[3])

---

[1]) ibid. кн. III.

[2]) Див. лист до Бодянського. Рус. Стар. 1883. Сентябрь.

[3]) Кіевск. Стар. 1894 кн. II стор. 238.

Що до повісти „Варнак“, так досить прочитати деякі листи Шевченка до Залїського, що б впевнити ся, що „Варнака“ Тарас написав не в Київі, а в Новопетровському, і не 1845, а 1853 р.[1])

Тепер питаннє: коли-ж написана українська поема „Наймичка?“ Що Шевченко писав її до р. 1847, проти сего не змагаєть ся і п. Франко. Певних доказів на те, щоб реґістровати її до творів р. 1844 у мене нема; але по всїх „Кобзарях“ з 1846 р. її становили в рубрику 1844 і проти сього досї нїхто не змагав ся і не подав нїже єдиного слова довідливого за те, що б вона була писана не 1844 року.

Кулїш, друкуючи її вперше в II т. „Записок о Южн. Руси“ притаїв імення автора, сказавши, що його може вже й на сьвітї нема, і що поему ту „він — Кулїш — списав з рукописного альбома однієї панночки“.[2]) Під той час Кулїш і повинен був так зробити; сього вимагала найпростїйша обережність. Тодї саме як II т. „Записок“ цензуровано (25 лютого 1857), а потім друковано, тодї саме по канцеляриях зберали відомости про Шевченка, щоб на 7 чи на 17 квітня того року подати цареви доклад про амнїстию. Чи на часї-ж би було виводити на сьвіт Божий Шевченка, яко українського поета? А що Кулїш добре відав, хто автор „Наймички“, се знати з переписки його з Шевченком.[3]) Певна річ, що і Шевченко відав, що той „альбом“ нї що більш, як власні його манускрипти, а „панночка“ — той „пан“, у якого в „стрісї“ були переховані Шевченкові твори і між ними „Назар Стодола“. То був А. Ів. Лизогуб, приятель і Шевченка і Л. М. Жемчужникова; через останнього і перейшов той „альбом“ від Лизогуба до Кулїша[4]), і в тому то „альбомі“ опріч „Наймички“ (поеми) були і псалми Давидові. Так сьвідчить Л. М. Жемчужников, а д. Кулїш запевняє в приватному листї, що поему „Наймичка“ Шевченко написав геть за довго до свого заслання. Не буде зайвиною сказати, що по Українї, під час страждання Шевченка в Киргизському степу, було вельми багацько по селах зшитків де, без імени автора, були посписувані його твори. Були вони і в моїх родичів і в Козелецькому, і в Пирятинському і в Полтавському повітї; бачив я їх і в Чернигові, і в Нїжинї і в Борзнї. А от ще лїпший доказ: Мартос[5]) в своїх „Эпизодах“ подає

---

[1]) Кіев. Стар. 1883.

[2]) Зап. о Юж. Р. т. II. стор. 145—148.

[3]) Основа 1862 кн. IV.

[4]) ibid. кн. IX.

[5]) Вѣстн. Югоз. и Западной Россіи, 1863 стор. 42.

р. 1863 уривки з таких творів Шевченка, які тоді ще не були надруковані, напр. з „Княжни“:

„Високі з-далека палати —
Бодай ви терном поросли“ і т. д.

Поема „Княжна“ була переписана у мого діда Фектиста Ротмистрова в Чернигові і я р. 1848 знав її добре і читав з голови, не відаючи хто її автор.

IV.

Між творами Шевченка, заведеними в рубрику: р. 1845 — здаєть ся мині, треба на першому місті становити „Великий Льох“, бо його автор читав Чужбинському, як і Івана Гуса, ще р. 1844.[1]) Мабуть тоді вони не були ще викінчені. Дата „14 декабря, Вюнище“[2]) в „Кобзарі“ 1876, стоїть під двома творами Шевченка: „Кавказ“ і „До мертвих, живих“ і т. д., між ними „Холодний яр“. Знаючи, що Шевченко тоді у Вюнищах нездужав, я не певен, що б він в один день спроможен був написати два таких твори; мині здаєть ся, що під одним з них — або писарська, або друкарська помилка.

До творів р. 1846 належать вірши: a) „За думою дума роєм вилїтає“, написані в альбом Гербеля в кінції лютого в Ніжині і b) „Не женися на багатій“, написані з початку березіля в Чернигові. Вірши: „Минають дні“, заведені в рубрику „до 1847“, треба реґістровати в рубрику р. 1848. Зміст їх показує, що вони написані на засланню; та в II т. „Кобзаря“ 1876 і стоїть під ними: „з рукопису 1848“.

Твори написані р. 1847 до заслання я починав би з „Княжни“. До сього року зареґістровано її в „Кобзарях“ р. 1867 стор. 324 і р. 1876 т. II стор. 83. На мою думку-гадку „Княжну“ написав поет ще р. 1846; але жадних доказів я на те не маю. Не вгадаю, з якої речи Княжну“ в „Кобзарі“ р. 1889 стор. 262 перенесено в другу половину р. 1847. Коли б поема та була написана в Орську, де перебував Шевченко з липня р. 1847, так ледви б так скоро дійшли списки з неї до Чернигова.

За „Княжною“ в „Кобзарі“ 1868 йде „Відьма“, але в „Кобзарі“ р. 1876 її заведено в рубрику 1858 і поставлено дату „1858

[1]) Воспом. о Шевченкѣ 13.
[2]) Село в Переяславськ. повіті.

марта 6“ (се б то в Нижньому Новгороді). В „Кобзарях“ 1889 і 1894 р. дату сю викинено, але поема зареґістрована р. 1858. Відомо, що Шевченко дійсно 4—6 березіля р. 1858[1]) переписував сю поему; але тоді-ж саме він переписував і „трошки лагодив“ і „Русалку“ і „Лилею“ — значить вони були написані ранійш. Так воно й було. Професор М. І. Стороженко[2]) подав звістку, що в архиві колишняго „III отдѣленія“ „при дѣлѣ о художникѣ Шевченкѣ“ є Шевченкова поема „Осика“ датована „7 марта р. 1847 в Седневі“[3]) і що вона є властиво та поема, що потім надруковано в „Кобзарі“ з назвою „Відьма“.

Так само до першої половини р. 1847 треба завести вірши „До Костомарова“, написані 19 мая 1847[4]) і надруковані в „Кобзарі“ р. 1889 на стор. 290 і 1894 на стор. 319, на самому кінці р. 1847, ніби то і вони написані вже на засланню.

Про останні твори, заведені в рубрику р. 1847 (вид. 1876 т. I стор. 201—216 і вид. 1889 стор 234—253), треба сказати перш за все про „Вечір“. Хоча д. Чалий[5]) і каже, що „Вечір“ написав Тарас в серпні р. 1859, як був на хуторі у Лазаревських в Конотопському повіті; але-ж сам він в своїй книзї — трохи ранійш ще, на стор. 135 подав лист Максимовича до Шевченка, писаний 15 листопаду 1858 і з того листу знати, що Іван Аксаков прохав у Шевченка дозволу надруковати „Вечір“, „Пустку“ і ин. в „Парусї“. З Записок же Шевченка[6]) відомо, що він, як був в Москві, так 18 березіла р. 1858 переписав Максимовичці „Вечір“.

Дати, поставлені під останніми віршами першої половини р. 1847, я вважаю зовсім певними; бо відомо, що свою „невольницьку музу“ сам Шевченко, перебуваючи в Н. Новгороді, переглядував, поправляв, переписував і лагодив до друку. „Невольницькою поезиею“ він називає ті свої твори, що написав р. 1847—1858.[7]) В Москві 18 березіля 1858 р. він скінчив переписуваннє поезий, написаних року 1847,[8]) і того-ж дня подарував Максимовичці „Вечір“. Очевидна річ, що вірши „Вечір“ були, як і „Відьма“ і „Русалка“

[1]) Записки стор. 179.
[2]) Кіев. Ст. 1893 кн. 3.
[3]) Седнев — містечко, три милї від Чернигова, маєтніеть Лизогубів.
[4]) Стор. 151.
[5]) Русск. Стар 1880 кн 3.
[6]) Записки с. 183.
[7]) ibid. стор. 173 і 149.
[8]) ibidem 183.

і „Лилея“ в гурті віршів написаних 1847 р. Тут може виникти одно цїкаве питаннє: звідкіль взяли ся в Нижн. Новгороді у Шевченка його українські твори, писані в неволї?

Відповідь на се питаннє склала ся у мене така: Певна річ, що коли Тарас сидїв в арештї, в тюремній келиї „III отдѣленія“, так у його була спроможність писати там вірши, або на невеличких шматочках паперу, а коли вже й того не можна було добути, дак де на полях Библїї, що дали йому там читати і не одібрали, виряжаючи на засланнє. Библїя та, певна річ, і запомогла йому спасти „невольницькі“ твори і повезти їх в Библїї з собою на засланнє. Ті твори, гадаю я, він потім попереписував до гурту в одну книжечку. В такі книжечки заводив він свої вірши писані потім і на першому засланню. Мабуть на кожен рік у його була окрема книжечка, бо в віршах писаних з початку р. 1850, він каже:

„І четверту починаю
Книжечку в неволї
Мережати...“

Коли-ж під кінець квітня р. 1850 трапила ся у Тараса ревізия, так приятелї його Лазаревський Федір і Герн встигли „спасти“ ті книжки і вони, вкупі з иньчим добром Тарасовим (цивильна одежа, пензлї, олївцї і т. ин. „заборонені“ про його речи), берегли ся увесь час у Герна. Простуючи з Орської тюрми в осени р. 1850 на нове засланнє, Шевченко нїчого того брати з собою не відважив ся, тай не можна було. А коли, визволений з неволї, він їхав до Петербурга, не маючи й на думцї, що його зупинять в Нижнєму Новгородї, так і написав в Оренбург, що б вислали йому його папери в столицю, певнїйш за все, на адресу Михайла Лазаревського. Писав він з Астраханї до Герна 10 серпня р. 1857.[1]) Зміст того листу на жаль, нам невідомий; лист досї не був оголошений, і не знаємо, чи зацїлїв він. Мабуть в тому листї й було про висилку манускриптів. Тим часом 20 вересня Тараса спинили в Н. Новгородї, і мусів він просидїти тут трохи не півроку. Що тодї, як дістав ся він до Н. Новгороду, не було при йому його „невольницької музи“, се знати з того, що коли б вона була у його, так він взяв ся б переглядувати її, а не российську свою повість „Матрозъ“. До 21 лютого він в своїх записках нїде й не згадує про „невольницьку поезию“.

[1]) Записки стор. 98.
[2]) ibid стор. 137.

В листопаді 1857 р. стало певним, що Тарасови не треба вертати ся до Оренбургу „за полученіемъ указа объ отставкѣ“, але-ж повстало питаннє про заборону йому приїздити до столиці; і доки се питаннє не розвязало ся, мусїв він перебувати в Н. Новгороді під доглядом полїциї.

Таким чином незручно було по почтї висилати до Шевченка його папери чи з Оренбурґа, чи з Петербурга, як що вони були туди переслані. Треба було ждати певної оказиї через вірного якого чоловіка. Минї здаєть ся, що таким чоловіком був Круликевич, що вертав ся до рідного краю з Сир-Дарї. От через його Герн чи хто иньчий (я стою за Герна) переслав до Тараса його папери Він бачив ся з останнїм 7 січня,[1]) а небавом Тарас пише до Кулїша,[2]) що українських віршів у його є на дві добрих книжки, „тільки перепиши тай друкуй“. Коли-ж гадати, що з Оренбурга Тарасові папери переслано в Петербург, так минї здаєть ся, звідтіль їх переслано до Тараса через небіжчика Шрейдерса. Останнїй служнв тодї в Нижньому, приятелював з нашим поетом. В лютому р. 1858 він їздив до Петербурга і звідтіль привіз Тарасови 19 лютого листи від Лазаревського.[3]) Через день Тарас береть ся „переписувати для друку свої вірши писані р. 1847 - 58“.[4])

Приїхавши до Петербургу, Шевченко переписані твори доручив Данилу Каменецькому, щоб подав їх до цензури.[5]) Але, мабуть, їх не подавав Каменецький; бо тільки 29 листопаду р. 1859 цензура дала дозвіл друковати „Кобзаря“ приготовленого Кулїшем.

Певна річ, що рукопись у Каменецького не пропав без слїду; мабуть з його і користовали ся, видаючи „Кобзаря“ р. 1876; але ледви Шевченко переглядав свої твори опріч написаних року 1847, що переглянув ще до приїзду в Петербург.

V.

Таким чином хронольоґію творів Шевченка, написаних до заслання можна, більш менш запевне, улаштовати таким ладом:

I. Рік 1838, в Петербурзї: Причинна;

Катерина;

---

1) Запис. 138.

2) Основа 1862 кн. V.

3) Записки ст. 174.

4) ibid 183.

5) ibidem.

Перебендя;
Іван Підкова;
Вітре буйний;
На вічну память Котляревському.

II. 1839, в Петербурзї: Тополя;
Тарасова ніч;
На що минї чорні брови;
Думи мої, думи мої;
До Основяненка.

III. 1840, в Петербурзї: Гайдамаки.

IV. 1841: Хустина;
Черниця Марьяна;
Слѣпая красавица;
Гайдай.

V. 1842: Утоплена;
Слѣпая;
Данило Рева;
Тяжко важко в сьвітї жити;
Н. Маркевичу.

VI. 1843: Гамалїя;
Назар Стодоля (российський) і Безталанний (в Яготинї).

VII. 1844: Чигирин — в Москві, 19 лютого;
Сон — в Петербурзї, 8 червня;
Наймичка;
Назар Стодоля (по українські);
Псалми Давидові.

VIII. 1845: Великий Льох (в Миргородї);
Розрита могила;
Невольник (Марїнське);
Іван Гус;
Посланнє до мертвих, живих і ненарожденних земляків;
Кавказ;
Холодний яр і Заповіт.

IX. 1846: За думою дума роєм вилїтає;
Не жени ся на богатій;
Чого минї тяжко;
Вітер в гаї;
Не хочу я женити ся;

Не завидуй богатому;
У Вильні городі;
Пустка.

X. 1847: Княжна;
Відьма;
Русалка;
Лилея;
Калина;
Три шляхи;
Пустка (Рано вранці);
Хустина (Чи на те вже Божа воля);
Вечір;
За байраком байрак;
Од стрічечки до стрічечки;
Ой одна я одна;
Не кидай матери;
Костомарову;
По над полем іде.

Київ 21 липня р. 1895.

Miscellanea.

Примітки до тексту Галицько-волинської літописи.

Текст головнійших навіть памяток наших, хоч би й літописей, студиєвано дуже небагато; сила зостаєть ся в їх місць темних, нерозібраних, хибних. Перед кількадесяттю роками емендациєю літописних текстів зайняв ся був д. Ламбин, давши кілька добрих поправок. Новійшими часами друкує від часу до часу свої замітки проф. Соболевский (Чтенія Общ. Нестора т. V, VIII); обоє своїм предметом мали т. зв. Початкову літопись. Добре було-б, коли б їх приклад викликав як найбільше наслїдувань. Хто уважно студиєвав літописи чи иньші тексти наші, певне не до одного текста міг би висловити цікаву увагу, поправку, конєктуру; досї се звичайно робило ся лише à propos, десь під текстом студий в ріжних історичних і історично-лїтературних справах (де й дійсно розкидано немало цікавих уваг), та годилось би, не чекаючи такого випадку, що може й не трапитись, їх осібно, в формі поодиноких уваг подавати, як то звичайно робить ся з текстами класичними.

Тож і я маю замір подавати від часу до часу примітки до текстів, що по дорозї, при студиях, насувають ся. На сей раз подаю кілька уваг до тексту Галицько-Волинської літописи, по виданню 1871 р. (Лѣтопись по Ипатскому списку, Спб.). Що тепер на черзї стоїть потреба нового видання, тож де що з сих „Приміток“ може й для нього придатись.

I.

С. 484 (1208 р.): Съвѣтъ же створиша Игоревичи на бояре Галичкыи, да избьютъ,[1]) и по прилучаю избьени быша; и убьенъ

---

[1]) В виданню перетинка стоить по *и*, але така интерпункция здаєть ся менї меньш правдоподібною.

же бысть Юрьи Витановичь, Илия *Щепановичь, иниu велицuи бояре; убьено же бысть ихъ числомъ 500*, а инии разбѣгошася.

Слова: Щепановичь — 500 стоять тільки в Іпатськ. кодексї, в Хлїбниковськім (з Єрмолаєвським) та Погодинськім їх нема; се дало підставу Костомарову (Монографіи вид. 1872 р. І с. 245) і за ним проф. Дашкевичу (Княженіе Даніила Гал. с. 484) уважати сї слова пізнїйшою вставкою, бо число 500 здавало ся занадто великим. Не входячи в се останнє питаннє, обмежимось формальною його стороною — чи ті слова належать до лїтописного тексту?

Слово *Щепанович*, певно, було в орігіналї: перед тим (с. 483) лїтопись так його називає і ледви чи назвала б його инакше. Одначе хоч би хто схотїв мати се за вставку, се не переміняє головної справи.

Слова *иниu . . . . числомъ 500* належать безперечно до початкового тексту; що їх бракує в пізнїйших кодексах, причиною тому був пропуск: в текстї стояло два рази „*инии*“, і око писця перескочило з першого на друге, таким чином слова, що стояли між сими двома „инии“, випали, — випадок дуже звичайний. Отже можна критиковати правдоподібність сїєї звістки, але не можна усувати її з тексту.

II.

С. 500 (р. 1226): Данилови же пришедшу ко Мьстиславу с бра томъ Василкомъ ко Городъку, и Глѣбъ с нима, и молвящимъ имъ: „пойди, княже, на короля, *по Лохти* ходить“, Судиславъ же браняшеть ему, бѣ бо имѣяшеть лесть во сердци своемь не хотяше бо пагубы королеви, имѣяше бо въ немь надежу велику: бѣаше бо король изнемоглъся.

Оповідаєть ся за нахід Угрів на Галичину: король з Перемишля через Звенигород, (не взявши Галича) посунув на Волинь, але — очевидно, як Данило рушив з Володимера, — звідти подав ся назад, мабуть тією ж дорогою, через Звенигород на Перемишль. В усїх виданнях читаєть ся *по Лохти*, і в показчику стоїть: Лохтя річка в Галицькім князівстві (в Словнику Барсова, с. 115 — урочище в Галичинї).

Такої річки чи урочища одначе досї не відомо; до того слова: по Лохтї ходить виступають наче мотив, стимул до такого нападу. Неясність сього місця спонукала одного з пізнїйших писців (т. зв. Єрмолаєвського код. — Полное собр. лѣтоп. II с. 166) до поправки: „по волостемъ“.

Я думаю що п о л о х т и повстало з п ъ л о х ъ т и, в сучаснім значінню нашім п л о х и й = недужий, не здатний до відпору. Се цїлком буде відповідати вищезазначеному контексту, а заразом буде стояти в згодї і з дальшим: бѣаше бо король изнемоглъся.

III.

На тій же сторонї (500) безпосередно по тому: Льстькови же в то время идущу в помощь, Данилови же бранящю ему не помагати королеви, оному наипаче хотящю, Данил(ъ) же и Василко посласта люди своя *къ брату*, не даста ему прити.

В текстї стоїть: *къ брату*, але під текстом знаходимо вариянт з Хлїбниковського (з Єрмолаєвським) та Погодинського кодексів: *къ Бугу*.

Лекция *къ брату* не можлива: Данило був з Васильком, а більше братів у їх не було, також неможливо припустити, щоб мова була за кого з родичів: нїхто з їх до того так не називаєть ся в третїй особі. Тим часом лекция *къ Бугу* цїлком на місцї, бо відповідає ґеоґрафічним обставинам: Данило, не встигши переконати Лешка, зробив диверсию з Городка і тим примусив єго вернутись, і король угорський по сьому „иде въ Угры“. При тім з *брату* ледви могло повстати *Бугу*, се lectio difficilior.

IV.

На с. 525 (р. 1240) в славнім оповіданню про боярську анархію читаємо:

Бояре же галичьстии Данила княземь собѣ называху, а самѣ всю землю держаху; Доброслав же вокняжилъся бѣ *и Судьичь*, поповъ внукъ, и грабяше всю землю, и въшедъ во Бакоту все Понизье прия, безъ княжа повеления; Григорья же Васильевичь собѣ горную страну Перемышльскую мышляше одержати; и бысть мятежь великъ въ землѣ и грабежь отъ нихъ.

Головну вагу в сьому епизодї лїтописець кладе на самовласте двох олїґархів боярських — Доброслава і Григория Василевича і їх сварку, що дала можливість Данилу й Василькови „изоимати“ їх і тим дати кінець їх „безаконию“. По лїтописному тексту для чогось влазить ще третїй олїґарх — Судьич, попов внук, що не згадуєть ся нї перед тим, нї після того нїде і в сьому оповіданню цїлком безпотрібний;

Коли Судьич все Понизє забрав, то трудно припустити, щоб до чиєї иньшої, а не до єго волостн мало належати Покутє, а з ним і Коломия, де одначе порядкує Доброслав.

Лїтописець, докладно означивши, які волости взяли собі два оліґархи, нїчого не каже за Доброслава, хоч дальше увага власне коло єго дїяльности зкуплена.

Судьич „грабив усю землю“, значить був найшкодливійший з оліґархів, тим часом Данило, кладучи кінець „безаконию“ Доброслава й Григория, нїчого єму не робить.

Всї отсї трудности відпадають, коли будем читати:

Доброслав вокняжилъся *бѣ Судьич*, поповъ внукъ

без *и*, уважаючи Доброслава Судьича, попового внука, за одну особу.

Тодї оповіданнє йде тільки за двох оліґархів, з докладним означеннєм їх володінь і змагань і дальшої долї. Доброслав грабував і так цїлу землю, прилучив до того й Понизє, що, властиво, було аннексом галицьким, а нарештї захотїв „всю землю одержати“ і почав для того намовляти Данила на Григория; оліґарх схотїв стати таким майордомом галицьким, та се не вдалось.

Доброслав нам відомий: разом з тимже Григорием Василєвичом згадуєть ся він в нещасливім походї Данила в Київщину 1235 р. (Ип. с. 514—5), коли виступають вони між тими боярами, що показували нїби покору Данилови, а самі безупинно інтриґували проти нього; для сієї катеґориї як найбільше підходила звісна, характерна проґрама: Данила собі князем називати, а собі всю землю держати. Після розказаного під р. 1240 епизода обидва вони — Доброслав і Григорий вже не виступають: або з свого вязнення вони не вийшли, або вийшовши, не грали значної ролї. Тепер ми знаємо й ґенеалоґію Доброслава: був він сином судї і внуком попа: письменний попович пішов в княжу службу, дійшов до уряда судї, а сину свому відкрив дорогу між найвищу аристократію галицьку. Лїтописець злобно пригадує сьому parvenu єго попівський рід.

V.

На с. 549 (р. 1255) оповідаєть ся про похід Данила і Льва на Ятвягів; Лев довідав ся, що їх вожд Стекинт засїв в лїсї й огородив ся засїками, та й пішов „к осѣку“.

Ятвеземь вытекъшимъ на нь изо осѣка, сущии же с нимь (= Львом) спузници (= кінні) возбѣгоша, Львови же сосѣдшу с коня

одиному и бьющюся с ними крѣпко, видившимъ же имъ (= снузникам), яко Левъ одинъ бьеться с ними (= Ятвягами), навратишася *Малий* на помощь ему, Львови же убодшему сулицю свою въ щитъ его и не могущю ему тулитися, Левъ Стекынътя (вар.: Сътикента) мечемь уби и брата его прободе мечемь.

В тексті, як бачимо, читаєть ся *Малий*, і в показчику означено: Малій — воєв. ятвязський (даремно сюди же занесено й Мілїя бакотського); до такого розуміння чи не понудило те: „убодшему сулицю въ щитъ *его*", але се „его" належить до Стекинта, як видко з контекста. Тим часом при „Малий" стоїть „навратишася".

Думаю отже, що треба читати *малии* = маліи = небагато, pauci, так як читало ся в першім виданню (П. с. л. II с. 191): „маліи"[1]), себ то „снузници", що втїкли були, та вернулись і далї „на коних гоняще", разом з Львом били Ятвягів.

Таким чином ятвяжський вождь чи князь Малій відпадає, а натомісь маємо не численних дружників Льва, що виратували його.

М. Грушевський.

Наданнє Оришевському Копистерина та Гайсина.

Недавно видане заслуженим дослїдником нашого минулого д. Ол. Яблоновським реєстр „kozaków nizowych zaporoskich i rzececznych" 1581 р., під проводом Яна Оришевського, „поручика козаків низових Запорозьких"[2]), поновляє інтерес до цїкавої та мало знаної фіґури сього чоловіка, одного з перших урядових вождів козацьких. Як бачимо з оповідання його братанича Мартина Бєльского, сей чоловік, „що у козаків був гетьманом немалий час і добре знає ті краї"[3]), дійсно був обізнаний з українськими відносинами і значіннє великої русько-татарської боротьби розумів лїпше від сучасних полїтиків польских.

Документ, що подаю я тут, представляє його в иньшій ролї — державця українських „пустинь": король Стефан надає 1577 р. Оришевському, „служебникови" свому, як названий він в текстї обляти,

---

[1]) А за ним і в виданню Петрушевича — Волынско-Галицкая лѣтопись с. 84.

[2]) Zródła dziejowe t. XIX p. 154. Що значить rzececzny — чи не походить від слова rzeczka — козаки з Дніпрового Низу й з-по-над річок?

[3]) Kronika M. Bielskiego, вид. Туровського с. 1360.

до віку, за його заслуги, „пустині“ — Копистерин, „на Кучманськім шляху“, та Гайсин з Гоголем, що „позбавлені володарів, мешканців та культури“, лежать на пограничу татарським. Отже Оришевський виступає в ролї нїби піонера колонїзациї й культури. Але й тут, як то часто бувало з такими наданнями, зражує себе самий документ — показуєть ся, що „пустинї“ сї мали вже володарів давнїйше — Копистерин держав Дахно Копистеринський, а Гайсин якийсь Матвій Mizinizinko (очевидно — Мизинченко), небіжчики, а тепер „сусїди неправно претендують на користаннє“ тими маєтностями. Дахна (або Данька) Копистеринського ми знаємо — виступає він з своїм братом Кайдашом серед тих „підлїйших“ земян браславських, що „невідомо звідки прийшовши, боярами називають ся и селища без надання господарського під собою держать“[1]). До тієїж категориї належав, мабуть, і Мизинченко; 1545 року „селище“ Гайсин належало до князїв Соколинських.[2]) Що до Гоголя, то се, очевидно, урочище Гоголїв, коло с. Чечелївки (на схід від Гайсина): на початку XVII в. згадуєть ся грунт Гоголїв, Гоголївський лїс коло Чечелївки, а нарештї сї дві назви ідентифікують ся[3]). Чечелївка має свою назву, очевидно, від Чечелїв, також „підлїйшої“ родини земянської; мабуть, її належав і Гоголїв. Отже і тут стрічаємо ми вічну історию — неправних володарів — Русинів, яких витискає на основі королївського надання упривилєваний державець. Можливо одначе, що й ті „неправні“ не зовсїм були такими: Копистерин ще в пол. XV в. (1448 р.) надано „шляхетному Данилу“,[4]) і хто зна, чи не був той Дахно Копистеринський його потомком.

Чи розпочав колонїзацийну роботу на наданих пустинях Оришевський — не маю відомостей. Вже в кінцї XVI в. Копистерин належав до Єронима Язловецького; на початку XVII в. Гайсин належав до Острожських, а Чечелївка до Жабокрицьких.[5])

Oblata pro parte servitor(is) Oriszowski.

Actum in castro inferiori Leopoliensi feria quarta post festa solenis Paschae proxima anno Dni millessimo quingentessimo octuagesimo.

---

1) Zródła dziejowe t. VI p. 124—5.
2) Zródła dziejowe t. VI p. 123, пор. Архивъ Ю.-З. Рос VI, 1 с. 23.
3) Zródła dziejowe t. XX p. 556, 613, 618.
4) Akta grodz. i ziem. V p. 165.
5) Zródła dziejowe t. XX p. 398, 424, 556.

Ad officium actaque praesentia castr. capitanealia Leopoliensia oblatae sunt litterae papireae infrascriptae sac. regiae mtis servitoribus (sic) gnosi Ioannis Oriszewski datae et concessae, quarum litterarum tenor de verbo ad verbum sequitur et est talis:

Stephanus, Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Lithwaniae, Rusiae, Prusiae, Mazouiae, Samogitiae, Kijouiae, Wolchiniae, Podlachiae, Liwoniae etc. necnon princeps Transilwaniae.

Significamus tenore praesantium quibus expedit universis et singulis, harum noticiam habituris, quod nos benignam r(ation)em habentes servitiorum gnosi Ioanis Oriszewski, que nobis summe fide (sic) et diligentiae exhibet, cupientesque eum et de nobis et de republica regni nostri ad bene merendum promptiorem et ala(crior)em imposterum reddere, dedimus, do(navimus et conces)simus illi, prout per praesentes damus, (donamus) et concedimus loca certa et possessiones... desertas, possessoribus, habitatoribus (cul)turaque carentes, in confinibus Tar(ta)rorum sitas, quas vicini, illis locis propinquiores, eorum usumfructum nullo iure sibi vendicant, iure advitalicio posidendas unam vczt (videlicet) possessionem desertam Kopisterin vocatam in transitu, vulgo na Koczmanskim sliaku, inter Barum et Braczlauiam ad flumen Morochwa com(un)iter apelatum sitam, q(uam) nobilis olim Dachno Kopisterinski tenuit, et alteram quoque incultam Aissin et Hohul dictam, ultra fluvium Boch sitam, quam torenns Sob p(er)fluit, quoque an(tea) a quodam vita functo Matiae (sic) Mizenizinko posidebatur. Quibus quidem bonis nostris locis et possessionibus utrisque, in pallatinatu capitaneatuque Braczlauiensi iacentibus, idem ipse gnosus Ioannis Oriszewski utetur, fruetur eaque posidebit et tenebit integre cum omnibus et singulis agris, pratis, campis, fluminibus eorumque ripis, stagnis, lacubus, piscaturis, silvis, mericis, saltubus et receptaculis ferrarum, earum venationibus, prout ad nos mensamque nostram pertinent, necnon cum omnibus et singulis proventibus, comodis et proven(tibus), que nunc in eisdem bonis sunt aut succe(ssu) temporis humana industria aucta et insti(tu)ta esse possunt, nullis penitus exceptis nec (pro) nobis successoribusque sr. nostris aut pro quo(cunque) alio reservatis, idque ad extrema vitae tempora, salvis tamen iuribus reipublicae regni nostri ac... nostris ad ea bona et possessiones permanentibus. In quorum indubiam fidem manu nostra subscripsimus et sigillum regni nostri praesentibus apendi iusimus. Datum ex castris nostris ad Laternam die quinta mensis septembris anno Dni millesimo quingentesimo septuagesimo septimo, regni nostri anno secundo. Stephanus rex.

Архив Бернардинський у Львові, Львівського ґроду кн. 339 р. 1557 (книга замокла з одного боку: пропущене означено точками, в ( ) взято доповнене по контексту, а також взяте з скорочень).

М. Грушевський.

Куренда перемиского епископа Івана Снїгурского з р. 1827.

Причинок до історії нашої церкви від часу ревіндикациї (1772) Галичини до Австриї.

Куренда, низше передрукована, є цікавою ілюстрациєю образованя наших душпастирів-парохів початку XIX столїтя і їх зносин зі своїми парохіянами. Парохами були тодї сьвященики antiquae educationis і studii rutheni, з виїмкою кількох зі шкіл латиньских. Сьвященики antiquae educationis, люди з низькою осьвітою, потребували, задля висьвяченя, вивчитись всього-на-всього одним-однїсеньку книжку: „Богословію нравоучительную“, видану Ставропигійским братством р. 1760 у Львові.

Ще низше в осьвітї від згаданих душпастирів стояли так звані „дячки“ або „Луцаки“, що доступали сьвяченя за добру оплату в Холмі або Луцку. Особливо епископ холмский, Порфирій Важиньский, достачав епископам галицким: львівскому і перемискому, таких неуків-сьвящеників, а на їх нарікaня та жалї відповідав словами псалму Давидового: „Всякое дыханіе да хвалить Господа!“

З заложенєм духовної семінариї у Львові (1783) і заведенєм руских викладів на виділї фільософічнім і богословскім для руских кандидатів духовних (1787), що по латинї зовсїм не розуміли, піднеслась осьвіта у нашого духовеньства. Сьвящеників antiquae educationis а особливо „Луцаків“ ставало в перших двох десятках XIX столїтя чим раз то меньше — вимирали — а на їх місце вступали душпастирі молодші з так званого „руского інституту“ унїверситету львівского: священики studii rutheni.

Від років 20-тих сего віку, по поновнім отвореню унїверситету у Львові (1817), знесеного 1805 р., лучались між рускими духовними чим раз частїйше люде з унїверситетскою осьвітою, тільки се були rari nantes in gurgite vasto!

Характеризуючи тут коротенько душпастирів-парохів (до яких ся куренда відносить ся), не маю я цїлком на думцї тих кількох учених теольоґів, докторів богословя, що кінчили свої студиї в Віднї

або Римі та у Театинів у Львові; не маю на думці також монахів-Василіян, подекуди гарно образованих в західно-европейских школах: в Римі, Бидгощі (Bromberg) та иньших містах. Они від часу скасованя ордена Єзуітів (1773) були учителями в латиньских школах на Волини, Поділю і в Галичині (в Теребовли, у Львові і в Бучачу).

Епископ Снїгурский, звертаєсь своєю курендою єдино до деяких парохів своїх, висше схарактеризованих, з приказом, щоби они допускали до св. тайн, особливо-ж до сповіди і причастя, всїх вірних, а не важились їх віддаляти „за-для особистої обиди або неохоти, або знова тому, щоби зневолити парохіян заплатити сьвященикам або „підручним“: дякам, учителям і т. и. в части правноналежну, в части претендовану належитість, щоби вгодити свому гидкому лакімству“. Жалоби на се доходили так до консисториї, як і до полїтичних властий; епископ упоминає духовних, щоби памятали на суд страшний, а наколи-б память на кари вічні не вистарчала, то грозить (sic!) їм карами зі сторони властий сьвітских! Видно, що епископ, знаючи добре склад своїх парохів, не богато сподївав ся успіху з пригаданя їм кар вічних, коли останнього лїкарства для них шукає в загроженю карами властий сьвітских!

Ті, що їх ся куренда заінтересує, могуть ще більше материялу для своїх дотичних заключень в нїй знайти. Я позволю собі лише звернути увагу на тодїшний дух часу, коли то вихвалений за свій великий руский патріотизм епископ Снїгурский, уживав в своїх курендах мови польскої! А біоґраф його, о. Йосиф Лозиньский, говорить про него (цїлком природно, що з пересадою!), що се був перший галицкий епископ, який в товариствах і у себе дома нїколи не уживав иньшої мови, як рускої! Тай крилошанин І. Могильницкий, підписаний на курендї, таки добре знаний зі свого патріотизму: він основав в Перемишли р. 1816 „общество вченыхъ“, укладав книжки для народних шкіл, візитував їх дуже ревно, — школи народні були тодї під зарядом консисторий, — а за-для своїх визначних спосібностий був депутатом перемиської капітули на сойм постуляцийний по оголошеню конституциї станів галицких (18/IV. 1817 р.). І сей чоловік, хоч великий руский патріот, але вірний син свого часу, писав також по польски! Чи числились тут може ті оба мужі, такий Снїгурский і Могильницкий, з вимогами загалу духовеньства? Чейже нї! Відповідь коротка: они не взнеслись ще до тої сьмілої гадки, що можна писати такі важні „по-

славня", як курендп, язиком зрозумілим, руским, зовсїм не-церковним! Треба було доперва галицким Русинам такого Маркіяна Шашкевича, щоб здїйстнити ту думку, до якої ті оба справдї щирі патріоти-сьвященики довго не сьміли навіть піднестись, уважаючи її мрією, неможливою до сповнення! А якеж почуте патріотизму могло бути тодї між душпастирями, простенькими людьми, що, як судити по їх листах приватних, писаних розумієсь по польски[1]), одиноку мали журбу: направити свій бит матерыяльний — тим толкуе ся те насильне налягане душпастирів на парохіян за претенсиями.

N. 62.

Z przyczyny samowolnego oddalania parafian od spowiedzi, mianowicie paschalney, częste skargi przeciw dusz starownikom, tak do Konsystorza, iako tez i do politycznych Instancyi wytaczane były, dla osobistey urazy i niechęci lub dla zmuszenia parafian dla oddania im albo podręcznym: diakom, nauczycielom i t. p. ze częscią prawney, częscią roszczoney tylko nalezytosci, na ostatek dla dogodzenia brudnemu łakomstwu zwykli niektorzy duszpasterze przychodzących do spowiedzi w czasie wielkanocnym albo całkem odtrącac, albo spowiedz a tym samem administrowanie Sakramentu pokuty, az do odebrania pretendowaney nalezytosci lub daniny zwlekac. Takoweto naduzycie władzy pasterzkey z niechęcią parafian zrywa ogniwo miłosci i zaufania między pasterzem i owieczkami, szerzy oboiętność i zapamiętałość względem nayswiętszych taiemnic wiary naszey, otwiera wrota zepsuciu obyczaiow i wystawia wielu wiernych na niebezpieczęstwo utraty zbawienia. Kapłani, ktorzy się naduzycia tego winnemi staią, niepasą trzody podług wyroku i wzoru Zbawiciela, ale scągaią na siebie upomienie Ezekiela Proroka. W zamiarze uchilenia na dal przestępstwa (sic!)) tego, ktore oblicza rządu i ludu, iuz tilekroc na cały stan duchowny o łakomstwo, chęc msty i nienawisci własnych parafian sciągneło, Wysoki C. Krol. Rząd Kraiowy wyrokem z dnia 19. grudnia r. p. do l. 76233 konsystorz tuteyszy uzycia potrzebnych szrzodkow wezwac raczył. Wskutek tedy wysokiego pomienionego wyroku przypominamy całemu duchowienstwu, obowiązek wzywania i upominania ludu do uczęsczania S. S. Sakramentow tudziez obowią-

[1]) Кілька таких листів є в моїм посїданю.

zek bezpłatnego sprawowania tychze, szczegolnie zas obowiązek słuchania chętnie i bez wstrętu spowiedzi kazdego przychodzącego, niewymagaiąc pod iakim bądz pozorem zapłacenia daniny. Wskazany dopiero obowiązek, kazdy rozsądny i sumienny kapłan iako naywaznieyszą i naywiększą powinność z tey przyczyny poczytac ma, ze takowe i z istoty powołania iego wynika i ustawami Cerkwi S-tey potwierdzony, ze dopełnienie onego kazdy duszpasterz w czasie poswięcenia na kapłanstwo uroczystą przysięgą zaręcza, ze naostatek z zaniedbania lub przekraczania obowiązku tego, Bogu na strasznym sądzie sprawę dac musi, upominamy was przeto słowy Pauła S-o.

Iezeli iednak mimo uwag tych, powazyli się ieszcze nadal niektorzy z duszstarownikow przy administrowaniu S.S. Sakramentow Chrztu, Pokuty, Ostatniego pomazania sumienie własne groszem wycisnionym obciązac i ninieysze upomnienie urzędowe lekce sobie wazyc, takowi nietylko scisłemi rekolekcyami przy Katedrze naszey lub w domie poprawy, ale nadto stosownie do wyraznego upomienia C. Krol. Rządu utratą parafii ukarani będą. X. Dziekanom przeto, administratorom dekanatu i Vicedziekanom zalecamy, co następuie:

1. Kazdy Dziekan lub Administrator dekanatu ninieyszą odezwę duchowienstwu zwykłym okolnikiem ogłosi, oprocz tego kazdego roku w czasie pierwszego soboru dekanalnego odczyta, i stosowne uwagi tym, ktorych się tyczyc moze uczyni.

2. Podczas wizyty dekanalney wizytuiący, oprocz innych zwykłych sledzeń pytac i dochodzic powinien czyli

a. Względny duszpasterz przy administrowaniu S.S. Sakramentow danin iakowych niewymaga lub nieprzyiemnosci? czyli

b. pod pozorem nalezytosci parafian od spowiedzi nieoddala, czyli naostatek

c. nieznayduią się w parafii z przyczyny parocha niespowiadani, ktorzy są takowi, rezultat odpowiedzi parafian z imieniem niespowiadanych wykazem ma być do Protokułu wizyty wyraznie zapisany, a postrzezoną wykroczność bez zwłoki Konsystorzowi doniesiono.

Exemplarz ieden ninieyszey odezwy naszey powinien bydz oprocz zwykłego wpisania do protokułu parafialnego w kazdey Cerkwi w przyzwoitem mieyscu przybity, aby się odtąd zaden duszpasterz niewiadomoscią onego niezasłaniał.

Naostatek X. Dziekani, Administratorowi Dekanatu i Vicedziekani, pod własną odpowiedzią i utratą powierzonego im Urzędu, nad

postępowaniem podręcznych dusz pasterzy przy sprawowaniu S.S. Sakramentow w ogolności i słuchaniu spowiedzi, wszczególnosci czuwac i wykroocznych donosic maią. Dan w Przymyslu dnia 1-o Lutego 827.

Jan Biskup
Mogilnicki.

З приватної збірки подав *Остап Макарушка.*

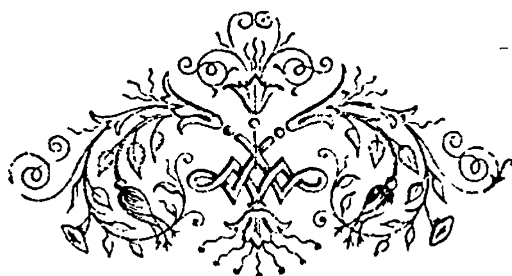

Наукова хроніка.

Огляд часописей за р. 1894.

(Кінець.)

Друга російська часопись етноґрафічна **Живая Старина** (4-й рік видання, за редакциєю проф. В. Ламанського,— вийшло книжок три, 3 і 4 разом), далеко меньше, в порівняню з „Этпографическим Обозрѣніемъ“, займала ся славянською етноґрафією, уділяючи більше місця ріжним иньшим народам.

Для українсько-руської етноґрафії тут зовсім мало: д. Боцяновський подав кілька записей веснянок, петрівчаних і купальських пісень (кн. I с. 83—89; зауважу, що пісня з збірника Чубинського, яку наводить тут автор на довід сатиричного характеру веснянок, здаєть ся мині ненародною, штучною).

В кн. III знаходимо рецензию проф. Соболевського на статю проф. Філевича про Угорську Русь (про неї див. в кн. V Записок), де д. С. коротко застановляєть ся над питаннєм, як давні руські оселї в Угорщині; він вказує на топоґрафічні назви не-руські і такіж слова в мові, і між ними багато румунських: на думку проф. Соболевського Волохи займали всї Карпати перед Русинами; в Угорщині, ак догадуєть ся д. С., уважаючи на істнованнє деяких болгарських імен в топоґрафічній номенклатурі Угорщини взагалї, Русини зайняли місце Болгар. Далї, характеристичні ознаки мови гірняків (*у* і *ю* замість давніх *о* і *е* (вул, нюс), сполучення *гы*, *кы*, *ы* відмінне від *и* — у Лемків; у Бойків: *гы* і *кы*, але *у* і *ю* замість *о* і *е* нема; у Гуцулів брак яких ось архаїзмів і важних відмін в порівнянню з сусїдньою людністю, у угорських Русинів мова близька до лемківської — звертаємо на сї характеристики увагу галицьких диялектолоґів) приводять д. С. до таких виводів: гуцульська частина Карпатів залюднила ся пізнїйше від лемківської і бойківської, взагалї-ж ся руська колонїзация, на думку д. С., не ранїйша від XII

в., бо *у* і *ю* з *о* і *е* уважає він явищем не ранїйщим другої половини XII в. Замітку свою кінчить д. С., з поводу поновленої д. Ф. теориї про витвореннє українсько-руського народа карпатською міґрациєю, такими словами: „Мы имѣемъ рядъ памятниковъ малорусскаго нарѣчія, начиная съ половины XII вѣка, и о появленіи малорусскаго племени въ юго-западной Руси лишь въ XIII вѣкѣ не можетъ быть рѣчи. Въ настоящее время вопросъ о Малоруссахъ сводится къ вопросу о восточной границѣ малорусскихъ поселеній за время отъ XII до XV столѣтій“.

Я спинив ся на сїй замітцї задля її цікавости, удержуючись від коментарів.

Далї занотуємо передрук двох заміток про Русь в Китаї (кн. I: Русь і Аси в Китаї, на півострові балканськім, в Румунщинї й Угорщинї XIII—XIV в.) — еп. Паладія (із Духовної бесїди 1863 р.) і дра Бретшнейдера (з книжки Notices of the Mediaeval Geography and History of Central and Western Asia etc., 1876); в них подано витяги з китайської історії династиї Юань, з яких видно, що ся монгольська династия мала руське військо — очевидно, набране з підвладних Ордї руських земель: під р. 1330 сказано, що імпер. Вен-цун сформував полк з Русинів (У-ло-се) під командою окремого темника; на північ від Пекина було куплено 130 мір землї для їх оселення, роздано хлїборобське знарядде і положено на їх обовязок достарчати дичину і рибу до цїсарського столу. Під р. 1332 записано, трома разами, що привезено було ріжними монгольскими князями 1700 руських невільників. Д. Бретшнейдер згадує за руських вояків в Китаї давнїйше, за хана Кубилая, але не наводячи текстів. Статя ся в часописї не закінчена.

Крім того можна занотувати ще прозаїчну версию билини за Ілю з збірника полов. XVIII в. (кн. I), і етноґрафічні замітки д. Трусмана (кн. I і III) про назви Пскова і Ізборска, де він бачить чудські пнї: pihk (або pisk) + wa (смоляна вода) і Isa (назва річна) + borg; сей останній германський пень (borg) виводить він від Ґотів.

Ще одно етноґрафічне видавництво: „Извѣстія“ казанського товариства археолоґії, історії й етноґрафії — присьвячені переважно етноґрафії східньої Росиї.

*

З минулого року петербурська академія почала видавати специяльне видавництво, присьвячене Византиї — **Византійский Временникъ**, *Βυζαντινα Χρονικα*, що має виходити чотири рази на рік, книжками по 10—12 арк., під редакциєю петербурських византистів Василєвського і Реґеля; 1894 р. вийшло чотири випуски в трох книжках. Часопись складаєть ся з трох відділів — розправ і материялів, рецензий і бібліоґрафічних огля-

дів і новинок (справоздання, замітки, некрольоґи); окрім російської мови принято грецьку.

В відділї розправ дві близше нас цікавлять — маленька замітка д. Лопарева про „византийську печать з іменем руської княгинї (I c. 159—166) і розвідка д. Дмитрієвского про „чин пещного дѣйства“ (III c. 553—600); остання вийшла — осїбно буде й мова осібно, щож до першої, то д. Лопарев застановляєть ся над питаннєм, хто була Теофанія з Музалонів, „княгиня руська“. G. Chlumberger в своїй Sigillographie byzantine (1884) видав печать з написю: κε βθ (κύριε βοήθει) τη ση δουλη θεοφανου αρχοντηση ρωσιας τη μουζαλωνηση, і значіннє її досї зістаєть ся неясним. Д. Лопарев, виходячи з думки Шлюмберже, що з погляду археольоґічного печать треба віднести до XI—XII в., догадуєть ся, що ся Теофанія була жінка славного Олега Сьвятославича († 1115), бо по Любецькому синодіку Олег (чи властиво кн. Михайло, в якому бачить д. Зотов (с. 34) Олега, і то правдоподібно) мав жінку Теофанїю; на підтвердженнє сїєї догадки наводить деякі иньші доводи, з яких справдї має значіннє запровадженнє Олега в Византию (правдоподібно — з інїциятиви Всеволода), де він пробуває чотири роки.

Признаючи цїлком можливою сю догадку, зауважу одначе, що добре було-б, як би автор обмежив ся вище сказаним і не вдавав ся в довільні догадки, якими пробує він пояснити вище згадану гипофезу. До таких довільностей належить і признаннє двох фіґур печати за Бориса і Глїба. Неприємне вражіннє робить і традицийна характеристика Олега, якого „імя становить одну з самих темних плям удїльного періода“,— треба б її досї залишити.

В відділї новинок знаходимо міжи иньшими справоздання з дотичних рефератів археольоґічного з'їзду в Вільнї, з реферату д. Василєвського про дату першого нападу Руси на Константинополь (на підставі катальоґа імператорів, що видав Cumont в Recueil de travaux publié par la faculte etc. de Gent). Тут же проф. Соболевський умістив маленьку замітку з поводу замітки Неймана в Byzantinische Zeitschrift — про Κουλπΐγγοι і Ταλματζιοι, прихиляючись до думки про ідентичність Κουλπΐγγοι з Kylfingar і Колбягів, а Ταλματζιοι або Τουλματζοι уважаючи за руське руське „толмачи“. Д. С. звязує се з звісним поясненєм лїтописї про Тиверців „яже суть толковины“ (що за ґлосою, паведеною пок. Григоровичом об'яснялось звичайно як „союзники“): д. С. думає що „Толковинами“ або „толмачами“ (Τουλματζοι) звала Русь своїх чорноморських земляків за їх таку ролю в зносинах з Тюрками — сусїдами; так же об'ясняє він і „толковин“ Слова о полку Ігореві. Як не спокусливе се об'ясненнє д. С., одначе доволї трудно припустити, щоб цїлий нарід одержав прозвище товмачів, тим більше, що знаннє мов тюркських мусїло бути

розповсюднене скрізь по південній Україні (згадаємо того отрока київського під час облоги Печенігів, що говорив по печенізську). *

Научное обозрѣніє.[1]) Богдановичъ — Пережитки давнього сьвітогляду у Білорусів (ч. 33—45). Автор насамперед вказує, що Білоруси одстали у всїх чисто сферах од Українцїв та Великорусів. Тож казка і пісня однороднного змісту, мотиви останної збудовано на основі китайської гамми, без півтонів, звичаї грубо фетішистичні, мова бідна словами вищого порядку, а се все тому — бо бракує інтеліґенциї, що стояла-б у звязку з народом; але се-ж саме дуже користно для етноґрафа, бо давнї поганські погляди нїде не зберегли ся так, як тут. Можна легко знайти слїд адорациї огня, води, землї, камїння, рослин, тварей. Особливо цїкавим є страх слова, заснований на тому, що в уяві дикого річ і назва її зливають ся в одно, і слово має такі самі властивости як і річ; тож і слово є таким же елементом, як і иньші сили натури. Анїмізм дуже ще добре доховав ся у Білорусів і погляди на сон, смерть, долю людини по смерти, можливість повороту мертвих з того сьвіту, істнованнє упирів — „вупароу“; душ вмерлих чарівників, мішаннє в справи живих душ вмерлих родичів і т. и. вказують на єго істнованнє. Далї автор переходить до персонїфікациї злого. Заступником його є чортячий рід, з головним чортом на чолї і з довгою низкою низших; помічники єго — відьми, вовкулаки, чаклуни, ворожбити, ворожбитки та знахори. Усякі хороби насилає нечиста сила, куровати-ж її можуть не хто иньший як помічники чорта, ті хто з ним знаєть ся. Що до способів курування — то одні способи наближають ся до рациональної медицини, більшість їх зовсїм індіферентна, частина представляє з себе синтоматичні засоби як от прикладаннє хрону при болї в спинї, ломотї в суглобах. Иньші мають на метї вигнати злого духа з тїла людини; сюди належить надушуваннє живота, топтаннє грудей у слабого та иньші з сим схожі маніпуляциї, далї всякі замовлення. Такі головні точки сїєї статї, повної цїкавих подробиць. *О. Ч.*

Наука і Жизнь. Тутковскій — Про трус землї на полуднї Росиї (ч. 31—2). Автор вказує, що трус землї остільки — то видатний випадок в життю народа, що він завсїди про його памятає і згадує у своїх творах. Через те навпаки, коли ми знаходимо міти про трус землї у якої нациї, то певно, що вона жила в місцевости, де се явище трапляєть ся. Автор нагадує загальний індоевропейський міт про темні підземні сили, що трясуть землю і про міти такі у кавказьких народів, де трапляють ся ті явища. Українцї теж оповідають про велетня, який хотів вилїзти на небо, але

[1]) Огляд загальний повинок російської природничої лїтератури обіцяно на одну з дальших книжок, тож тут уміщаєть ся огляд лише кількох тижневників природничих і медицинських.

повис у безкраїй простороні і що од галасу його трусить ся земля. Що до иньшого міта, який буцім має підвалиною свого утвореня теж трус землї, то ми з таким поглядом автора не можемо згодити ся; тут виразно говорить ся тільки про страшні вітри, що лишили ся у памяті народа, і нїчого нема про трус.

На підставі історичних сьвідоцтв автор далї розказує, буцїм що трус землї тепер став частїйшим, але потім доводить, що скорше се залежить від того, що ми звертаємо увагу на такі хитання грунту, що попереду їх не постерегали. Спостереження над силою грунту у ріжних місцях показують, що хитаннє стає дужчим у напрямку південно-західнім; осередок їх — то передгіря Карпатів та Трансільванських Альпів, і стоять вони в звязку з дуже значними трусами Сербії та Румунії. Головною причиною трусу автор признає охложення осередку землї, наслїдком чого шкаруна землї мусить прилягати до зменьшеного осередку та у деяких місцях переламувати ся; опріч трусу другим наслїдком сього процесу є утвореннє гір на місцї перелому грунту. Небезпечність сего з'явиска більшає у південно-західному напрямку: так у Київі вона зовсім мала, у Кишеневі вже далеко значнїйша. *О. Ч.*

Врачъ. Бируля-Бѣлынецкій. — До питання про вагу мозку (з антропольоґічного товариства при медичній Академії). Автор зважив 336 мозків, з них славянських 302. Мозок важив пересїчно: Українця 1414,2, Білоруса 1429,1, Великоруса 1398,9, Поляка 1420.1, Литвинів-Латишів 1455,3. Автор наводить з Weissbach'a дати про дослїди австрийські (словенський мозок важчий від мадярського, нїмецького, румунського й італянського; з славянських найважчий — чеський).

Тезяковъ — Физичний розвій учнів земських шкіл Елїзаветського уїзду — з антропольоґічного товариства при Медичній Академії (ч. 10). Усїх шкіл у ковіті 291 з 14.887 учнями, земських 71 з 6743 учнями; дослїд же переведено над 37 школами з 2910 учнями. По национальностям роспадають ся вони так: Українців 2348, Молдаван 465, Болгар 39, Жидів 58; хлопців 2597, дївчат 313. Школи переповнено учнями, на кожного з їх припадає 0·15 кв. сажня площи підлоги (замісць 0·3 кв. с.), повітря припадає 0·07 до 0·27 куб. саж., вентиляциї нема, сьвіту абсолютно невистає. Переважно слабіють на очи — 4.68% усїх учнів, з иньших хороб частїйше трапляють ся: короста, анемія, кон'юнктивіти. Середній зріст в 8—13 роках: Українців 133,6 сантіметра, Болгарів 129.8, Молдаванів 128.6, Жидів 137; дївчат Українок 128.5, Молдаванок 123,7. Значить, що до зросту, то Молдаване хлопцї одного зросту з дївчатами Українками. Що року українські хлопчики виростають на 4.8 сантіметри, Молдаване 3.2, Болгари 5.1, дївчата українські 5.1, молда-

ванські 3. Українці ростуть найбільш на 8 році й потім на 13-му, Болгари на 12-му. Дївчата ростуть однаково що року до 13 року, а потім далеко швидше; 13—14 рік дївчата вищі вже від хлопців. Що до обсягу грудей, то найкращі відносини до зросту у Молдаван, далї йдуть Болгари, потім Українцї, Українки, Молдаванки, Жиди. *С-а.*

Холщевниковъ — Розкопка могили камяного віку на Волинн в Староконстатинівськім повітї (ч.49). Автор, бачучи багато усяких камяних орудий, що їх діставали при будованню на могилах, розкопав центральну могилу траншеями навхрест, ориєнтованими по сторонам сьвіту. В східній та південній траншеї вже на глибинї одного аршина стрічали ся кістки, але зовсім трухлї; в центрі на тійж саме глибинї знайдено кістки й шматки обсмаленого дерева; на глибинї 2 аршин в південній траншеї попадали ся цїлї скелети, з їх можна було цїлим вийняти тільки одного. Кістяки сї, як і усї иньші, знайдені в сусїднїх курганах, головою лежали на захід, лицем на південь, на правому боцї і зігнуті. Кістяк, що його вийняв автор цїлим, є жіночий, і він лежав з дитячим кістяком. В сїй могилї знаряддя не знайдено (в иньшім кістяки лежали в три шари, і в кождого з найнизших кістяків на грудях камінна сокирка та долото); череп долїхоцефалїчний, справжній ортоґнат, лицевий кут 90°. Величію кісток не одрізняєть ся від сучасних кістяків. Усе знайдене належить до камяного віку, т. зв. неолїтичного періоду. *О. Ч.*

Русская Медицина. Сочинскій — Земська медицина в Катеринославській ґубернії в 1892 р. (ч. 4—5). Служило в земстві 51 лїкар, 207 фельшерів, 32 акушерки. На одного лїкара і одного фельдшера припадає мешканців у повітах:

Катеринославському на лїкаря 23.992, фельдшера 6000; Александрийському на лїкаря 26.537, фельдшера 5.897; Верхнеднїпровському на лїкаря 43.762, фельдшера 8.335; Мариупольському на лїкаря 25.000, фельдшера 5.414; Павлоградському на лїкаря 26.436, фельдшера 6.734; Бахмутському на лїкаря 22.729, фельдшера 8.265; Славяносербському на лїкаря 31.047, фельдшера 15.524; Новомосковському 38.000, фельдшера 6.552.

У кожному повітї є шпиталї, хоч у деяких дуже малї; 1 постіль припадає по повітах на таку кількість мешканців: в Александр. 1.670 душ, Верхнеднїпр. 1.667 душ, Павлоград. 2.095 душ, Бахмут. 2.243 душ, Славяносерб. 2.484 душ, Новомосков. 3.654 душ. Усього куровало ся в шпиталях 8.909, — 0.6% усїх мешканців. Меж хоробами тіф дає 17.9%, сифилїс та віспа 9.3%, хороби на орґани руху 10.7%. В амбулаториях куровало ся 124.976 душ або 36.4% мешканців. Найбільш вмерало з дїфтерії.

Видатки на медицину з одної душі й десятини: Катер. на десятину 4.9 коп., на душу 18.7; Александр. на десятину 7 коп., на душу 29; Верхнеднїпр. на десятину 5.4 коп., на душу 19; Мариупол. на десятину 5.8, на душу 23.7; Павлоград. на десятину 3.1, на душу 15.8: Новомоск. на десятину 4.5, на душу 13.8, Бахмут. на десятину 5, на душу 22.3; Словяносерб. на десятину 4.7, на душу 16.8. Оден слабий коштує по повітах: Катер. 24.8 коп., Александр. 64.7 коп., Верхнеднїптр. 52.3 коп., Мариупол. 1.76 (?) коп., Павлоград. 41.9 коп., Новомоскв. 34.6 коп., Бахмутс. 78.3 коп., Словяносерб. 10.3 коп.

С—а.

Земскій Врачъ. Бѣлый — Кобелякська земська медична комісия, діяльність її року 1893, проект інструкциї земським лїкарам Кобиляксьского повіту (Полт. губ.) — ч. 7—8. Року 1889 у згаданому повітї улаштовано було особливу, самостїйну комісію, що повинна була розвязувати спецняльні медичні земські питання, тому що загальному земському зібранню на се не вистарчало часу і воно себе само признало за некомпетентне до розвязання медичних питань, ще не вияснених гаразд попереду. Комісия ся складаєть ся з земських лїкарів, частини депутатів та земських начальників, головою є маршал. Перший рік свого істновання комісия потратила на уладження відносин та непорозумінь меж медичним персоналом та окремими особами; дальші роки були нещасливі: неврожаї та пошести зруйновали добробит селян, через що не можна було й думати про які небудь санїтарні поліпшення. Року 1893 комісия наражувалась над способами боротьби з холерою, але швидко вся ся справа перейшла до урядової санїтарної комісиї. Тогож року обміркову вали питання про затвердженнє дешевих, вільних аптек, що потім було і здійстнено в двох селах. *О. Ч*

Устименко. — Рождаїмость, смертність та шлюби в м. Полтаві року 1893 (ч. 11—2). Насамперед автор констатує непевність цифрових дат, що можна дістати було від поліциї і вважає за краще брати за підставу до рахунків церковні метрики, в яких у містї значить ся 45.785, а в відомостях поліциї трохи меньш. Найбільш непевність рахунків поліциї виявила ся що до рахування католиків, що їх після рахування поліциї вмерло 193 душі, а в книгах костельних тільки 20! Полагодити сю справу, на погляд автора, можна буде тільки, коли до помочи поліциї що до реґістрациї мешканців будуть громадські інституциї. Коефіціент рождень у Полтаві 38.5%, смертність 28.9%, для Европейської Росиї взагалї рождень більше на 8.3%, смертність на 5.3%, иньші цифри до порівняння: Полтавський повіт рож. 49.0%, смер. 34.0%, м. Харьків рож. 27.4, смер. 20.4, Херсон рож.

37.8, смер. 31.6, усїєї України рож. 52.2, смер. 37.0. Родить ся без шлюбу найбільш у селян — 20.7% усіх, що родились у сїм участку; в деяких верствах, як у духовному та купецькому, зовсїм не значить ся безшлюбних рождень. Смертельність найбільша між дїтьми од 0 до 5 років — 47.7%, низча анїж у Полтавському новітї на 8.3%, найбільша смертельність між дїтьми нешлюбними. Заразливих хороб у Полтаві меньш анїж у повітї: в містї 12.2%, у повітї 32.1%, і можна спостерегти, що з усяких пошестей вмерають переважно незабезпечені люде, і так їх умерло 157, а заможних 7. Смертей після 60 років, або од старости 14.4%, відсоток сей переважає харківський на 0.3%. Особливого значіння рахункам автора що до визначення окремих хороб надавати не можна: він користував ся датами метрик, бо лїкарі не виконують постанови закону, звіщати полїцию про причину смерти кождого. *О. Ч.*

Переходячи до часописей польських, особливу увагу ми повинні звернути на два специяльні видавництва: одно історичне, друге етноґрафічне, як більш для нас цікаві.

Kwartalnik historyczny, organ lwowskiego towarzystwa historycznego pod redakcyą Oswalda Balzera (Рік XIII). „Kwartalnik historyczny“ заложений пок проф. Кс. Ліске'м, виходить чотирма випусками на рік.

Часопись містить працї і розвідки жерелові, по найбільшій части реферати, держані на місячних зібранях Товариства. Побіч того в відділї „Miscellanea“ подають ся критичні замітки і причинки до важнїйших питань, а богатий відділ рецензийний обговорює найновійші працї історичні, що відносять ся до історий польської, а також до руської і всесьвітної. Крім того містить „Kwartalnik“ осібно огляд лїтератури заграничної, що єго подає проф. Фінкель. Огляд часописий подає реєстр праць та рецензий, уміщених в важнїйших видавництвах, причім звернено увагу на часописи русько-українські та російські.

Поміж розвідками, заміщеними в Kwartalnik-у за рік 1894 одна для нас більше інтересна: праця проф. Анат. Левицького: „Kiedy Witołd został wielkim księciem Litwy“ (вип. III, ст. 424—436). В працї тій проф. Левицький займає ся питанєм, коли властиво Витовт одержав вел. княжий престол литовський. Признає він, що в працї своїй про Свидригайла (Powstanie Świdrygiełły) був тої гадки, що вже в згодї острівській, значить вже р. 1392 Витовт дістав вел. княжу гідність. Гадки тої були і суть і иньші історики. Однак приглянувши ся близше сїй справі, прийшов автор до заключеня, що в згодї острівській Витовт став тілько ґенеральним старостою Литви, таким як попереду Скиргайло та Ясько з Олесьницї, а великим князем став аж кілька років пізнїйше.

Пригляньмо ся близше доводам проф. Левицького. На єго гадку все промовляє против тому, щоби Витовт вже р. 1392 став вел. князем. Про се говорить тільки одна литовська лїтопись, і то тільки в однїй редакциї [1]). Обставина, що лїтопись єсть жерелом сучасним і вартим віри і се, що Витовт від сеї хвилї починає свою сьвітлу ролю історичну, се власне вводило в блуд автора а правдоподібно і иньших істориків. Вже однак Длуґош справу представляє инакше. Вправдї говорячи про з'їзд острівський каже він, що Ягайло „Withaudo duci demandat regimen et administrationem plenariam universorum castrorum et terrarum [2]), але що він через се не розумів престола вел. княжого, сьвідчать о тім слова єго під роком 1399, де каже про Витовта [2]): „Cui eodem anno per Wladislaum Poloniae regem magnus ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat [3])“. У Длуґоша отже Витовт в р. 1392 отримав regimen et administrationem Литви, а престол вел. княжий аж в р. 1399. Також крижацька хроника Йогана Посілґе [4]), що мав дуже добрі інформациї про сучасні справи литовські, не говорить нїчого про те, щоби Витовтови вже в р. 1392 надано вел. князївство, що більше — Посілґе ясно бачить ріжницю подїї з р. 1392 та пізнїйших, яких наслїдком було винесенє Витовта на престол вел. княжий.

Материял дипломатичний про згоду острівську — а заховалось 3 документи, один Витовта, а два другі єго жінки Анни — містить не що иньше, а се, що Витовт і єго жінка посьвідчають привернене їм батьківщини та наданє нових посїлостий. Про уділенє тодї Витовтови вел. князївства нема тут бесїди, тим більше, що він і Анна не мають тут титулу вел. княжого, а звуть ся просто dux та ducissa.

По тому автор звертаєсь до ріжниції становища Витовта на Литві в р. 1392 і вел. князївства. Ріжниця та неясна длятого, що Витовт від сего року займає начальне становище на Литві, та притім не можемо собі докладно уявити всїх прероґатив вел. князя. Однак автор порівнуючи становище Витовта тодї, коли він вже був безперечно вел. князем, з становищем, яке мали Скиргайло та Ясько з Олесьниції, находить такі критериї до означеня сеї ріжниції: 1) Скиргайло та Олесьницький не мають титулу вел. князїв литовських; 2) їх можна скинути з їх уряду, а Витовт яко вел. князь панує до живота; 3) за Скиргайла та Олесьницького Ягайло Литвою рядить сам безпосередно, роздає краї та уряди і т. и., а за Витовта він до справ литовських не мішаєсь; 4) удїльні князї литовсько-руські в перших роках прилученя Руси і Литви

[1]) Лїт. лит. вид. Попова стр. 12. [2]) Długosz. Hist. III. стр. 500.
[3]) Ibid. стр. 526. [4]) Script. res. pruss. III стр. 179.

до Польщи залежать безпосередно від Ягайла, пізнїйше же признають Витовта своїм „господарем“.

Отже на думку автора в перших роках панованя Витовта на Литві, становище єго нїчим не ріжнило ся від становища Скиргайла та Олесьницького. Се бачить він і в тім, що Ягайло і на дальше вважає Литву за свою власність, та роздає її землї. Документи, в яких він надає землю сіверську Федорови володимирському, а часть Поділя Спиткови з Мельштина доводять, що між р. 1292—1395 цїлком не було на Литві признаного Польщею вел. князя. Також вказує автор на се, що Витовт доперва пізнїйше, здаєть ся від р. 1395, почав уживати титулу вел. князя, однак в документах, що дотикають ся відносин з Польщею довго аж до р. 1411, називає себе просто князем литовським. Так отже тільки одна лїтопись литовська говорить, що Витовт вже в р. 1392 став князем, однак при иньших сьвідоцтвах, які річ представляють інакше, трудно на думку проф. Левицького їй вірити на слово. Проф. Левицький вказує на півурядове становище лїтописця, та думає, що в єго представленю річи можна добачити укриту тенденцию.

Через те се одиноке сьвідоцтво лїтописця вязати не може, а коли єго поминемо, то можемо на думку автора з цїлою точностю визначити час, коли Витовт зачав вже явно прибирати гідність та титул вел. князя, і коли єму се формально зі сторони польської признано.

Не довго по тому як Витовт зачав на Литві панувати, взнїс ся він високо, і нерадо терпів своє підрядне становище, та намовлюваний Крижаками а Литовцями попертий, зачав прибирати титул вел. князя, взагалї починав собі так поводитись, як колиб був независимим паном Литви. Був він занадто сильний, щоби можна було єго усунути так, як Скиргайла або Олесьницкого, скоро р. 1398 прийшло до звістного конфлїкту з Польщею з причини Поділя, та до трактату Витовта з Крижаками. В тім бачить автор акт самоволї та змаганє до независимости Витовта і Литовців, через се власне Витовт виніс себе самовільно на вел. княжий престол Литви.

Узурпация та — то, на думку автора, одна з найкритичнїйших явищ в історії унії литовсько-польської. Війна здавалась конечною, та перешкодила їй Ворскла. Витовт пізнав, що не може легковажити помочи, яку єму може дати Польща і скоро почались переговори, щоби удержати унію. Після Длуґоша вже р. 1399 надав Ягайло Витовту вел. князївство литовське, та признав формально єго нове, узурповане становище. Пани польські були твердші і справа остаточно полагодилась за їх призволенєм аж в р. 1401 в Вильнї. Документа Ягайла, яким він признав Витовту сю гідність, не маєм, однак захований документ Витовта єсть без сумнїву відповідю єго на сей не знаний документ Ягайла,

і инакше єго толкувати не можем як тільки так, що зістав він виданий з нагоди формального признаня Витовту Польщею вел. князївства литовського.

Рівнож документи удїльних князїв литовсько-руських, в яких вони признають своїм „господарем“ Витовта, а по єго смерти короля польського, доказують те саме, а то що Витовт аж коло того часу став вел. князем литовським.

Далї автор реасумує свої погляди. Витовт р. 1392 став ґенеральним старостою Литви, таким як Скиргайло та Ясько з Олесьницї. За справою Крижаків зірвав з Польщею, казав Литовцям окликати єго вел. князем, просто скинув Ягайла з престола литовського, а сам на него себе виніс. Однак битва над Ворсклею зломала Литовцїв, они навернули ся до Польщи, она відзискала над ними перевагу. Факту винесеня Витовта на престол вел. княжий годї однак було перечити, і се становище єго узурповане признано формально. Витовт отримав гідність вел. князя, однак признано му єї тільки „tibi soli“, по єго смерти мало все вернути до давного. На будуче відмовлено Литовцям права самовільного вибору вел. князя, узурпация з р. 1398 іґнорує ся в документах, а сказано там виразно, що Витовта rex de manu sua statuit, що отже він один має право розпорядитись Литвою. Таким способом однак прийшло до сего, що в унїї литовсько-польській Литва мала свого осібного вел. князя. Литва первістно прилучена до Корони, зискала становище свобіднїйше, вкінци добилась свого державного права. Однак з тим всїм унїя була чим раз тіснїйша, а Литовцї вкінци зреклись осібного вел. князя.

Причин сего треба на думку автора глядїти в тій засадї, що лежить в унїї литовсько-польській.

Становище автора до сего питання звістне з єго попередних праць, стоїть він на тім і в тій розвідцї.

Крім сеї працї треба ще згадати такі, як Малецкого: „Ludność wolna w księdze Henrykowskiej“, Пєкосиньского: „W sprawie grzywien karnych w dawnej Polsce“, Чоловського: „Wojna polsko turecka 1675 r.“ та Лозиньского: „Dyaryuszek moskiewski Lwowianina z r. 1606“. Иньших праць, що не відносять ся навіть посередно, так як повисші, до нашої історії, не будем тут наводити.

В віддїлї „Miscellanea“ побіч иньших, що нас специяльно не інтересують, находимо таку цїкаву річ як д. Прохаски: „Odzyskanie Trembowli w 1390 roku“. Д. Прохаска подає один документ, яко причинок до історії землї Галицької, а то до справи відобраня єї Польщею з рук угорських. Документом тим потверджує Ягайло в обозї під Городлом в серпню 1390 р. Петркови Добковичеви з Олевина надане королевої Ядвиги. В документї читаємо: „Multum esse nobis commendata et

grata servitia strenui Petrko Dobkonis de Olewin, militis nostri, quae nobis in omnibus expeditionibus bellicis et singularius ac recentius in copiis militaribus, quae sub auspiciis serenissimae Hedvigis.... ad vindicandas diciones in terris Russiae.... cis Tyram sitis.... eductae erant“. З слів тих виводить д. Прохаска, що для відзисканя земель руських було зроблено більше походів военних, та що слова Длуґоша під р. 1390: „Hedvigis regina sub breviantem tempore castrum Przemyśl, Jaroslaw, Grodek. Halicz, Trembowlya, civitatem Leopolim ac omnia alia Russiae castra conquirit“ etc. містять в собі все те, що було наслїдком всїх походів военних між р. 1386 а 1390, в яким то роцї Русь остаточно в Угрів відобрано. Вказує на се і зміст документу: король записує Петркови сто гривен на селах Яблонові, Целїєві та Увислї. Села ті лежать в землї Галицькій, в повітї Теребовельським, які то землї не давно (nuper) відобрані військами королевої від неправих посїдачів. Документ походить з 1391 р., отже д. Прохаска відносить слово „nuper“ до походу военного з р. 1390. О походї тім не маємо жадних близших відомостий, але можемо догадувати ся, що вже в р. 1389 заведено з волоським воєводою Мірчою трактат за для вигнаня Угрів з земель руських, що его по тому відновлено р. 1390 і що похід удав ся щасливо. Документ сей наводить д. Прохаска в цїлости і не сумнїває ся що до его автентичности.

В відділї рецензийнім находимо поміж иньшими рецензиї на працї, що близше до нас належать: Самоквасова Хронологическая классификація могилъ южной Россіи (рец. д. Оссовський підносить великі заслуги автора, вказуючи на его довголїтні дослїди на тім полю, по тому подає широко зміст працї: не вважаючи на закиди, які рец. подекуди ставить Самоквасову, зве він его працю каменем угольним, на яким сьміло можна вести дальшу будову хронолоґічної клясифікациї археолоґічних находок), проф. Грушевського — Барская околичная шляхта, Къ вопросу о Болоховѣ (рец. д. Прохаска), і Громадський рух на Вкраїні-Руси в XIII в. (рец. д. Шарловський), Ом. Огоновського — Істор. лїтер. III. 1 (рец. д. Третяк в ширшій рецензиї признає авторови великі заслуги що до збираня біо- і бібліографічних материялів, відмовляє однак ему смислу критичного та бачить в працї тенденцийність, а то коли іде про представлене відносин руських до польських), Барбашева — Витовтъ (рец. проф. Левицький бачить тут тенденцию, якою на его думку визначають ся всї історики російські, а то тенденцию представленя Литви краєм „коренно русским“, з другого боку однак підносить велику пильність, з якою автор збирав материял жереловий), Sarnes'a — Witold und Polen in den Jahren 1427—1430 (рец. проф. Левицький), Mendog, król litewski (обширна рецензия д. Про-

хаски), Заґурського — O szkole grecko słowiańskiej we Lwowie (рец. д. Карбовяк), Колесси — Юрий Коссован і Українські народні пісні в поезиях Б. Залеського (рец. д. Третяк), Алькара — Z pamiętnika chorążyca owruckiego z końca XVIII w. (рец. д. П-ска), Яблоновського — Polska XVI w. pod wzgl. geogr.-statystycznym IX—X (похвальна рецензия д. П-ски), Клечинського — Spisy ludności w Rzeczyposp. polskiej (рец. д. Корзон), Лозіньського — Kupiectwo lwowskie w XVI w. (рец. д. Гек), Плещиньського — Bojarzy Międzyrzeccy (рец. д. Маєвський), Теодоровича — Городъ Владимиръ Волын. губ. въ связи съ исторією волин. епархіи і Историко-статистическое описаніе церквей і приходовъ волын. епархіи і на збірну книжку: „Къ столѣтію возсоединенія Подоліи съ Россіей“ (рец. Міхновєцкий). З виданих материялів обговорені тут межи иньшими: Архивъ юго-западной Россіи VII. 1 (рец. д. П-ска), Acta grodzkie i ziemskie XV (рец. д. Винярок), Акты касающіеся города Вильни і Труды подольскаго епархіяльнаго историко-статистическаго комітета V (рец. д. Міхновецький).

Ю. Л.

Wisła, miesięcznik geograficzno-etnograficzny. Письмо се виходить чотирма книжками річно в Варшаві і визначаєсь сумлїнною редакциєю і ріжнородностию змісту. Безпосередно для української етноґрафії знайдеть ся тут мало (де що є в статї дра Франка про Магометову леґенду, про неї буде мова в кінцї), але інтерес для неї чималий має майже все тут уміщенє, бо з малими виїмками належить воно до народу близько спорідненого з українським.

Поміж розправами знаходимо статї ориґінальні і переклади. Близше говорити ту про останні не буду; згадаю лишень ті, що на мою гадку мають більшу вагу в науцї фольклґору. До таких треба на першім місцї зачислити невеличку, але тим важну статю, що вона належить до найменьше вислїдженого і обробленого дїлу з народного житя, п. з. Kołysanka ludowa, Elli de Schoulz-Adajewskiej в перекладї Карловича. Порушена тут тема, котра нашим музикам достарчила б богато дуже вдячного материялу, а до тепер нерушаного! Богатство мельодий велике, а труду небогато; коби лиш охота! Другою статею, що визначаєсь великою ориґінальностю, є: Wesele litewskie w okolicy Wielony, ks. Antoniego Juszkiewicza; є то переклад з литовського. Третьою хорошою статю переложеною з лужицького єсть: Istoty mityczne Serbów Łużyckich, написав Adolf Černy. Дальше йдуть: Hoernes Maurycy — Systematyka archeologii przedhistorycznej i Knoop Otto — Podania i opowiadania z W. Ks. Poznańskiego. Не єсть то властивий переклад, а лишень зміст більше знаних вірованocc і оповідань, винятих з обширного

дїла, яке оголосило Історичне Товариство познаньске п. з. Sagen und Erzählungen aus der Provinz Posen, ст. XIX+363, 8⁰. Що в статї тій знаходимо деякі вірованя анальоґічні з вірованями нашого народу, то я зазначу їх тут, подам однакож і иньші більше замітні. І так: стор. 724, 2, Наполєон в Росиї; 729, 1. Евангелия закопані; 730, 2, Русалки в озері, представлені відмінно від поглядів нашого народу тим, що гостять парубків, коли у нас Русалки звичайно скобочуть, по найбільшій части дївчата, аж на смерть; 732, 9 — оповіданє се належить до циклю про міста, села, замки і ин., що позападали.

Иньші цікавійші оповіданя: 736, 3, Нацлав: відносить ся до часів шведського панованя в Польщі; 738, 7, Жерело св. Ядвіґи, якого вода уздоровлює хорі очи; 739, 5, Озеро під Почаєвом; 746, 5, Лиха ґрафиня осїчна; 747, 14, Дерево помаранчеве; героєм ту є князь Сапіга, про якого ріжних оповідань, леґенд і анекдотів ходить між народом познаньским більше як між нашим про Каньовського, єму подібного богато в чим; 750, 2, Герої в полтвах, подібне оповіданє живе в устах нїмецького народу про Фридриха Рудобородого; 733, вірованя про білі і сині женьщини, у нас цїлком не знані, подібно, як вірованя про чарівниці, що їздять на свої збори на ситї, волах, коровах, чого у нас не знають; 763, 13, цікаве оповіданє про чарівницю, що на своїм мужу на Лису гору їздила. Дуже цїкаві декотрі оповіданя про дїльків, деякі з поданих там оповідань були оброблені в лїтературї вже, пр. 733, 10, Став в Милославю; 743, 13, Кривоприсяга покарана; 747, 13, Петро Стаховяк; 752, 10, Трубач, і иньші.

Важнїйші ориґінальні статї такі: Jan Łoś — O literaturze ludowej, зачіпає дуже широкий круг питань, звязаних з сїєю темою.

Bogumił Hoff, Kolęda w wiosce Wiśle; замітимо, що в однїй колядї приходять стихи і проза. Вага статтї спочиває особливо на мельодях, які залучені в числї шести.

Цїкава статя: Dr. Matyasa: Smierć w wyobraźni i ustach gminu. Представляєть ся смерть, подібно як її собі і наш нарід представляє, в виді високої, худої баби, без тїла, біло а часом чорно убрану, з косою і молотком. — Назви однакож її ріжні — она звесь: Kostusia, Prusaczka, Jagusia, Baśka. В новотарськім оповідають собі, що давнїйше: śmierć była poufalszą i grzeczniejszą, dziś nie zna żadnych romansów, a dawniej wdawała się z ludźmi w rozhowory ... dawała się ubłagać i odraczała swe przyjście na jakiś czas. Часто трафялось, що смерть тримала дїти до хресту, особливо у бідних людий, а тодї звичайно приїздила в богатій каритї, дорогих сукнях, з лицем заслоненим, що трудно її було пізнати. Показувалась часто і в иньших видах. Її бачили перемінену в гуску, білу корову, „księdza w komeżce“,

камедуля, жида, доктора, знайому панну, огник, мрачний слуп, а навіть камінну фіґуру Матери Божої. До кождої такої метаморфози подає автор цікаві оповіданя. Дальше розказує про віролваня, що смерть мешкає на цвинтарі і що на кождім цвинтарі єсть одна смерть, що очевидно єсть витолкованєм рівночасного умираня людий в ріжних сторонах, яке при одній смерти було би неможливе, а принаймнїй не легке. Хто про смерть часто говорить, того она боїть ся і нїколи єму не покаже ся.

Невеличкою, але цінною статю єсть: J. Piątkowskiej — Lecznictwo ludowe w okolicach Sieradza. Авторка зібрала тут масу ріжних рослин і хоріб, на які рослини ріжні подають ся. Одна лиш в тім єсть похибка, а то, що авторка не подає припису, на основі якого якесь лїкарство з даної рослини творить ся. Поданє приписів було би далеко важнїйше і зрозуміле, бо з таких загальних висказів, як пр. Rzerzucha leczy szkorbut, wypędza ospę i odrę — ще не богато дізнатись можна.

W. Maslakowski подає статю п. з. Międlenie lnu na Podhalu. Автор оповідає, що коли лен до тертя готовий, збирають ся разом дївчата в означеній порі, труть лен, а при тім сьпівають; однакож ті сьпіванки, які подає автор, не натякають цілком на працю, при якій сьпівають ся. Чи нема пісень близше з нею звязаних змістом? Всїх пісень (звичайний краковяк) подає автор 165+68. Они замітні хиба з гляду диялєктольоґії. До сеї статї долучено дві мельодиї.

Sz. Jastrzębowski подає статю п. з. Szopka Radomska. Автор описує шопку, подає поодинокі сцени і критично зіставляє сцени шопок з ріжних околиць, що дає важний причинок до пізнаня людового театру.

Цікаві причинки до характеристики жебраків подає статя Ig. Piątkowskiej, п з. Żebracy w ziemi Sieradzkiej; до характеристики подає авторка пять пісень жебрацких. Очевидно, се лиш дробинка з численних тих пісень, які можна почути від жебраків.

Dr. An. Cinciała подає дальше: Drugi dodatek do przysłowi w księstwie Cieszyńskiem. Містять ся там приповідки від ч. 1151—1312. Я подаю ту деякі анальоґічні записані мною в Григорові, пов. Бучацького:

1154. Біда, раче, вода кіпит.
1157. Без охоти, нема роботи.
1158. Гірше болить від язика, як від ножа..
1169. Дурним вродив ся, дурним загине.
1171. Чим більше, тим ліпше.
1173. Кобим так міг, як не можу.
1180. Добре слово коштує немного.
1192. Хто багато говорить, мало робить.

1199. В кого пчоли, в того мід.
1202. Скрипливе колесо найдовше біжить.
1253. Не мудруй, ще ти мамине молоко не обісхло під носом.
1256. Лише сир відкладаний добрий.
1261. Відважний жид і в школї б....
1266. Пес бреше, вітер несе.
1268. Посоли му під фостом, то го ймеш (як хто хоче птаха зловити).
1271. Робітник, як з клоча батіг.
1279. Сидить, як в Бога за дверми.
1311. Закалец на палец.

Коли до поданих статий додасть ся такі, як: Obrzędy weselne w Szołajdach w pow. Kutnowskim, przez L. Lisowskiego; O Chasydach i Chasydyzmie, B. W. Segla; Kronika geograficzna, W. Nałkowskiego; Kongres międzynarodowy folklorystów w Chicago, Żmigrodzkiego; дальше — казки, що зібрали Matyas, Sarnowska, Udziela, Kowerska; добре заступлені відділи біблїоґрафії, критики, а надто квестионар, що розяснює багато незнаних доси справ — то будемо мати повний образ річника „Wisły" за рік 1894.

На останку піднесемо маленький, але неприємний в часописи етноґрафічній факт, — редакция не розріжняє Українцїв-Русинів від Великоросів, і тих і сих означаючи одним прозвиском ruski. Чи се може робить ся „з причин від редакциї не залежних?" *В. Г.*

Др. І. Франко — Przyczynki do podań o Mahomecie u Słowian (I с. 70—96). Зазначивши безпосередні зносини сьвіту магометанського і посередний вплив його на розвій житя словянського взагалї і специяльно українського (боротьба, невольники, турецькі елементи в мові, рецепция переказів), автор застановляєть ся над відомостями і поглядами на Магомета і його науку у Славян, передовсїм — Поляків: над „Хронїкою Константиновича", далї подає невиданий польський артикул з XVIII в. (біб. Оссолї н. 196) про Магомета і розглядаєть ся в леґендах, заведених в деякі польскі енциклопедиї XVIII в. (Пикульского, Хмелевского); зазначає відповідні артикули з давного руського письменства з каталоґу біблїот. Царського і ширше висловляєть ся про артикул про Магомета в Ковельскій Палїї 1549 р. Виденської надвірної біблїотеки, оцїнує її леґенди і джерела їх — житє Теодора Едесенського і писання І. Кантакузена, на решті коротко характеризує византийські й західні (на підставі працї d'Acona) леґенди про Магомета. Розвідка про леґенди Палїї є цїкавшою частиною студиї (що взагалї має трохи хаотичний характер), хоч жадалиб ми від автора можливого порівняня передовсїм

Ковельської Палеї з типом Палей взагалї. Що до загального начерку зносин сьвіта руського з магометанським, то тут автор міг би знайти більш цїкаві і характерні факти, напр. оповіданє про „тумів“, виведених Сїрком з Криму. Зазначу також, що автор мішає відносини до турецьких народів з відносинами до сьвіту магометанського (с. 70, 73; не з XIII в., а з непамятних часів почала ся боротьба народів славянських з турецькими, і нахід 1240 р. був тільки одною каблучкою в тім ланцуху; але впливу турецьких мов, поезиї etc. не тра мішати з впливами арабськими, що йшли через магометанїзм, який доперва в XIV в. защіплено до Татар, та вони й далї зостали ся не дуже ним переняті.

*

З часописей лїтературно-наукових можна занотувати хіба в **Ateneum** (том II ч. 2 с. 202—221) розправу дра Ол. Краусгара: „Frank i Frankiści polscy“. Дотеперішні вислїди наукові над розвоєм сеї секти та змістом єї науки, на думку автора були вельми не критичні. Скімборович (Tygodnik ilustrowany r. 1868), Ґрец (Frank und die Frankisten 1868), Сулїма (Frank i Frankiści) і ин. не представили річи відповідно: перший не з'умів використати жерела, які мав під рукою, другий представив річ тенденцийно, через що справа не представилась ясною, а і третий — на думку дра Краусгара, не посунув справу наперед. Автор повисшої розвідки поставив собі задачу: представити дїяльність самого Франка, основателя секти, і подати зміст єго науки. Полишивши всї розправи про Франкістів на боцї оброблює автор тему самостійно, на підставі нових жерел, які вдалось єму віднайти. Жерела сї, то рукописи винайдені в бібліотецї ґр. Прездзїєцкого: 1) „Biblia bałamutna“, 2) „Księga słów Pańskich“, 3) „Księga widzeń i proroctw“, 4) „Księga snów pańskich“, і 5) „Kronika“, себто збір фактів і анеґдоток з житя Франка.

На підставі сих жерел дійшов автор до таких результатів:

При кінци XVIII віка з'явив ся в Польщі чоловік, що хотїв жидів виврвати з вікового застою, побудити до зірваня з традициєю та вірою предків, до шуканя правди в иньшій релїґії, нових умов істнованя серед суспільности европейської. Явище се не було спорадичне; се була еволюция реформаторських заходів містиків жидівських, що в містичних книгах східних шукали ключа до пізнаня нерозвязаної загадки істнованя і релїґійної правди. Франк належав до тих містиків жидівських, що хотїли релїґію жидівську оперти лише на письмі св. з виключенєм всяких викладів талмуду. За се стягнув він на себе гнів фанатичних рабінів, а се знов завело єго в реформаторських заходах так далеко, що відорвавсь від Юдаїзму а приняв Іслям. З Ісляму перехиливсь відтак на християнсьтво і тодї потягнув за зобою визначне число жидів. Велика популярність, яку з'умів собі з'єднати межи своїми учениками, була при-

чиною, що він оголосивсь не то їх провідником, а месиєю а далї паном, якому належить ся безвзглядний послух. Невідоме походженє було причиною, що єго імя оточувано якоюсь авреолею незвичайности. Він оголосив себе „сином короля всходу“, а амбіция допровадила єго до висказу таких слів, що відносились до єго учеників: „позбути ся всїх законів релїґій і іти за мною крок в крок“. Тим способом хотїв він статись диктатором сумлїня своїх учеників. Сей абсолютний слїпий послух мав однак причинитись до осягненя задачи, яку Франк собі поставив. А задача ся складала ся з двох частей: полїпшенє долї жидів, і заспокоєнє власної амбіциї. — Секта Франкістів не удержалась однак довго, і з початком XIX столїтя згинула без слїду. Для нас цікава вона тому передовсїм, що власне єї осередок лежав в землях руських і тут було головне поле дїяльности Франка. — Що до самої розвідки, мусимо піднести передовсїм се, що вона справу доволї докладно виясняє і усуває давні баламутні понятя і відомости. *О. Т.*

Przewodnik naukowy i literacki, місячний додаток до „Gazety Lwowskiej“ в р. 1894 представляє якийсь інтерес для нас лише своїм віддїлом бібліоґрафічним. Тут були уміщені справоздання й оцінки про книжки: Лїтопись Василиянського Кристинопільского манастиря о. Чарнецького, З минулого Галичини Пепловського, Історию Львова дра Папе, Історию унїверситета Львівського дрів Фінкля і Старжинського, Життє і писання Б. і С. Зиморовичів Гека. Нарештї тутже уміщена стаття, підписана D. K. N., під титулом Z literatury małoruskiej (с. 1049—1055) — про „Сцени і разсказы“ П. Раєвського. Автор зачинає загальним начерком проскрибованого становища українсько-руської лїтератури в Росиї, наводить текст заборони з 1876 р. і характеризує на прикладї Раєвського відносини російської цензури до утраїнської книжки. В Раєвскім бачить він ученика Гоголя та Щедрина, виберає національні й громадські мотиви з його оповідань, закінчуючи то словами: „Раєвський варт, аби його свої й близькі оцінили належним способом. На ниві руської лїтератури був він в тім родї першим і досї не знайшов наслїдника (naśladowcy)“. *

З німецьких часописей застановимось на сей раз лише на двох специяльних:

Archiv für slavische Philologie, herausg. von V. Jagić (XVI Вд. 1—640). З статей уміщених у тім журналї належать ся цїлком або в части до науки про нарід і язик руський отсї працї:

Продовженє статї Н. Верхратського „Über die Mundart der galizischen Lemken“, якої початок надруковано вже в томі XIV і XV.

Статя ще не скінчена, хоч автор перейшов уже до послідної части своєї студиї т. є. до огляду власностей лемківського говору під взглядом складнї. Праця дуже старанна й цінна, і бажати-б лише, щоби всї говори руської бесїди найшли так обширні моноґрафії.

C. Uhlenbeck: Die Behandlung des indg. *s* im Slavischen доходить до таких результаті: індоевр. *s* (первісне, а не витворене з піднебінного *k*: пр. десять стар. сл. **десѧть** гр. δέκα лат. decem) переходить в *ch*: 1) між двома самоголосами з внемкою тих випадків, коли стоїть по *e* або *o*, пр. стар. сл. **доухъ** лит. daũsos = повітрє, але стар. сл. **Босъ**, у.-рус. босий, лит. bāsas; 2) перед самоголосами по *k* і *r*, пр. стар. сл. **рѣхъ** = рѣк-съ (aor. до рекѫ), стар. сл. **грахъ**, руск. горох, пол. groch із прасл. gorchъ; 3) по *t* перед *ĭ*: стар. сл. **въшь** із **вътхь** лит. utē; 4) по **ъ**, **оу**, **ы** перед **л**: стар. сл. **дъхлъ**, руск. здохлий. Що правда однак, багато зазначив автор слів, що не підходять під тї результати, уважаючи їх заналежно з погляду етимолоґічного і фонетичного не прояснені нпр. високий стар. сл. **высокъ**, пісок стар. сл. **пѣскъ** і т. и.

Józef Zubaty: Slavische Etymologien — зводить головно слова славянські з порідненими з ними словами в язиках литовськім, лотиськім і старопруськім напр. слово руске черга, котре Міклошіч уважав татарським čerig, čerik = Heer, Soldatenhaufen, вважає Zubaty кревним з лит. Kerg- = verbinden.

V. Oblak: Die Halbvocale und ihre Schicksale in den südslavischen Sprachen противить ся твердженю поставленому Потебнею і принятому загально за засаду у руських граматиків, мов би українсько-руське *і* з *о* і *о* з *ъ* повстало рівночасно і під впливом тої самої причини т. є. відпаденя глухих самоголосів *ъ* і *ь* на кінци нпр. віл із волъ і сон із сънъ. Oblak покликуєсь на істноване глухих самоголосів в словінськім язиці в серединї слів мимо відкиненя їх-же на кінци нпр. vъs (totus, стар. сл. **вьсь**) побіч vâs (vicus = село, пол. wieś, стар. сл. також **вьсь**). Він розріжняє отже два періоди в житю глухих самоголосів славянських язиків: зникане глухих самоголосів у вислові слів (im Auslaute) і пізнїйше — переміна їх-же в серединї слів (im Inlaute) на повні самоголоси. Причину ріжного трактованя первісного *о* і *о* = *ъ* в язицї українсько-руськім при змінї давних відносин квантитативних самозвуків бачить він в звуковій ріжници тих обох *о* в давнїйшій добі розвою язика українсько-руського. Та яка-б се була ріжниця, того близше не пояснює (стр. 157—8). Головно-ж розбирає історию глухих самозвуків *ъ* і *ь* в язиках словенськім, сербско-хорватскім і болгарскім і приходить до таких результатів: 1) Глухі самозвуки *ь* і *ъ* переходили в язицї болгарськім при певних умовах в *е* і *о* (в деяких нарічиях вже в X в.); 2)

В инших випадках сплинули оба глухі самозвуки, твердий ъ і мягкий ь, і то мабуть вже в початку XI в. в оден звук ъ; 3) З того ъ розвинув ся пізнїйше, переважно в нарічиях західних, новий самозвук, найчастїйше *а*, рідше *о*, *а*.

Далї надруковано там ще такі статї: Е. Калужняцький: Zur Literatur der Visionen in der Art der „Visio Tundali" (мрець вертає до житя і оповідає про те, як на тамтім сьвітї); Asmus Soerensen: Beitrag zur Geschichte der Entwickelung der serbischen Heldendichtung (автор доходить на підставі аналїзи до результату, що пісні з віршами десятисилябними (kurzzeilig), представляючі найкрасші твори з погляду естетичного, заступили від XVII в. пісні давнїйші з віршами пятнадцять — силябними (langzeilig), розвиток яких припадає на віки XIV—XVI); продовженє статї дра Абіхта: Quellennachweise zum Codex Suprasliensis; В. Вондрака: Althochdeutsche Beichtformeln im Altkirchenslavischen und in den Freisinger Denkmälern, і кілька иньших праць, що відносять ся головно до полуднево-славяньских язиків нпр. Die ragusanischen Urkunden des XIII—XV Jahrhunderts v. M. Rešetar, Zum silbenbildenden *l* im Slavischen, або західно-славяньских нпр. Über slavische Ortsnamen welche aus einem Personennamen mit der Präposition *u* gebildet sind von J. Wilh. Schulte.

Оцїнено критично між иньшими: В. Василевського: Русско-византійскія изслѣдованія, выпускъ второй, житіє св. Георія Амастридскаго и Стефана Сурожскаго (Проф. Яґіч признає за Василевським заслугу цїлковитого поваленя віри в Несторів початок Руси в р. 862, але супротивляєсь наклонови єго до готської теориї, що назву Русь відносить до Готів Чорноморських); М. Халанського: Югославянскіе сказанія о Кралевичѣ Маркѣ въ связи съ произведеніями русскаго былевого эпоса часть I; И. М. Собѣстіянского: Ученія о національныхъ особенностяхъ характера юридическаго быта древнихъ Славянъ; П. А. Лаврова: Обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей болгарскаго языка; Евг. Сабова: Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ; Jana Gebauera: Historicka mluvnice jazyka českého (Проф. Яґіч називає се дїло „монументальною будовою", що довгий час буде вважатись копальнею поученя (eine Fundgrube der Belehrung) і буде сьвідчити про талант і працю свого автора (die Thatkraft des Schöpfers); K. E. Mucke; Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der Niedersorbichen (Niederlausitz-wendischen) Sprache.

В рубрицї „Kleine Mittheilungen" поміж иньшими: Zum slavischen Malalas, von C. E. Gleye (автор зазначує важність славяньских хроно-

ґрафів для реконструкциї Малали); Woher stammt der Name „Бойки“ von J. Werchratskij (автор уважає се імя прізвищем із-за частого і своєродного уживаня частиць ба, або, бойе Бойками); Der „Stein Alatyr“ von St. Ciszewski (автор супротивляєсь Яґічеви й Веселовському, що слово „алатирь“ в великоруських билинах вважають латинським altare, а гадає, що слово се є східно-турецького походженя й означає первісно малий блискучий каменець, при тім покликуєсь на імя місточка „Алатырь“ Нижегородскої ґубернїї. *І. К.*

Byzantinische Zeitschrift (виходить що три місяцї за редакциєю К. Крумбахера, 3-ій рік видання).

Сей річник не багато дав для нашої історнї безпосередно; в відділї розвідок можна занотувати хіба замітку К. Неймана „Про дві невідомі народні назви в византийській армії“ (с. 374—385). Автор звертає увагу Κούλπιγγοι, що виступають в византийських грамотах з другої полов. XI в. між иньшими етичними ґрупами, з яких складала ся византийська армія: Ῥῶς, Βάραγγοι, Φράγγοι etc.) і на Τουλματζοι або Ταλματζιοι; що як морська служба згадують ся у Костантина Порфирородного. Він відкидає попередню догадку про останніх, що то Далматинцї, бо Костантин уживає назву Далмациї лише як термін ґеоґрафічний, і натомість догадуєть ся, що і Κούλπιγγοι і Ταλματζιοι — то Печеніґи з поколїнь: Κουλπεη і Ταλματ (Де admin. imp. гл. 37 — див. Виїмки с. 67). При тім дає загальний огляд відносин Византиї до Печенїґів і збиває звістку Анни Комнїни про неможливість їх привабити до византийської служби, як сфальшоване.

Дрібне питаннє про ті назви набуло більш цікавости для нас, коли д. Соболєвский в своїй замітцї, про яку говорили ми вже, натомість об'явив, що Ταλματζιοι — се Тиверцї — Товмачи. Треба признати, що закінченна ιγγοι дійсно (як то відчував і д. Нейман) утрудняє вивід Κούλπιγγοι від Κουλπεη, хоч знову Колбяги = Kylfinger є знову така неясна назва, що мало проясняє питаннє. Що до Ταλματζιοι, то, як зауважили ми, об'ясненнє Соболєвского здаєть ся нам штучним; що до об'яснення д. Неймана, то воно дуже легке, тільки факт морської служби Печенїґів вимагав би ствержения иньшими аналоґіями. Зауважу при тім, що імя се, правдоподібно, полишило свій слїд на нашій териториї — в імени Товмача, що з назвою Толмач виступає на початку XIII в. (Іпат. с. 491). Що то за етноґрафічна ґрупа зоставила свою память на сій границї степа і осад руських, поки що годї сказати.

В відділї бібліоґрафії знаходимо замітку д. Вольнера про розвідку Созоновича за Ленору і споріднені з нею теми (с. 175) і д. Курца про листи імп. Михайла VII Дуки (ст. 630). Остання присьвячена висловленій

ще перед двадцятьма роками догадцї Василєвського, що сї листи (чи властиво — просели, споряджені Пектлом для імператора, без означеня анї адресата, анї посилача) — де іде мова про охоту імператора оженити свого брата з дочкою того володаря — адресовали ся до кн. Всеволода Ярославича. Що досї в европейській лїтературі панує гіпотеза Сати (Σαθας) нїби листи ті адресовали ся Роберту Гвіскарду, д. Курц звертає увагу учених на невідому їм розвідку Василєвського (поперту потім Безобразовим в розвідцї про зносини тогож імп. Михайла з Гвіскардом — Ж. М. Н. П., 1889) і сим прилучаєть ся, знати, сам до неї. *

Пояснення авторських ініциялів в „Огляді часописей за р. 1894“: *В. Г.* — Вол. Гнатюк, *Р. З.* — Роман Заремба, *І. К.* — Ір. Калитовский, *Ф. К.* — Філарет Колесса, *І. К-ч* — Ів. Копач, *О. М.* — Ост. Макарушка, *С. Л.* — С. Лаврецький, *Ю. Л.* — Юл. Левицкий, *О. Л.* — Ол. Лобанський, *О. Т.* — Омелян Терлецкий, *О. Ч.* — Ол. Черняхівський. Означене зьвіздкою, як сказано, належить редаткору.

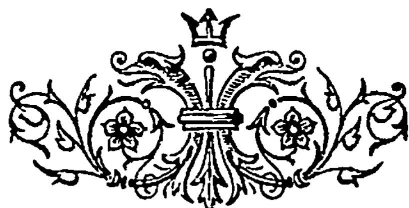

БІБЛЇОҐРАФІЯ

(рецензиї й справоздання).

Щепкинъ С. Скандинавскій обрядъ погребенія съ кораблемъ (Журналъ Минист. Нар. Просв. 1894, IX с. 38—61).

Студия д. Щепкина має специяльну цікавість для української археолоґії особливо задля аналоґії скандинавського обряду з руським похороном, описаним у ібн-Фадлана. Виходною точкою для сієї студиї була розправа Монтелїуса, яку д. Щепкин доповнив новійшою лїтературою і з автопсиї й подає в своїй студиї головні відомости з леґендарної лїтератури і опись важнїйших доходок похорону в кораблї. На жаль, здаєть ся, зісталась невідомою єму важна розправа проф. Анучина „Санки, човен і конї, як атрибути похоронного обряду“ (в „Древностях“ Московського археолоґічного товариства, т. XIV), де один роздїл специяльно присьвячений похорону з човном і подано богатий материял етноґрафічний і археолоґічний про иньші народи.

В леґендах скандинавських виступає потрійний обряд — мерця пускали в кораблї в море, мерця хоронили в кораблї не палячи, на решті — палили мерця в човні й засипали. Перший обряд цікавий тим, що найблизше стоїть до мистичного об'яснения сього похоронного ритуалу — мрець їде човном тудиж, куди їздить сонечний човен (в могилах човни стоять носом на захід, хоч не дуже се стало). В Інґлїнґ-сазї конунґ Гаки ранений на смерть каже покласти всїх побитих на єго корабель, і єго з ними і запаливши — пустити. Друге леґендарне оповіданнє (в Atlamal) цікаве тим, що вказує на ритуальне значіннє корабля: Гудруна обіцяє для похорона Атли купити корабль. Одначе нї проф. Монтелїус, нї проф. Анучин, нї д. Щепкин не відважають ся надати рішучо кораблю ритуальне, мітолоґічне значіннє, бо й справдї трудно відрізнити, де в дїйсности мало кінчитись мітолоґічне значіннє човна і де починав

ся его реальний характер, як одної з головних господарських річей небіжчика (див. мої Виїмки з жерел etc. с. 44). Для мітолоґічно-ритуального значіння човна характерні мініатюрні бронзові човники, часто одкопувані в Данії, аналоґічні з човниками, відомими у багатьох иньших далеких народів (див. матерпял зібраний у д. Анучина с. 179), а також могили з виложеними з каменя фіґурами кораблів, звісні з Скандинавії й балтийського побережа.[1])

В розкопках скандинавських стрічають ся обидва типи: закопуваннє в кораблї цїлими й паленнє. Перший важний тим, що дає можність далеко лїпше розглянутись в ритуалї. Завдяки грунту — синїй глинї навіть двоє кораблїв заховались добре: се великі дубові човни на 10—16 пар весел, в иньших від човнів зістали ся тільки зелїзні цьвяхи, якими збито було дерево. Покійник лежить в серединї човна, з ріжними річами, зі зброєю; в однім човнї була зроблена для нього специяльно камере деревяна; в однїй з лїпше захованих могил мрець мабудь сидів, з обох боків — зброя, мечи, ніж, стріли, сокіра, також гребінь, камінцї до гри. В серединї човна, а частїйше — при ньому, за бортом — ріжна худоба, найчастїйше конї, також собаки, вівцї, свинї, etc., звичайно цїлі, рідко — порубані.

Далеко меньше удїлив місця д. Щ. паленню мерця з кораблем, описавши докладно лиш один випадок: тут кости мерця з ріжними дрібнїйшими річами зібрано в бронзове начиннє, над ним лежали бляхи щитів, попсована (погнута) зброя і зелїзні части човна. З сього й коротких згадок про иньші розкопки видко, що попілище не зіставало ся так як було, а недогарки зберали ся.

Находки належать до IX—X в.

---

[1]) Багато прикладів уживання човна при похоронї у ріжних культурних і некультурних народів зібрано в Анучина, а також у Спенсера в „Основах социолоґії" (ч. I. — ідея про той сьвіт). Характерно, що тут виступає як давнїйший звичай — пусканнє мерця в човнї водою, і з часом се переходить на хованнє мерця з човном: на о. Борнею Маланапи мали попереду звичай класти трупа начальника в човен разом з его мечем, їстивом, одежою і т. и., тут же часто приковувано ланцюгом одну з його рабинь потім сей човен з трупом, майном і рабинею пускали рікою в море; тепер же такий човен кладуть коло могили вожда. Взагалї цїлком натурально, що похорон в човнї міг з часом розвинутись з пускання; але він міг повстати й самостійно — де корабль приходив в готовий похоронний ритуал, як просто річ з майна небіжчика, без ритуального значіння, як то могло бути і в похоронї Ібн-Фадланового Русина, коли будемо бачити тут варияцию загального похоронного типу, анолоґічного з сіверянським (Виїмки с. 45). Зауважу ще подробицю з наведених у Спенсера прикладів, що у деяких народів човен виступає тільки в похоронї вождів. Як відомо Спенсер об'ясняє початок такого посмертного плавання еміґрациєю: нарід посилає мерців в той край, звідки сам прийшов.

На жаль д. Щ. не порівнює з сими находками оповідання ібн-Фадлана, тому, як каже — „щоб не дотикати ся трудного питання про етноґрафічне значіннє імени „Русь“ у арабських писальників; та порівняннє таке він міг би зробити, й не дотикаючись того питання, а при тім порівнянню звернув би уваги па аналоґії й ріжниці в ритуалї, які з єго оповідання не завсїди виловити можна. Зауважимо одначе тим часом кілька точок:

I) У ібн-Фадлана ховають мерця з жінкою і такий же парний похорон виступає за звичай у Дусте і Масуди (Виїмки с. 46 і 50). В скандинавських похоронах один мрець.

II) Тут і там мрець окружений річами з свого майна; у ібн-Фадлана не згадуєть ся про зброю (попсована зброя в чернигівських могилах). Худобу у Ф. розтинають все і кидають в човен, тим часом як в вище наведених розкопках переважають випадки, де худоба лежить за човном.

III. У і.-Фадлана не сказано про збираннє недогарків, просто сиплють над попілищем могилу (порівняти з тим напр. попілище „Чорної могили“); иньше в Скандинавиї. Збираннє в начиння виступає в нас в біднїйших могилах (текст лїтописи і ібн-Дусте, розкопки сїверянські — див. Виїмки l. c.).

Розуміеть ся, се порівняннє має більш припадковий характер. Було-б добре, щоб хто небудь докладнїйше порівняв на основі тих материялів сучасних похорони скандинавські з описею і. Ф., взявши до того й археолоґічні находки з палених могил східно-европейської териториї. Багатий материял в сїм напрямі зібрано в згаданій працї Анучина, та він слїдив лише один атрибут. Порівняннє ж описї і. Ф. з самими скандинавськими могилами національности того Русина нї в ту нї в иньшу сторону рішити не може, бо паленнє — з одного боку й уживаннє човна — з другого відомо у найріжнїйших народів, між иньшого й на териториї України (розкопка д. Скадовського при Днїпровім лиманї — мрець в човнї з часів розцьвіту грецької культури на Чорноморі, як знати з річей. — Анучин, Op. c. 226). *М. Грушевський.*

Н. Ф. Петровскій — Древніе арабскіе дорожники по средне-азіатскимъ мѣстностямъ, входящимъ въ настоящее время въ составъ русскихъ владѣній, Ташкентъ, 1894, 16°, ст. V+60.

Ся книжечка, як означено й на її обкладцї, є витяг з працї Шпренґера Die Post- und Reiserouten des Orients (1864) того, що належить до российського Туркестану. Автор її, российський консул в Кашгарі,

каже в вступній замітці, що хотів дати туркестанським любителям археолоґії материял для дослїдів по історичній ґеоґрафії. Що такий підручник може мати чималу користь, нема мови; на жаль д. П. при тім обмежав ся звичайно на жерелах арабських ґеоґрафів, не входячи в справу фіксировання їх топографічної номенклатури на основі лїтератури предмету і власних комбінаций — лише подекуди відступив він від свого звичаю, давши деякі пояснення. Також випадало б подане у Шпренґера порівняти з новійшими й лїпшими виданнями тих ґеоґрафів, з яких він користав, а того в книжці не помічаємо. То дало б' сїй книжці й наукове, а не практичне тільки значіннє. *М. Г.*

С. А. Бѣловъ. Русская исторія до реформы Петра Великаго, Спб., 1895, ст. V+479+8.

Е. Бєлов, професор Александрівського лицея в Петербурзї, автор кількох студий з історнї Московщини XVI- XVII в. (головна і загальнїйша з їх — про історичне значіннє боярства), виступив сього року з курсом історнї российської. Для нас звичайно цікавий він передо всїм тими частинами, що безпосередно дотикають ся України-Руси, та се не перешкоджає висловити й кілька загальних уваг про нього.

В передмові своїй автор зазначає, що книжка єго призначена для осьвічених читачів. Близше він сього не поясняє, але мусимо так зрозуміти, що має се бути популярно представлена история для ширшої громади. Автор радше покликуєсь на наукові працї, як на перші джерела і ми не знаємо, о скільки история ся оперта на самостійних студиях, хоч сї студиї подекуди знати. Але автор не просто популяризатор наукових дослїдів в сфері российської історнї — він переводить свій власний погляд на неї. В передмові сей пункт він зазначає виразнїйше: „я повинний застерегти читача, каже він, що йду за думкою небіжчика історика-юриста К. Д. Кавеліна, що центральна фиґура давньої нашої історнї — Іван Страшний“. Сим моментом д. Бєлов цікавивсь від давнїйшого часу специяльно, і свою дражливість в сїм пункті виявляє й полемікою за Івана в передмові. Продовженнєм дїяльности Івана уважає д. Б. дїяльність Петра, до нього він обіцяє перейти в дальшій книзї. В нїй же, як показує в передмові, має довести „як потрібна, неминуча і користна була реформа Петра В.“

Наслїдком поставленої задачи була певна нерівномірність в історичній перспективі. На часи до початку XVI в. припадає трохи більше третини книги, решта на XVI і XVII в.; годї й казати, що на яких несповна 200 сторонах представити історию Руси в протягу шости віків можна

було лише дуже побіжно, тим часом як XVI і особливо XVII в. міг автор описати далеко докладнїйше. Друга хибна сторона курса з боку формального не залежить вже від плана — розумію брак ясности й системи в представленню; книжка має якийсь хаотичний характер, факти громадять ся з ріжних сфер, більші й меньші, не зведені до якихось ґруп, так що не надають ясних контурів епосї чи якому явищу; навіть роля боярства, головне питаннє, що займає автора, зістає не виясненою, хоч би в осьвітленню автора, при его способі оповідання. А в книжцї для ширшої публїки се особливо не добре. Окрім сього ще автор не все вміє зістатись в ролї популяризатора, на деяких суперечних другорядних питаннях зупиняєть ся, щоб висловити самостійну думку, пускаєть ся в полеміку — се все також для популяризациї не надаєть ся. Нарештї переводячи свої погляди, не заховавсь автор від сторонничости, від натягання фактів під свої теориї: особливо се дає себе відчувати в его апольоґії Страшного.

Що до поглядів автора, то він належить до катеґориї т. зв. „державників" (государственників), для яких цїлий зміст і вага історикї Росиї лежить в будівлї держави. На тім грунтї стоять їх апольоґетичні відносини до московських „дивних Іванів" та Петрової реформи. Оріґінальна відміна поглядів Бєлова від поглядів напр. головного заступника сієї теориї — Соловєва полягає на тім, що він не бачить в царях XVII в. попередників Петра, не бачить продовження повільного зросту культурного й державного Росиї в XVII в., для нього се — період реґресу, упадку, розкладу Росийської держави між двома творчими, поступовими епохами — Івана Страшного й Петра. Що до мене, більш правди я бачу в поглядах Соловєва, як Бєлова. Друга характерна відміна Бєлова — се его антипатия до боярства, висловлена ширше в его згаданій розправі про боярство; по части вона звязана з апольоґією найбільшого ворога боярства — Івана. Д. Бєлов бачить в боярстві самі самолюбні елементи, що визискували народ, позбавлені були всякого почуття державного патриотизму, ба навіть почуття солїдарности верствової і жерли ся неустанно за свої фамілїйні інтереси. Рівночасно надає він боярству дуже велику ролю історичну: на его думку (пор. с. 25) головний зміст історикї Росиї полягає в відносинах володаря та боярства. По репресийних заходах Страшного мало воно забрати державу в свої руки в XVII в. і привести державу на край погибели, з чого вирятував її Петро. Автор не добачає певної суперечности того погляда з фактами ослаблення боярства в XVII в., розведеного не-родовитими елементами і его упадку в кінцї XVII в., коли було воно, кажучи словами такого parvenu сучасного — вже трухлявим, нікчемним деревом.

Для такого державника як д. Бєлов характерно, що він не ідеалїзує й творців Московської держави. Він признає, що процес її будови переведений був „в немилосердно лютій формі“ (с. 107); в „понурій, безсердечній постати“ Василя III бачить він „справжного московського діяча“ (с. 188); він признає, що політичне життє держави було переїдено страшною язвою — глубокою невірою до всїх і до всього, що знову викликало нелюдські кари заздалегідь, з страху перед опозициєю (с. 166); він признає, що „в запалї від ідеї сполучення — сполученнє (объединеніе) мішали з нївелїрованнєм, що шкодливим потім показало себе для розвою Росиї“ і т. и. Автора потїшає правда „історична конечність“, думка, що не лїпше було й на Заходї, що результати дїяльности московських обєдинителїв мірять істориків з їх дїяльністю“ (107, 171, 329), в страшній боротьбі царів з боярами він стає по сторонї перших, бо бачить в їх ідею державну, але ще крок — і міг би він себе спитати, чи результати державні викуплять всю шкоду моральну, яку він сам по части признає — моральний бруд, цїлковите непошанованнє особи, втрата чуття власної гїдности, знищеннє громадської ініциятиви — шкоду, над якою й тепер плачеть ся культурна громада російська.

Але вернїмось до своїх пенатів. Україна в курс д. Бєлова входитьількома кусниками — початком — про заснованнє держави й до 2-ої полов. XII в., далї йдуть кілька інкрустаций в відповідних місцях про її життє в XII—XIII в., про литовське в-ке князївство, про унїї й війни народні, про Хмельницького й єго наступників. Все се уривково, невиясненo, справжні disjecta membra. За се годї автора винуватити — се звичайна операция, яку в більших і меньших курсах російських українсько-руська история терпить і терпіти ме, доки російська історіоґрафія не набере розмислу й відваги глянути на українсько-руську історию, як на осібну цїлість; до того часу зостаєть ся два способи: або по можности переходити історию України в цїлости, в звязку і порядку, з сього вийде, що йтимуть в курсї паралельно дві історії, механїчно сполучені, чергуючись своїми главами (трохи подібне маємо в історії Іловайського), або, дбаючи про ясність, єдність, сконцентрованність історії властиво великоросийського народу — давати інкрустациї українські, скільки сього вимагає вже її розуміннє, інкрустациї — звісно спорадичні, блїді, нужденні.

Я вже сказав, що давний період росказано дуже коротко; коли до сього додати певну нерівномірність в оповіданню (оповіданнє про розселеннє східних Славян займає меньше місця як про сьвято коляди), то ясно буде, що докладно познаємити воно з предметом не може. До того воно не вільне й від деяких неясностей і непевностей.

Я застановлюсь над деякими висловленими тут виводами й гадками.

В етноґрафічнім огляді (с. 7) д. Б. каже, що нарід великоросийський мішаний — з Славян і Финів, український — „з Славян і тюркських народів: Торків, Чорних Клобуків і иньших, що прийшли пізнійше.“ Я нічого не маю супроти тюркських сьвояків, але мушу зауважити, що теория широкого мішання Руси з Ч. Клобуками (недавно її висловив і в польській літературі Ол. Яблоновський) стоїть дуже слабо: про мішанє Руси й Ч. Клобуків, перетворенє їх Русю на ширшу скалю наші джерела нічого не кажуть; Ч. Клобуки не тільки заховують до кінця XII в. свій кочовничий спосіб життя, зістають ся „поганими“, але з 2-ої полов. сього віку навпаки помічаємо у їх близші звязки з Половцями: певне відокремленнє від Руси (пор. мою Київську землю с. 299); при таких обставинах мішанину, та ще й велику, припустити трудно, тай того Чорного Клобука не так було багато, що міг він цілий український нарід антропольоґічно змодификувати: се не те, що финське море, де острівцями виступала славянська колонізация. А під час татарського находу мабуть ся колонізация чорноклобуцька зникла, затягнена одноплеменною татарською стихією — трудно, аби то могло бути инакше, та й згадок ми за неї не знаходимо потім. Тому трудно сказати, як д. Б. на с. 41, що Торки, оселі в Київщині й Переяславщині, увійшли як етноґрафічний елемент в склад української людности.

Про оповіданнє літописї за призваннє варяжських братів д. Б. приймає теорию Іловайського, що се дінастична леґенда, зложена в к. XI або поч. XII в. для слави княжого рода, але уважає неможливою теорию самостійного утворення держави на Поднїпровю: „він (Іловайський) помішав два факта ріжного характеру: призваннє князїв володарів і призваннє дружин балтийських пиратів на поміч супроти иньших пиратів; призваннє як наємників“ (с. 10) — се щось неясно.

Кажучи про перше виступленнє Руси в історії, д. Бєлов починає з 865 р., іґноруючи напр. Амастридське життя і т. и. (с. 11). На с. 15—18 д. Б. користає з відомостей Йоакимовської літописи, нічим не натякаючи читачеви, яке то каламутне джерело.

На с. 51 з поводу звістки Татищева про віче Киян коло св. Софії 1113 р., д. Б. виводить, що коло св. Софії могла зібрати ся тільки старша дружина Всеволода. Д. Б. не зауважив, що коло св. Софії збирають ся власне всенародні віча, що Кияне значили б не дружину, а громаду (не кажу вже про неавторитетність самої звістки Татищева).

На с. 52—3 знаходимо кілька недоглядів в справі літописи: виходить, що автор її ніби користав з праць Нестора, чого не було; индиктом не звала ся „лічба часу пятиліттями“; вставка „черноризца Өеодосьева монастиря Печэрскаго“ стоїть не „в одній копії“ (се правдиво для імени Нестора), а в кількох.

На с. 58 д. Б. до слів: „Ольговичевъ не хочем быти акы в задничи“ дає об'ясненнє, що се говорить дружина — але такі слова в устах дружини цїлком не зрозумілі, тай із обставин видко, що тут виступають заступники громади.

Погром київський 1169 р. д. Б. (с. 465) об'ясняє ворожнечою дружини і вічового елемента: „в Київі дужче ніж де на півдні коренили ся вічові традициї, тому вільні прояви вічового життя, хоч і нечисленні, викликали гостре роздражненнє в дружинах“; тим часом в Київщинї бачить автор і міцний фермент аристократичний, звідки елемент сей (дружинний) перейшов на захід в Галичину й на північ — в Володимер північний. Але ми не бачимо на київськім ґрунтї боротьби віча з елементом дружинним, відносини уложили ся таким чином, що за вічем зостала ся контроля загальна, за дружиною, як органом княжої власти — цїла адмінїстрация реґулярна, і уложили ся — можна думати — довговіковою еволюциєю; за які небуть конфлїкти джерела мовчать, а дружини иньших земель яку б мали причину ярити ся на київську громаду, коли місцева дружина з нею жила тихомирно? Скажу більше. Та сама аристократия київська, входячи як головний складник в княжу дружину, другою своєю частиною, що по за дружиною в той момент зоставалась, кермувала громадою — вічем, і все живі звязки, неустанні переходи лучили аристократию земську й дружинну; так ся справа представляєть ся менї, коли застановитись над ролею дружини в землї й зауважити, що то не були самі personae vagae, а ґрупа звязана з землею ріжнородними звязками.

На с. 408 д. Б. недокладно висловляєть ся, що в Галичинї „в сферу боярську нїхто не міг попасти з иньших верств громади“: можна сказати, що такий вступ був трудний, давав ся помалу, але не неможливий — „Судбич Попов внук“: „беззаконники от племени смердья“ що протиснули ся між боярство, сьвідчать за се.

Дальші часи, XIV—XVII в. українсько-руської історії представлені ще коротше, уривково, росказані, здаєть ся, з других рук переважно, ледве чи становивши предмет власних студий автора. Не застановляючись на тім, що можна б автору тут закинути, зауважу, що невважаючи на карповсько-кулїшевські громи на всїх, приємлющих умови при сполученню України з Московщиною, д. Б. признає істнованнє таких умов (с. 391), а супроти соловєвського закиду Українцям в їх „шатости“ висловляє, що причиною непевности Українців було „ваганнє тодїшньої московської полїтики, її еґоїстично-верствовий напрям“ (с. 403).

З висше сказаного видко, що для історії України-Руси курс д. Бєлова мало може дати цїкавого. Иньша річ — для історії Московщини,

особливо XVI—XVII в.; хто не може взятись за курс Соловєва, а не задоволяєть ся короткими конспектами (як самого Соловєва, Іловайського, Павлова etc.), тому курс д. Бєлова може бути користним і цікавим, треба тільки памятати певну сторонничість автора. Що до обєктивности, то єго книжка стоїть висше останнього випуска курса д. Іловайського, а до того й сей, як і гарний курс д. Бестужева Рюмина, поки що кінчить ся лише „смутним часом“. *М. Грушевський.*

А. Шахматовъ — Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій (Русскій Филологическій Вѣстникъ 1894 кн. IV с. 1—12).

Маленька статя д. Шахматова заслугує нашої уваги і за для важности свого предмета і для імени автора, що займає доволї авторитетну позицию в российській філолоґії.

Питаннє, якого дотикаєть ся стаття д. Ш., займало здавна філолоґів і не перестає бути objectum litis досї: треба признати автору, що він не претендує розрішати й єго, а справедливо признаючи, що „лише спільні старання дослїдників історії, мови і лїтератури народа можуть в сїм питанню дійти до дійсно наукових виводів,“ ставить свою теорию лише як гіпотезу. Операє він її цїлковито на фактах історії, то ж з сього боку ми до неї й придивимось.

Д. Ш. починає з того, що всеруська (общерусская) епоха історикови не приступна (зазначу, що ще може бути непевним, чи вона коли істнувала, і чи дві головні вітки: зарідки українсько-руської і білоруської не могли істнувати з початку, при процесї відокремлення руської мови з решти славянських), руський нарід в IX в. вже поділяв ся на племена, що ріжнились побутом і мовою, т. з. автор признає сї племена не полїтичними лише, як деякі (напр. Барсов в ґеоґрафії давньої Руси), а й етноґрафічними одиницями, що й справдї правдоподібнїйше. Їх мови ґрупувались на думку автора в більші ґрупи: він зазначає південно-західне, північне і південне; рішучому відокремленню руських племен перешкодило сформованнє руської держави, але в неї не війшли окраїни: південно-західня (Галич з Волиню) і північно-західня (Полоцьк); відокремленнє сих земель від решти Руси було причиною сформовання в них окремих нарічий, ще до XII в., і т. ч. нарічя XI і XII в. автор поділяє на три ґрупи — східню (що дїлилась на північну і південну), півн.-західню і півд.-західню, і кожна з них вже мала свою долю в переміиах. А як головним чинником в сформованню нарічий був поділ полїтичний, то він і пізнїйше впливав на територияльні границї їх: так що територия Дреговичей поділилась між Волиню і Полоцьком, то й по-

луд.-західня їх частина (Гродно) пристала до полудн.-захід. наріча, а півн.-східня (Новогрудок) — до півн.-західнього. Спустошеннє Київщини й Переяславщини під впливом половецьких нападів, закінченних Татарським находом, коли людність звідси рушила на північ, — відкрило дорогу до розширення галицько-волинської, себто „малоруської народности: сполученнє багатьох південно-східних земель в Литовсько-руській державі дає її можливість колонїзувати Поднїпрянщину; „стрічаючи того-ж самого Малороса в Воронїжських степах і в сучаснїй Угорській Руси, виводимо, що малоруська народність розпросторилась в історичні часи з заходу на схід, сформувавшись ще за княжої Руси в землях галицько-волинських“ (с. 5).

Деякі з земель південно-східних притягнені були північно-східними, з посцільного впливу їх формуєть ся московське наріче; до сієї ґрупи притягають ся деякі иньші племена південно-східні (Рязанщина), тим часом як решту притягає держава Литовська, як Черниговщину (властиво автор розуміє тут територию Вятицьку) і Смоленщину; сї південно-східні народи були головним ферментом Русько-литовської держави, під їх впливом племена північно-західні, разом з Берестейщиною і Турово-пинськими землями, приймають ознаки мови південно-великоруської, і так витворюєть ся нарічє білоруське (в XIV—XV в.). Коли південно-східні племена Р.-литовської держави були притягнені державою Московською, се було „„початком великоруської епохи“. Великоруська держава — се натуральне продовженнє східноруської держави (розумій — київської), з новим центром — Москвою; великоруська народність — се східноруські племена, північні і південні, що зібрали ся круг Москви після розкладу Руси великокняжої (с. 10). Автор відновляє попереднє ґрупованє нарічий: малоруське — південно-західне, білоруське -- північно-західне, великоруське — східне, з поділом на північне і південне (в якому автор розріжняє — московське, нарічя, що не входили в склад держави Р.-литовської, як рязанське, і нарічя земель в. кн. Литовського, як говори смоленські, черниговські, орловські, калужські, тульські). Що до подїлу мови української й білоруської, то автор уважає пинські говори нарічєм білоруським, що найблизше стояли до галицько-волинського, та мали спільну долю з рештою північно-західних нарічий. Подїл „малоруських говорів“ на українське і галицьке — давнїй, відповідає подїлови на волинське і галицьке нарічя; а говори північно-малоруські належать до „земель, що тягнули до Волинї та не входили в склад початкового галицько-волинського князївства“, осібність їх підтримували звязки з говорами Чорної Руси, що входила в склад „північно-західного союву“.

Ми старались докладно представити теорию автора. Передовсїм зазначуємо погляд автора на українсько-руську мову: він дивить ся на

неї, як явище стародавне, що початок свій веде з часів перед-історичних і в своїм розвою незалежне від впливу иньших нарічий, не так як білоруська. Що до решти, як помітив читач, обізнаний з лїтературою справи, маємо ми тут що до українсько-руської мови поновлену теорию Погодина — Соболєвського, тільки вставлену в рами загального об'яснення повстання руських диялектів. Народи київської держави — Великороси, Кияне, Переяславцї, Черниговцї, — належать до однієї ґрупи з Москвичами, Володимерцями etc., українська народність зостаєть ся при становищі князів — ізгоїв, до яких занесла так звана родова теория князів галицьких і полоцьких, виключеною з історії Руси. Побачимо, на чому се все оперто.

Автор починає з догадки, що в епоху доісторичну племена славянсько-руські складались в більші ґрупи — на се має вказувати істория мови. Але як дальше сформованнє тих самих ґруп об'ясняєть ся орґанїзациєю полїтичною, і ся причина і далї грає головну ролю, то, очевидно, перша догадка тратить своє значіннє в теорії автора і з'являєть ся довільною (хоч на наш погляд таке початкове ґрупованнє, на основі близшого спорідненя, сусїдства і звязків ґеоґрафічних і культурних мало далеко більші значіння, як комбінациї полїтичні). Фатальне значіннє має у автора відокремленнє в XI в. Галича-Волинї і Полоцька; такий погляд утворив ся, безперечно, під впливом згаданої родової теориї, що надавала таке значіннє княжому ізгойству та виключало князів галицьких і полоцьких з родових відносин київської династиї. На се треба передовсїм зазначити, що ізгойство княже (хоч би й признавати за ним певне правне обмеженнє княжих прав, про що ще можна сперечатись) не виключало тих земель з державного звязку руського: князї ізгойської династиї уважались членами династиї, що мала монополь володїння руськими землями, а волости ізгойські — „отчиною" для всїх членів київської династиї (тож, коли Галичиною заволодїли Угри в XII в., митр. Никифор підбивав Рюрика київського і Сьвятослава чернигівського, щоб відібрали її: „се иноплеменници отъяли отчину вашу, а лѣпо вы бы потрудути ся" — Іпат. с. 446); а хоч князї тих земель не претендували на київський стіл, одначе власть київського князя зарівно розтягала ся на них, як і на иньших: київські князї Мономах і Мстислав вимагають від минських і полоцьких князів, щоб вони їх слухались; князївські з'їзди (в Любечу, в Витечеві) беруть ся розпоряджати волостями галицькими. В сфері церковній і культурній їх звязували з рештою земель тіж звязки, що й сю решту між собою звязували; дружинна верства могла собі пересовуватись в сї волости як і иньші. Одно слово — всї ті звязки, що звязували і впливали асиміляцийно взагалї на життє руських земель, з невеликою ріжницею показували свій вплив і на сих

землях; тож фатального значіння їх політичне становище мати не могло в справі формовання диялектів.

Звернім увагу ще на дати. Галичина була прилучена до київської держави в 80 р. X в. (се одинока відомість в лїтописи), відокремляєть ся десь коло 80-х років XI в., коли тут з'являють ся Ростиславичи, значить, з певними перервами — столїттє належности до Київа. але автор каже, що „вже до XII в. наріча Галича й Полоцка встигли виробити свої типові ознаки“. Дійсно — не пізнійше, бо в XII віцї вже ті типові ознаки відомі з памяток, але при чім же тут вплив політичної орґанїзациї? коли ж встиг відбитись так значно на цїлім життю народнім, що полишив так глубокі слїди в мові? [1])

Я говорив доси про Галичину (се ж можна, mutatis mutandis, приложити й до полоцьких волостей); але до района того ж диялекта залїчено й Волинь: сього вимагають факти з історії мови, але сей факт вже зовсїм не влазить в рами теориї д. Ш.: до останньої чверти XII в. Волинь тїсно звязано з Київщиною, як рідко котра з земель; ізгойською волостию за той час вона була уривково й не довго; спільним житєм полїтичним з Галичиною вона властиво починає жити лише з 2-ої чверти XIII в. — до того звязки їх, протягом кількадесяти лїт, з'являючись часами, не були трівкими.

А що сформованнє галицько волинського диялекта тепер вже не можна віднести до XIII—XIV в. — се запізно, тому щоб теорию осібности галицько-волинського диялекта від подніпрянського на якомусь історичному грунтї оперти, треба припустити, що Дулїби-Хорвати споконь віку становили осібну етноґрафічну ґрупу, звязану певними спільними ознаками і відріжнену від їх східних сусїдів. Се буде вправдї цїлком довільною гіпотезою, але иньшого способу не бачимо.

Такою ж довільною гіпотезою остаєть ся і друга підпора теориї — древлянсько-полянсько-сїверянські великороси, які в XII—XIII в. мали виеміґрувати на північ цїлковито й безслїдно. І се великоросийство їх, і цїлковите спустошеннє Київщини й Переяславщини, і та еміґрация — все се цїлком довільні здогади. Д. Ш. взяв їх готовими в своїх попередників, тож нема чого на сїм пунктї спинятись; пригадаєм лише, що колонїзация Поднїпрянщини йшла не так з заходу, як з півночи, і що значить сформованнє українського диялекту не було простим перенесеннєм мови галицько-волинської в Поднїпровє. Що ж до об'яснення подїлу українсько-руської мови на диялекти галицький і український давним подї-

[1]) Що ізгойське становище князїв не робило значного такого впливу, доводить і приклад Рязанщини: трохи пізнійше від Галичини й вона опинилась в такому ж становищу, а се же не відокремило її мови в осібне нарічє, як галицько-волинське

лом на говори галицький і волинський, то воно неможливо тим, що волинська людність не могла бути одиноким колонїзацийним фактором в Поднїпровю, без галицької, як би й прийняти погляд автора на напрям колонїзациї. Сформованнє диялектів північно-українських об'ясняє автор зовсїм не ясно: що значить „землї, що тягнули до Волинї, але не входили в склад початкового галицько-волинського князївства"? сусїдні говори Чорної Руси, „що належали до північно-західнього союзу" мали впливати на їх відокремленнє (с. 17) — але як? адже в Чорній Руси істнують „основні південно-західні ознаки" диялектичні (с. 9)? і що значить „північно-західний союз"? чи волости полоцькі, від яких північна Волинь відділялась широкою смугою земель туровсько-пиньських? чи в. кн. Литовське, в яке одначе входила і північна Волинь і південна? Так само незрозуміло висловляєть ся автор і про пинський говір (залїчений в него до білоруських); Пиньщина нїколи не належала до держави галицько-волинської, тим часом в її мові є багато українських ознак, так що її відносять до українських диялектів.

Ми ширше спинились коло поглядів автора на українську мову, як більш для нас цікавих. Що до білоруської, то, очевидно, полїтичне становище полоцьких земель в XI—XII в. так само мало може бути причиною його сформовання, як се й з галицькими. Не може бути прийнято й те об'ясненнє з історичних фактів дальшого процеса, яке в д. Ш. знаходимо: у його Смоленщина з північною Черниговщиною з'являють ся, як згадано, головним ферментом Русько-литовської держави: „не Полоцьк і не Витебськ, а сусїдні з ними південно-східні племена зрущили частини Литви і за її помічю утворили державу, оборонили її границї і навіть підбили собі Київ." Се зовсїм противить ся історичним фактам: північні волости черниговські (полудневій Черниговщинї д. Ш. такої ваги не надає, та при його теориї вона мусїла бути спустошена) прилучали ся протягом цїлого віку, з половини XIV в. почавши, більша їх частина була звязана лише відносинами союза з в. кн. Литовським, і деякі (як напр. Воротинська, Бєлевська, Одоєвська — які виступають у д. Шахматова, с. 7) „служили службу на обидві сторони," себто стояли в однакових васальних відносинах разом і до в. кн. Литовського і до в. кн. Московського (див. напр. Леонтовича Очерки р.-литов. права I с. 175). Смоленщину інкорпоровано Литві доперва на початку XV в. Таким чином і вона, і „верховські волости" північної Черниговщини закінчували собою вже процес сформовання Русько-литовської держави, руським ферментом якої дійсно й були ті білоруські народи, яким відмовляє такого значїння д. Ш., Чорна Русь, Миньщина, Полоцьк, Витебськ: вони зрущили Литву й розвили в нїй атракцийну силу для иньших руських земель, між ними й для Київщини, прилученої значно ра-

нійше, ніж „верховські“ землї й Смоленщина. А значить і прилученнє до держави Русько-литовської сих останнїх не могло мати такого значіння в розвою диялектів, яке надає йому д. Ш. І то сказати — чому впливу великоруських диялектів, раз вони так асиміловали землї в. кн. Литовського, між ними землї Берестейську, Пинську, Туровську — не показалось на Волині, майже рівночасно з сими прилученої до в. кн. Литовського?

Отже ті історичні підпори, які хотів д. Ш. підвести під свою теорию, а в тім і під стару Погодинську, розминають ся з істориєю і підперти її абсолютно не можуть. *М. Грушевський.*

Н. Харузинъ — Къ вопросу объ ассимиляціонной способности русскаго народа (Этнографическое Обозрѣніе, IV с. 43—78).

Студия д. Харузина виключно займаєть ся народом великоруським, одначе має й для нас чималу цікавість, бо має значіннє для питання про колонїзацийний рух руських Славян на північний схід і сформованнє великоруського народу, як і його відносин до иньших народів в сучасности.

Д. Харузин зазначає, що односторонно спостережені факти в відносинах Великоросів до иньших народів приводили дослїдників до супротилежних виводів. Більш розповсюднений погляд, уважаючи, як значно розсунув славянський елємент свої границї в областях иньших народів, поглинувши їх в значній части, признає за Великоросами (як частиною сього словяньства, що виросло на чуженароднім грунтї) значну асимиляцийну здібність; але рівночасно уважаючи на випадки (правда — меньш численні), де Великороси приймають материяльну і духову культуру тих народів, з якими сусїдують, переймають навіть мову і втрачують свою национальність, иньші дослїдники приходили до виводу, що Великоруси не тільки не здатні до асимильовання иньших, але самі підупадають чужому впливу легко і затрачують национальні ознаки.

Зазначивши, що для спостереження асимиляцийної здібности, треба виключити сторонні способи асимиляциї, як вплив маси на одиницї, вплив адмінїстративної орґанїзациї й школи, д. Х. переходить до перегляду обопільного впливу Великоросів і чужеродців. Присьвячені сьому перегляду сторінки, займаючи більшу частину студиї, прочитують ся з особливою цїкавістю, ілюструючи процес незвичайно важний з історичнокультурного погляду.

Автор зазначає, що, виключивши деяких з західньої ґрупи (Естів і Финляндців), народи финські взагалї більш меньш легко асимилюють

ся Великоросами. Сей процес розпочав ся в доісторичні часи, а продовженнє, а по части — завершеннє сього процеса має перед очима сучасна етноґрафія. Тим часом як русифікация деяких финських народів завершала ся вже в початкові часи руської історії (як Мері, Веси), а тепер наприклад лише невеликі останки зістали ся від Мордви і Перми, тим часом Вотяки, Корела, утїкши в меньш приступні місцевости від великоруських колонїстів, ще задержують на якийсь час свої национальні ознаки. Подібним чином русифікациї підпадають і деякі з сибирських народів (як Самоєди, Буряти, Гиляки, Юкагири), не вважаючи на незначну що до числа колонїзацию великоруську. З фактів супротилежного процесу найважнійші — се вплив деяких Киргизів і Якутів на Великорусів, що йде аж до денационалїзациї. Нарештї в декотрих випадках довголїтне сусїдованнє не приносить за собою впливу одного народа на другий, як напр. се є з Киргизами букеєвськими і астраханськими Калмиками, що, мешкаючи в европейській Росиї, під впливом російського державного устрою, міцно заховують своєнародні ознаки.

Навівши сї факти д. Х. звертає увагу на те, що факти ріжних катеґорий помічаємо при сусїдованню з тією ж национальністю, під впливом ріжнородних обставин і форм сього сусїдовання; се приводить єго до виводу, що национальні здібности не мають так великої ваги в справі асиміляциї, як відносини культурні. Вплив можливий там, де нема глубокої, неперехідної ріжниці між формами життя (як при сусїдованню хлїборобів з кочовниками); при тім нарід з побутом богатшим, вигіднїйшим, більш приладненим до місцевих обставин впливає на нарід, що низше стоїть з того погляду. Тим об'ясняє він, що великоруські колонїсти-козаки, попадаючи в область заможних Киргизів-кочовників і віддаючись скотарству, приймають їх побут і мову, тим часом як там, де козаки зістають ся при хлїборобстві, Киргизи, переходячи на хлїборобський побут, підпадають їх впливу і втрачують свою национальність. Вплив Якутів і Киргизів по деяких місцевостях на Великоросів д. Х. об'ясняє тим, що то були волоцюги, салдатські дїти, здичілі козаки великоруські, що й підупадали впливови культурних і заможних тубильців.

Такі уваги приводять д. Х. до виводу, що про асиміляцийну здібність великоруського народа не можна говорити, а лише про асиміляцийну діяльність, яка залежить від ріжних причин, а головнійше — від культурного стану двох сусїдів. Тим не заперечує можливости істновання такої здібности у Великоросів, але, маючи можливість об'яснити явища сїєї сфери фактами культурно-історичними, усовує питаннє про здібність, полишаючи спостереження її — будучности.

Такі спостереження над відносинами Великоросів до чужеродців дає важний материял до вияснення історії великоруської колонїзациї,

швидкого зросту її території серед финських, низших культурою народів, і зросту численного — через асимилюваннє собі їх. Легке, добровільне зрущеннє одних (як то тепер особливо помічаєть ся у Пермяків), відступленнє, хованнє иньших перед натиском великоруської колонїзациї — се факти, що об'яснюють нам незвичайно раннє заниканнє деяких народів (як Мерї, Веси, Води), тим часом як иньші з тієїж катеґориї (як Корели), заховували так довго свою своєнародність; тільки в історії не обмежало ся на спокійних відносинах, як в сучасности і намість пасивного усовання виступала крівава оборона, тепер не можлива, з другого боку з боку словянських колонїстів бачимо факти витискування силою — чужеродцї вирізувались, заберались жінки і молодша челядь etc.

Д. Х. поступив добре, виключивши з об'яснення відносин тих такий неясний і суб'єктивний термін, як национальна здібність і переніс всю вагу на грунт культульно-історичний. Безпере іно ріжні їх модифікациї рішучо впливають навіть при однакових чи аналоґічних ознаках национальних контраґентів, хоч се не може позбавити значіння і национальних ознак — більшого чи меньшого привязання до своєнародности у одного контраґента і більшої чи меньшої национальної толєранциї у другого. Зауважимо, що на нашу думку брак такої толєранциї, зневажливе поводженнє з чужеродцями може бути одним з важних моментів що до наслїдків межинародних відносин — він побільшує вплив на культурно-слабих народів і викликає тим більшу силу опозицийну у культурно-дужших. *М. Грушевський.*

Городъ Каменецъ-Подольскій. Историческое описаніе священника Е. Сѣцинскаго, К., 1895, ст. VIII+247 24 рисунки.

О. Юхим Сїцинський, сьвященник в м. Камінцї, представляє собою типового провінцияльного дослїдника в лїпшім значінню того слова і для тих, що сидячи в провинцияльних містах, плачуть ся на неможливість щось робити, може буди прикладом, як може чоловік робити, сидячи і в такім мало інтеліґентнім кутї, як славний Камінець. Начавши ще на академічній лавцї перекладами історичними, він і пізнїйше все робив над історию рідного Поділя, безпретензийно збираючи й обробляючи той материял, який мав під рукою — звичайно по церковній історії й археолоґії переважно; так виходили єго описи давнїйших подільских церків, монастирів і т. и.

Тепер перед нами єго книжка про Камінець, видана, як значить ся на другій картцї, коштом камінецької міської адміністрациї „в память століття повороту (возсоединенія) Поділя до Росиї, що скінчило ся

1893 р.“ І так ми маємо перед собою офіцияльне ювилейне виданнє, написане ad hoc. В вступній главі автор об'ясняє, що хотів дати руським читачам історичні відомости про місто, що подекуди він обмежав ся переказом того, що знаходило ся в польській лїтературі по можности стараючи ся осьвітити з руського боку, і уважає свою працю першою, слабою пробою, з хибами неминучими для провінцияльного дослїдника.

Офіцияльні ювилейні видання мають свій специяльний стиль, дуже неприємний, і ми перш за все з приємностию нотуємо, що ся книжка не впадає в нього, зостаючись в границях наукового трактовання предмету. Правда, по декуди прохоплюють ся часом слівця й вирази, що по части пригадують той стиль, по части — публицистику певного рода, але сей дисонанс — може й невільний — хоч неприємний, але рідний і цїлком формальний, без впливу на саме трактованнє річи.

Книжка розділена на дві частини. Перші пять глав (с. 5—83) обіймають загальну, чи краще сказати — зверхню історию Камінця, в певнім звязку з историєю края, дальші шість — внутрішню: история камінецької тверд́инї, релїґійне життє, церкви й костели: ся — археолоґічна — часть (гл. 6—8) займає найбільше місця (с. 83—184), далї — духове життє, устрій міський, торговля й залюдненнє. Поділ предмету трохи механичний, і опись сучасного Камінця, менї здаєть ся, лїпше було віддїлити від історичного огляду. В остатнім авторови, як то каже сам на вступї, не ходило про нові дослїди, а про найбільш докладний звід і доповнення зробленого. Автор дуже пильно, як рідко, покориставсь лїтературою (недостачи невеликі, й трудно більшого вимагати від автора), звернув ся й до друкованих джерел по можности, так що єго історичному огляду треба признати докладність і повноту. Не в одному можна було б єго поповнити на основі мого барського дипломатария (особливо в справі заставу і викупа Камінця — див. I N. і реєстр в розправі с. 286), та автор каже, що праця єго була закінчена до виходу єго (р. 1893); реєстр старостів камінецьких (с. 87) міг автор значно розширити на основі Akta grodzkie i ziemskie, як що мав комплет сього, в Росиї доволї мало розповсюдненого, видання. На с. 18 автор зве Бучацьких родом руським, що рано вирік ся православія і своєї национальности; довести сю тезу, скільки знаю, трудно було б. Про напади Волохів на Камінець (с. 22) міг би автор знайти лїпші відомости в цитованім у нього т. X Źródeł. Думку про заснованнє Зіньковець виходцями з м. Зинькова (с. 85) ледви чи можна прийняти.

Але се другорядні річи. Взагалї-ж, як сказав я, представлена история Камінця совістно й докладно. Слабо представлений тільки XIX в. — се, звісно, залежало від загального браку обробленого материялу в лїтературі, але лїпше було зіставити пропуски в книжцї, нїж заповняти

оповіданнями про те, як стрічали в Камінцї ріжних високих осіб. Внутрішня історня, особливо устрій, могли б ширше бути представлені навіть на підставі приступної авторови лїтератури. За те археолоґічна часть, як сказано, представлена докладно.

Текст видано корректно дуже. Книжка прикрашена кількома фототипіями, ґравюрами й цинкоґрафіями, почасти передрукованими з иньших видань (особливо з „Поділя" вид. Батюшковим), а в більшости — оріґінальними. Останні зроблені в Київі, взагалї добре, так що надають книжцї елеґантний вигляд.

Отже в книжцї д. Січиньского публика має дуже користне придбаннє. *М. Грушевський.*

Н. М. О прошломъ Подоліи. Камінець-Под., 1895, стр. 46.

Ся популярна брошура на 46 сторонах друку обіймає всю історию Поділля з найдавнїйших часів до нашого часу. Певна річ, що від такої книжочки трудно сподїватись серьозної вартости і наукового викладу. Брошура і не ставить сього своїм завданнєм; вона має лиш на метї запомогти тим сьвященникам, що хотїли-б познаємити паряфіян та учнїв своїх з долею подільського краю. Брошуру написано на основі працї проф. Петрова „Подолія — историческое описаніе" і в тому-ж об'єдинительно-обруситєльному напрямі. *О. Л.*

Л. Падалка — Была ли на островѣ Томаковкѣ Запорожская Сѣчь, К., 1893 (відбитка з Київської старини т. V).

— По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожскаго козачества. К. 1894 (відбитка з К. Старини).

Заголовки наведених праць [1]) ясно зазначають предмет студий: чи істнувала до початку другої половини XVII в. Запорожська Січ по тих місцях, де звичайно вказують її историки? Вказавши на те, як стоїть се питаннє в більш відомих працях про історию України-Руси та запорожського козацьтва, автор на підставі історичних, археолоґічних та топоґрафічних дат, а також з посьвідчень старих людей приходить до того, що нї на Хортицї, нї на Томаківцї, нї на Базавлуцї, нї на Микитиному Розї не було Січи, а що в сїх місцях були лиш дочасні стоянки для запорожського війська, так звані „коши" [2]).

---

[1]) Про другу з них дивись ще в Науковій Хронїцї VI т. Записок.

[2]) Была ли etc. стр. 248, 253, 257; По вопросу etc. стр. 16, 19, 25, 27, 28, 38.

Такий вивід з дуже значної кількости материялу показує, що автор розпочинав студиї і студийовав сей материял, маючи цїлком ясну думку про „сїч“ та про „кіш“, цїлковито та гаразд подїляв сї два термини. Се останнє почуваєш, читаючи працї д. Падалки, хоча з початку неможливо дійсне вирозуміти, що автор розуміє під словами: „сїч“ та „кіш“. В сьому разї на запомогу читачеви приходить сам автор, поставивши в кінцї другої з цїтованих праць питаннє про ріжницю термінів: „запорожський кіш“ та „запорожська сїч“ (По вопросу ст. 38—41). Але коли при подїлї сих термінів автор зазначає характерні риси одного й другого, то з'являєть ся у нього невиразність та непевність; особливо-ж се треба прикласти до об'яснення слова „сїч“. „Слово се, — каже автор — могло значно зміняти своє значіннє в протягу довговічнього життя українсько-руського народу на ріжних ступнях єго культури. З першу се слово, мабуть (?), мало значіннє близьке до термину „засїка“, у всякому разї се слово з початку означало тільки місце. Нам не відомо, які відтїнки набувало слова „сїч“, відповідно відмінам народнього побуту, а козацького специяльно“. (По вопросу с. 41). До якого, спитаємо, розуміння про сїчи можна дійти з отакими міркуваннями автора? Принаймнїй, чогось певного скласти не можливо. Як звернути увагу на ті ознаки, які автор надає сїчи, то, не боячись помилки, можна вивести, що за тип Сїчи в її зверхньому устрою та у внутрішньому, адмінїстрацийно-побутовому автор признає Сїч Сїркову та Сїч на р. Підпольній. Особливо ясно виступив з сим критерием автор, розвязуючи питаннє про істнуваннє Сїчи та острові Базавлуцї. Про те, що на сьому місци перебували козаки, у нас в історичній лїтературі є більш повні відомости, нїж про иньші запорожські стоянки — (ми поки що задержуємо терминолоґію автора), се — подорожні записки Эриха Лассоти, що завитав до Запорожцїв на острів Базавлук 1594 р., яко посланець германського императора Рудольфа II. Розглядаючи дати сих записок що до поставленого питання, автор зазначає, може й ненароком, але й без усяких застережень та обмежень, ті типові ознаки, які на його думку повинні входити в термін „сїч“. За для ілюстрациї наших слів, ми позволимо собі над'ужити увагу читача і наведемо кілька гадок автора. „Подані тут (в записках Лассоти) подробицї, — пише автор, — дають привід для виводу, що на острові Базавлуцї під час перебування Лассоти у Запорожцїв тут була звичайна стоянка, яку нїяк не можна вважати за те саме, що й Запорожська Сїч. Місце перебування Запорожцїв Лассота у свойому дневнику скрізь називає табором і нї один раз не додає до нього: уфортифікований або обведений окопом (ibid. с. 23). Зібравши до купи усї типові, з погляду д. Падалки, ознаки Сїчи розкидані в обох його замітках, можна складати собі ось яке розуміння про

Січ: се — сталий військовий табор, обведений окопом (ibid. пор. с. 37), з ознаками оселости (с. 27), з доволї комплїкованим устроєм та значним місцем під нею, як от Стара Січ на Чортомлику або Нова на Підпільній (Была ли с. 247). Сих ознак, з погляду автора, не має нї в одної з відомих до другої половини XVII в. стоянки запорожської, а через се до них ніяк і не можна прикласти назви „січ“.

Таку-ж аподектичну відповідь дає автор і тодї, як розглядає внутрішній адмінїстрацийно-побутовий бік життя запорожського брацтва кінця XVI та першої половини XVII) віку. Наприклад студиюючи (на підставі записок Лассоти) побут запорожцїв на Базавлуцї, автор робить такий вивід: „розглядаючи подробицї військового устрою Запорожцїв, теж бачимо ознаки, що цїлком від'окремлюють побут Запорожцїв сього часу (кінця XVI в.) від побуту пізнїйшого Низового запорожського війська, що мали свій центр спершу у Старій Січи, а потім у Новій Січи на на Підпільній (По вопросу 24), а то, що Запорожцї в кінцї XVI в. не мали ще закінченої органїзациї (с. 24), відокремленої від мійського запорожського козацтва (с. 25, пор. до с. 37).

Таким чином автор для розвязання поставленого їм питання поставив критерием зверхній та внутрішній устрій Січи за пізнїйший час від того, який він розглядає, хоч сього, як ми ранїйше занотували, він і не висловлює ясно та прямо, а дає трохи иньше, меньш повне та усталене розуміннє про січ.

Вибрана автором стежка для вказання певних ознак „сїчи“ та брак консеквенциї в виясненню основного значіння теми („січ“) спровадили й саму студию поставленного питання на небажаний шлях, що дає й геть-то широке поле за для всяких довільних виводів, коли доводить ся зберати до купи ріжні історичні дати. Автор надає дуже велику довідну силу археолоґічним, топоґрафічним датам та сьвідоцтвам традициї лише що до єго виводів та догадок. Наприклад, розвязуючи питання про істнованнє Січи на острові Хортицї, автор у останках старовини на сьому острові (слїди давньої фортифікациї та окопу) не бачить істнування тут Січи (ibid. с. 14, 19). Такий само окіп є і на острові Томаківцї, хоч і тут автор не вбачає слїдів Запорожської Січи, бо „окіп нї обширом, нї своїм типом не нагадує собою фортифікациї для цїлого Запорожського війська, яку має Січ на Чортомлику, або на Підпільній (Была ли с. 24). Але ж окопи на Хортицї й на Томаківцї, як видно з слів самого ж автора, підходять під розуміннє, яке він склав про Січ: вони обведені валом. Що-ж до обширу окопів, то ледве чи й можна запевняти, що в протягу майже трох віків вони цїлком задержали свій початковий вид. Сю думку годен поділяти й сам автор (По вопросу с. 15). А вже ж на острові Хортицї фельдмаршал Мініх вивів здоровенні фортифікациї, от же він

міг зруйновати запорожські фортифікациї. Окопи-ж, що зістались цілі на Хортиці та на Томаківці, не можна й рівняти з фортифікациями, наприклад, Нової Січи, бо остання була не простою твердинею, а уфортифікованим містом (та все таки вона не була життєм усього запорожського війська,[1]) як думає автор). Через се, на наш погляд, немає нестеменних причин, що б не бачити Запорожської Січи в Хортицькій твердині, що, не вважаючи на свій незначний обшир (500 квадр. сажнів), на випадок небезпечности могла вмістити в собі все Запорожське військо, що складалось з 3—6 [2]) тисяч чоловіка, що не цілий рік жило за порогами та жило не однїєю тільки війною, а й ріжними промислами. [3]) Про обшир же Томаківського окопу нічого й говорити, бо й сам автор налїчує тут кілька десятин (Была ли и. с. 250).

Що ж до народнього переказу, як джерела для цікавого нам питання, то ледве ще чи й можна надавати йому таке значіння, як то робить автор, навіть, прийнявши погляди автора що до наукової вартости сього джерела історичного. Автор широко користуєть ся з сього джерела, розвязуючи питаннє про істнуваннє Січи на Томаківці, і на підставі його па зняте питаннє відповідає: нї (ib. с. 253) Сам же автор признає — і цілком справедливо, що „народні перекази тільки в поодиноких випадках можуть бути джерелом для історії,“ се раз. Друге, що б признати якийсь переказ відповідним дійсности, треба ще запевнитись, чи можна ж було переказу у певній місцевости заціліти без перекручення (ib. с. 248). Та сього свого погляду автор і не придержує ся при студиях над питанєм про Січ на Томаківці. Переказ про острів не може похвалити ся тим, що він без перерви переходив від одного поколїння до другого; та й теперішні Катеринославці не тубильці, а захожий люд, а через те й „чужий для запорожських переказів“ — як признає й сам автор. (По вопросу с. 19 примітка). Через се зовсім даремна й праця шукати серед людности сусїдньої з Томаківкою дійсного оповідання про часи початку історії запорожського козацтва. Автор сам вказує на те, що біля Сїркової Січи серед людности нема переказів навіть про такого велетня Запорожа, як кошовий Іван Сїрко (Была ли с. 250), що й жив вже в пізнійші часи запорожської історії, то що ж сказати про ранїйші часи?

Не можемо ми признати відповідним і трактовання автором писаних, історичних сьвідоцтв про Запорожців. Щоб ствердити свою думку, автор покликуєть ся на те, що в писаних джерелах того часу слово

---

[1]) Изустное повѣств. Запорожца Коржа, стор. 42.

[2]) Записки Лассоты, стор. 49.

[3]) M. Bielskiego Kronika Polska, стор. 717—718.

„Січ“ не вживано для означення Запорожського війська. Знайшовши ж у лїтописи Самовидця та в „Історическом собранії“ Лукомського слово „Січ“, ужите у вказаному значінню, автор уважає то приписскою переписувача (По вопросу с. 29—31). Нехай і так! Не будемо змагатись проти автора що до історичного збірника Лукомського; але сього нї в якому разї не можна сказати про лїтопись Самовидця, авторитет якої, як написаної сучасником Хмельницького, високо стоїть в українсько-руській історичній лїтературі. До того ж згадане місце сієї лїтописи немає в собі нічогісенько двоїстого та неясного, а слово „Січ“ ужито тут як більш дрібне пояснення та додаток до слова „на Запороже“.

Що слово „Січ“ уживано у лїтописних оповіданнях про події половини XVII в. до ладу, стверджуєть ся тим, що в звичайній розмові вживано слово „Siczowcy“, для означення запорожських козаків, — а що воно так, то се видко з цитованих у автора листів гетьмана Жолкевського. Але й автор вказує на се слово та не бачить в ньому нічого такого, щоб знищувало правду його слів, не бачить вказання на істнуваннє Січи в початку XVII в., хоч і „не бере ся об'яснити автентичне значіннє слова: „Siczowcy“ (ib. с. 35, прим.) По нашому ж самий натуральний та найпростїйший зміст слова „Siczowcy“ такий: се — люди, що живуть в Січи.

Нарештї, щоб більше ствердити головну думку своєї студиї, автор розглядає внутрішний устрій запорожської військової громади кінця XVI та початку XVII в. й приходить до того, що громада ся ще не мала закінченої орґанїзациї (і b. с. 24) і не істнувала, як щось окреме від решти козацтва, як самостійне низове військо Запорожське, а правдоподібно (?) в сей час перебувала середню стадию розвитку межи остаточним орґанїзованнєм та тим моментом примітивного устрою військового, який ми бачимо у Бєльського, коли він описує козацький похід в Молдавию під проводом гетьмана Свірчковського (ib. с. 27). Тут автор зачіпає, на наш погляд, дуже важне й нове питаннє про історичний розвиток внутрішнього життя Запорожського війська. Саме тільки поставленнє такого питання надає працям д. Падалки значну вагу; дуже шкода, що автор не дав сїй думцї більш широкого розвитку, але додамо, що не можна й цїлком погодитись з тим, що висловив автор про внутрішне життє козацьтва. На розвязанню сього питання в значній мірі відбив ся той погляд на Січ, який дає автор у своїй студиї, узявши за тип її Січ за останнїй час її історичного розвитку. А вже ж сам автор запевняє, без жадних застережень, що значінню слова „Січ“ можна було значно змінятись в протягу багатьох віків життя українсько-руського народу,“ а потім від щирого серця признаєть ся, що „не знає, які від-

тїнки пабувало слово „Січ“ під вилывом змін народнього побуту, а козацького специяльно“ (ib. с. 41). Очевидячки, життє козацьтва треба розглядати в звязку з єго історичними умовами, які, на наш погляд, повинні стати виходною точкою для студий про побут Запорожців XVI—XVII вв. На Запороже тягла українських козаків і повна особиста воля і багацтво промислів; але тут за порогами, через сусїдство з охочим до війни кочевником-Татарином, сї вояки, що б удержатись на своєму місци, будують „засїки“; „з сього, скажемо словами історика В. Б. Антоновича, мабуть і центр твердинь на острові Хортиці придбав назву „Січ“.[1]) Останки таких твердинь, і навіть доволї просторих, знайшов сам автор. Що козакам неминуче треба було мати такі центри, як Січ на Хортиці, се очевидно. Козацьтво, як сьвідчить Лассота, жило по 3—6 тисяч чоловіка вкупі, а через те повинні вони були мати й доволї значний запас муниції та військового припасу, як для своїх походів суходолом, так і для цїлих флотів, се одне; а друге те, що вони повинні були провадити завзяту боротьбу з Татарами та Турками, — усе се ясно сьвідчить про те, що Запорожці повинні були мати свої центри, і свою військову органїзацию, себ то вони повинні були виділитись з загалу українсько-руського козацтва. Ледве навіть чи й можна, на основі дат, що цитує д. Падалка, змагатись проти того, що у Запорожців були січи як оселї, уфортифіковані місця. Тепер ходить тільки про те, чи можна ж укупі з д. Падалкою казати, що Січ не мала самостійного істнования, як громада з певною внутрішною органїзациєю? Скажемо: нї! бо д. Падалка в своїм розумінню органїзациї Запорожців XVI в. виходить з непевних дат. Автор надав усьому запорожському війську характер ватаги авантюриста Свірчковського, тодї як вже давно признано історичною наукою, що Свірчковського не можна навіть заводити в число запорожських гетьманів; авторови можна було знайти авторитетні уваги про се у того ж В. Б. Антоновича. Дати ж про внутрішний устрій Запорожців XVI в. в записках Лассоти автор об'ясняє не відповідно історичним умовам життя запорожського війська.

Межи иншим Козаків манило за пороги багацтво промислів: рибальского та звірячого, й через се не диво, що Лассота здибав тут мисливців або так званих „хазяїв човнів“. До того ж Запорожці не увесь час жили за порогами, а особливо на зиму вертались на Вкраїну й взагалї не рвали усїх звязків з українським козацтвом, центром якого був Терехтемирів. Через такі звязки вони зберегли і органїзацию українського козацтва, подїленого польським урядом на полки; через се й присутність полковників у запорожському військови для нас цїлком зрозуміла,

---

[1]) Лїтоїрафований курс лекций, стор. 12.

а функциї їх, на наш погляд, були не чисто військові, а військово-адміністрацийні, і навіть переважно останнї, — з сим згоджуєть ся і д. Падалка (По вопросу с. 24). Такі були умови життя Запорожа у XVI та першій чверті XVII в. У другій же чверті XVII в. під впливом виразної вже релїґійно-национальної та економічної боротьби двох народностей: руської та польської українське поспільство почало усе більш та більш приливати на Запороже. Одна частина сього поспільства йшла на Запороже, що б тут зкупитись й усією лавою кинутись знов на Україну та за запомогою Запорожцїв добитись певних перемін; друга ж, значно меньша, або записувалась у військо, або оселялась на його землях. З кінця XVII в., за гетьмана Мазепи, участь Запорожцїв у полїтичнім життю України, що особливо інтензивно виявилась за Хмельницького та в пізнїйшій боротьбі гетьманів, перервалась; а натомість побільшилась еміґрация Українцїв у запорожські степи, особливо ж коли самі Запорожцї гаряче взялись за колонїзацию своїх степів.

З таких умов життя Запорожа виходило ось що: 1-е, повсякчасний звязок запорожського війська з Україною; а що сей звязок тягнеть ся через усе історичне життє Запорожського війська, то се й на крихту не може бути доказом того, що запорожська громада сей чи той час не мала самостійности, як се доводить д. Падалка (ib. с. 27). 2-е, натовп у військо запорожське поспільства все збільшуючись, — зробив те, що життє війська опанував устрій цїлком народний, а через се й утворилась зміна в орґанїзациї війська та єго адміністрациї. Адміністрацийною одиницею війська стає не полк, а курінь, а назву „полковник“ змінено на народний адміністрацийний термін — „отаман“. Коли витворилась ся одміна, напевне трудно вказати, — як що не бачити в назві „полковник“ дневника Лассоти якоїсь недокладности виразу; принаймнї назва „отаман“ вже в XVI в. була відома Запорожцям, тільки її вживали, як назву начальника невеличкого гурту козаків — чоловіка з 10.[1]) Може стати ся, що таким отаманом був старший межи земляками, що приходили на Запороже і тут складали з себе більш значні гурти під зарядом названих Лассотою полковників, даючи таким гуртам своє йменнє. Так мабуть й витворились назви курінїв: Канївський, Верхне-Стеблївський, Нижне-Стеблївський й иньчі. З другого боку колонїзация запорожських степів, що мала своїм наслїдком утвореннє великого числа хуторів сіл і навіть міст, заставила запорожський кіш звернути увагу на експлоатацию своїх земель та впорядковати життє самих осадників, через се й розділено запорожські маєтки на 8 округів або паланок та заведено у кожнїй з них

[1]) Дивись у Яблоновського: Źródła dziejowe t. XX, Rejestr kozaków nizowych, str. 154; порівняй Kwartalnik Historyczny 1893 p. III. Etniczna postać Ukrainy.

окремий уряд з полковником на чолї. Паланочних полковників запорожських XVII в. ніяк не можна вважати за те саме, що й полковники XVI, про яких згадує Лассота, бо тодї й умови життя на Запорожжі були зовсім иньші. Нарештї, узявшись за експлоатацию своїх просторих маєтків, козацтво подїлило про меж себе, по куріням, ті землї та уходи, що не осїли осадники. Ся обставина поклала свою особливу печать на устрій життя усього війська. Військова рада усього запорожського братства дотикалась справ, що мали вагу для усього війська: обраннє кошової та паланочної старшини, питання про війну та згоду, подїл земель; внутрішне ж, адміністрацийне життє кожного куріня була справою самого ж куріня, й таким робом курінь у війську ставав чимсь самостійним: курінь оббирав сам собі свою курінну старшину, мав свою господарку, свою казну, свою землю і ставав по серединї межи усїєю громадою та поодинокими особами. Значить, внутрішня органнзация війська в останнї часи його істновання не мала вже без примішки чисто громадського характеру, мала в собі багато елементів посябринного устрою, які прищипило до економічного побуту козацтва посцільство. Але питаннє про те, яке місце займав в устрої запорожського війська посябринний елемент, заслуговує більш широкої студиї і повинен стати предметом окремої розвідки.

Значить, головна думка д. Падалки, що у Запорожцїв не було Сїчи навіть до часів Богдана Хмельницького, не має за собою безперечних фактів та важних доводів, а до того й самому представленню справи бракує ясности та точности, що й відбилось неприємним способом на самому методї студиї. Говорячи так, ми зовсїм не хочемо заперечувати науковому значїнню праць д. Падалки. Перш за все треба радїти тому, що автор вибрав для студиї мало вияснену область історнї; а друге те, що автор, студиюючи сю область, уживає критичного методу, не покладаючись анї на сьвідоцтва українських та польських лїтописцїв, анї на розповсюднені думки; до того ж праця визначаєть ся багацтвом зібраного материялу, ще й гаразд розміщеного. Стан джерел до початку історнї Запорожа, де багато заплутаного, не ясного, і навіть непевного, вимагає доконче критичного перегляду, а через се хто тільки хоче узятись за студиюваннє сеї области, повинен вибрати своїм девизом евангельські слова: „ось лопата Єго в руцї Єго й він вичистить свій тік, і збере пшеницю у свою житницю, а бурьян попалить невгасимим вогнем“. Критичний метод привів д. П. до вельми щасливих наслїдків в його попереднїй роботї про походженнє запорожського козацтва і взагалї приємно відріжняє єго роботи від праць другого співробітника його на ниві історнї Запорожа — д. Еварницького; тільки прикладаючи критичний метод до розповсюднених в україньско-руській історичній науцї

думок та їх джерел, треба б авторови критично вивіряти й силу доводів супротилежних, щоб, зламавши старе, не дати нових об'яснень та виводів не досить опертих й через се саме не наробити в науцї ще більшої плутанини.

До своїх студий автор додає карти, що богато помагають ясно зрозуміти топографію Січий.

Зостаєть ся від щирого серця побажати авторови талану в його дальших працях на вибраній ним ниві історії. *П.*

Лѣтописецъ Русскій (Московская Лѣтопись) по рукописи А. Н. Лебедева, Москва, 1895 (відбитка з „Чтеній" московського істор. товариства).

Ся літопись обіймає пятнадцять років царювання Івана Страшного (1552—1563 р.) і подібна до виданого вже Літописця Львова та Никонової Літописи. Властиво ж нова й до сього часу не видана частина літописи починаєть ся в 1560 р. Видавець пильно перевірив видание з ориґіналом, а в першій частинї, подібній до згаданих літописей, відмітив у текстї курсивом і означив в примітках всї добавки, вставки та зміни. Для українсько-руського дослїдника ся лїтопись має ту вагу, що подає багато подробиць про відносини, які повстали межи Днїпровим козацтвом та московським царем, про відносини сього козацтва до відомого борця з „невірними" князя Дмитра Вишневецького і, нарештї, про службу сього останнього цареви на Днїпрі та на Кавказї і поворот його у Литву на службу до в. князя. До того лїтопись нотує факт з'явлення і ширення „люторської ереси" по західній Руси та Українї, яку вже називає „Малою Русію", і під р. 1554 переказує послання константинопольского патриарха Іосафа до київського митрополита Макария „обличая злославимую, пагубную и богомерскую Люторускую ересь."

На жаль ся лїтопись не має покажчика, й через се користати з неї доволї незручно. *О. Щ.*

Акты Московскаго государства, изданные Императорскою Академіею Наукъ подъ редакціею Н. А. Попова, Разрядный приказъ, Московскій столъ т. I: 1571—1634, т. II: 1635—1659. Спб., 1890—1894, 4°, т. I — ст. XLIV+ 767, т. II. — ст. XLV+773.

По між виданнями Академії Наук відділ властиво історичних матеріялів завше займав другорядне місце, а за останні десять років ми майже нїчого вже й не зустрічали такого, що належало б до історії. Але з початком 1883 р., по думцї небіжчика академіка Н. В. Калачева, який вказав на конечну потребу видання справоздань та рішень Мо-

сковської боярської думи, ріжних допетровських приказів областних та сільських урядів Московської держави, академія ухвалила розпочати таке виданнє й доручила його д. Калачеву. Останнїй небавом вмер, і розпочате ним перервалось. Поновив се дїло проф. московський Н. А. Попов, тепер вже теж небіжчик. Р. 1887 Попов радив зараз же розпочати виданнє найголовнїйших документів „Розрядного приказу“, бо останнїй до 1711 р. мав вплив майже в усїх галузях державного урядовання. Попов рекомендував академії дві методи видання: подїл документів відповідно ріжним сторонам урядовання по всїх столах „Розрядного приказу“ і уклад документів хронолоґічний, починаючи з Московського стола. Академія наук прийняла хронолоґічний метод і розпочала видання з „дїл“ Московського стола, надавши виданню загальну назву „Актів Московської держави“. Не вважаючи на те, що поміж столами Розрядного приказу (сей приказ глядїв всього, що належало до державної служби) Московський стіл не відав справ України Руси, а все ж таки, як ми побачимо далї, поміж його документами трапляєть ся доволї материялу і для українського історика. А коли воно так з Московським столом, то чого ж ми можемо сподївати ся, коли академія почне видавати документи Білогородського та Київського столів, які безпосередне відали справи України, не вважаючи на те, що істнував і окремий Малоросийський приказ. Через отсе вже видко, який має для нас інтерес се виданнє Академії Наук. Не можна ж не пожалкувати тільки, що видання документів Білогородського і Київського столів доведеть ся й геть — то довго дожидати, а то через такий рахунок: Академія Наук з 1887—1894 р., се б то за сїм років, видала два томи; виходить, що, як не змінять ся обставини, то виходити ме по одному тому, не що року або й двічи на рік, як можна б сподїватись, а лише через $3^1/_2$ роки; скільки томів вийде з документів Московського столу ще невідомо, а вважаючи на повільність видання, ледві чи й вийдуть на сьвіт ранїйш половини XX віку документи Білогородського та Київського столів.

Перший том „Актів Московскаго Государства“ представляє з себе здоровенну книжку з 766 сторінками in 4°, в два рядки дрібного та густого письма; 100 сторінок сього тому зайнято покажчиками осіб, імен ґеоґрафічних та річей. Сей том містить 718 актів, що обіймають час з 1571—1634 р. Як і треба було сподїватись, найменча частина актів припадає на кінець XVI в., останнїй же рік — 1634 і найблизчі до нього попередні роки мають найбільше актів. До України-Руси належить дуже багато документів, і перш за все ті, що представляють нам стан Лївобережа під кінець XVI в., на яке нападають Татари, а боронять московські вартові та „станичники“. Ще р. 1846 з сього материялу покористував ся небіжчик профес. І. Бєляев для студиї: „О сторожевой, станичной

и полевой службѣ“; але через те що в примітках Бєляева проскочило багато помилок, то академія і видала їх цілком, без зміни, що, кажучи до речи, ні на крихту не відміняє виводів тієї студиї. Другий ряд документів подає відомости про війни з Польщею в р. 1619 та 1632—1634 та про татарські напади; нарешті третїй — рисує нам внутрішнє життє українського козацтва і подає відомости про відносини козаків до польського та московського урядів. Факти полїтичного та побутового життя козачини знаходимо або в офіцияльних „відписах“ воєводів з приводу подій на далекій окраїнї, або в посьвідченнях крамарів, вязнів, або мандрівців з України. Вони представляють нам внутрішній устрій козацтва, єго самоуправу, козацьку раду, боротьбу на ій партий, настрій народу; вони характеризують гетьманів, подаючи відомости про їх долю. Так ми довідуємо ся тут про нових гетьманів: Білоцерковця, Кулагу та Деденка; маємо відомости про старих ватагів козацтва: про Тараса й про Арендаренка та про їх долю; про кошових отаманів й ин., одно слово — сї акти багато де в чому поправляють та зміняють наші відомости про козацтво до Богдана Хмельницкого й для нас набувають тим більшу вартість, що українські лїтописї та польські офіцияльні документи за сей час дуже вбогі. Через се ми маємо право сподївати ся, що документи Білогородського столу будуть ще багатші такими відомостями, але, на жаль, виданнє їх і можливість користовати ся з них історикови, як ми вже казали — в далекій будучности: „жнива великі, а робітників на омаль“. Скільки то туману, що обгортає тепер історию козацтва, тоді розвієть ся!

Другий том актів обіймає часи 1634—1659 рр., се б то час війни Гунї та Остряниці, добу найбільшого утиску селян та козаків на Україні, війни Хмельницького та гетьманованнє Виговського. Своїм обширом сей том точнїсенько такий як і перший (773 сторінки), але документів у ньому майже в півтора раза більше, 1160; на жаль, про них не можна сказати того, що ми говорили про перший том. Найбагатші актами про козачину 1648 та дальші роки, коли московські воєводи з українських міст особливо старанно збірали чутки про „черкаські“ (українські) та польські справи і посилали відписки в Розряд, але в сих відписках ми не знаходимо нових фактів ні про війну самого Хмельницького, ні про те, що робило ся по Вкраїні після його смерти; замовчено напр. прилученнє України, смерть гетьмана, обраннє Виговського, дальша ворохобня; війна Гунї та Остряниці теж зовсім не зоставила сліду в сих актах. Така біднїсть відомостей про Україну в ділах Московського столу мала ту причину, що багато, і то найголовнїйше — йшло у Білогородський стіл та Посольський приказ, а також що з часів Хмельницького важнїйше та необхіднїйше ледви чи не все вже й видано; а як що ще й зустрічаєть ся, то воно належить

до подробиць, які не мають вже такої ваги. Цікаво напр. що по багатьох актах сучасники звуть Хмельницького „великим" — великий Богданъ Хмельницкій, гетьманъ запорожскій. В сю пору загального зворушення та колотнечи, в чутках ходило чимало всякої нїсенїтниці (напр. на Запорожі сподївали ся приїзду короля Владислава IV), яку докладно записували акуратні та пильні воєводи; але саме розповсюдженнє таких чуток показує вже, чого бажала і чого сподївала ся народня маса. Історикови не можна занедбати сього громадського настрою, який переважно і відбив ся в „відписках" та „вістях". Таким чином і отсей II том „Актів Московскої Держави" українському історикови послужить не малу службу.

Показчики до обох томів визначають ся повністю, займають майже сьому частину книжки, особливо добре впорядковано показчик річей а тим в значній мірі полегшуєть ся користуваннє „актами".

Нарештї побажаємо, щоб найскорійше виходили дальші томи „Актів Московскаго Государства", хоча що до історії України, то вони будуть біднїйші відомостями нїж отсї два; бо після сполучення України з Москвою у Разрядному приказї заведено окремий Київський стіл та Малоросийський приказ, куди і йшла уся переписка в справах України та козацтва. *О. Щуровський.*

Źródła dziejowe, tom XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. IX, Ziemie Ruskie — Ukraina (Kijów-Bracław), dział I, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego, Варшава, 1894 р., ст. 89+185+XXVI.

Починаючи з 70 років, у Варшаві видаєть ся збірник материялів до історії Польського королївства з усїма землями, які складали останнє; загальний заголовок сього видання — „Źródła dziejowe". Томи сього видання, присьвячені українським землям (Волинь, Поділє та Україна), редаґував відомий польський вчений Олександер Яблоновський, а то т. V (Lustracye królewszczyzn ziem ruskich — Wołynia, Podola, Ukrainy w 1-ej poł. XVII w., 1877), т. VI (Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVII w., 1877), т. XIX (Polska XVI wieku, ziemie ruskie — Wołyń, Podole 1889), і нарештї, теперішнїй т. XX, разом з яким вийшов том XXI, а закінченнєм має бути т. XXII. Попередні праці д. Яблоновського давно вже оцїнено критикою, що признала наукове значіннє їх, оцїнила безсторонність автора, але зазначила і деякі слабі сторони його

студий [1]). Теперішнїй том своїм змістом представляє з себе продовженнє попереднїх праць д. Яблоновського і заразом — загальні виводи з усього простудиєваного материялу.

Книжка складаєть ся з двох частин — передмови (1—89 стор.) та документів (стор. 1—185). В передмові автор перш за все певно зазначає мету студиї — подати ґеоґрафічно-статистичний опис України по тому ж плану, по якому в иньших томах описано вже иньші землї Польського королївства. Автор переняв ся думкою, що Україна представляє свої характерні ознаки, на які, при описи України, треба завважити; але надруковані в сьому тому акти занадто уривкові та неповні за для того, що б на підставі їх можна було змалювати повну картину внутрішнього життя країни; тому він дає поки що лише короткий ґеоґрафічно-статистичний опис, відкладаючи детальні студиї до XXII т., в якому має замір скористати з широких виписок з актів Люблинського трибуналу, які буде надруковано у XXI томі [2]). Сама студия починаєть ся зазначеннєм меж „України" і тут же об'ясняєть ся значіннє сього термину і час єго початку; далї йде зазначеннє меж українських воєводств та повітів і їх опись: на думку д. Яблоновського, значна частина України ще й у кінцї XVI в. представляла з себе пустиню (dzikie pola); людність зкуплювала ся по місцевостях з стародавньою хлїборобською культурою, поблизу королївських замків, але колонїзацийний рух почав уже захоплювати й пустинї. Обшир кожного повіту і воєводства визначаєть ся по картї Хржановського, а здобуті цифри порівнюють ся з дослїдами Стрільбицького (Superfice d'Europe, 1882), та Фридриха (Historisch-Geographische Darstellung Alt- und Neu-Polens, 1839). Загальна цифра для усієї України складає 3.162,$_{75}$ кв. миль, та дикі поля займають 1537,$_{23}$ — а усього 4699,$_{98}$. Переходячи до зазначення кількости залюднених пунктів (сїл та міст), а потім і до кількости самої людности, автор перш за все вказує на трудности, які виникають з неповности та непевности джерел, але усе таки пробує відповісти на зняті питання. Зґрупувавши всї дати в статистичні таблицї (попереду окремо за для сїл та міст, а після — укупі), автор робить такі виводи: після Люблинської унїї кількість селитьб та міст повсечасно збільшуєть ся, але все таки ще з початку XVII в. Україна, невважаючи на „найенерґічнїйші заходи" осадчих, була не дуже то залюднена: вона

[1]) Див. реферат проф. В. Б. Антоновича в „Чтеніяхъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца, т. II.

[2]) До XXII тому віднесено питання про етноґрафічне значіннє краю, про колонїзацию, про козачину, про ріжні види земельної власности, а також уарґументованнє виводів, які зроблено в теперішньому томі.

не мала навіть одної селитьби на $1^{1}/_{2}$ кв. мили. Найбільше число селитьб припадало на північну половину Київського воєводства (883 селитьби, або 1 селитьба на $1{,}_2$ кв. милї), потім йде воєводство Брацлавське (402, або 1 на $1{,}_5$ кв. м.) і нарештї південна частина Київського воєводства (402, або 1 на $2{,}_5$ кв. м.). Ще труднїйше визначити кількість людности, бо бракує джерел; але автор пробує вираховати й се, і знов подає статистичні таблицї окремі для сіл і міст, а потім загальну таблицю людности Украіни по воєводствам та повітам. Через ріжну густоту людности в означених территориях сї цифри не сходять ся з кількістю залюднених пунктів: виходить найбільш залюдненим Брацлавське воєводство (311,340 мешканцїв або 496 на 1 кв. м), значно рідше (у 4 рази) залюднене Київське воєводство, обидві половини якого мають майже однакову густоту людности (на півночи 126.270 мешканцїв, або 117 на 1 кв. м.; а на півдни — 107.670, або 97 на 1 кв. м.). Сим цифрам автор надає велику вагу і сподіваєть ся, що вони поможуть кинути сьвіт на багато темних питань місцевої історії. На думку автора, останнїй вивід може здивувати чоловіка мало обізнаного з характером краю: велика обширом Україна, що обіймає $2^{1}/_{2}$ мілїони кв. миль, має трохи більш за $^{2}/_{3}$ мілїону людности, тодї як Волинь та Поділє, що у купі мають меньш ніж на половину меньший обшир землї, мали за півстолїття до того 400.000 людности; а тим часом „низове братство“ могло виряжати в поле десятки тисяч узброєних людей. На думку автора, такі супротилежні факти можна об'яснити тим, що воєвниче козацтво постачала не одна Україна й навіть не одна Русь, а „майже уся річ посполита“; а тим часом в своїх рахунках він звертав увагу тільки на осїлих козаків, що жили на Вкраїні.

Сими увагами д. Яблоновський кінчає свою студию, а широке уарґументовання своїх думок відкладає до XXII т. Ледви чи й треба говорити про вартість знятих автором питань. Щож до їх розвязання, то д. Яблоновський відносить ся до свого завдання з великою обережностю та добросовісністю: він не ховаєть ся з недостачою своїх джерел, надзвичайно пильно студиює зібраний материял, користуєть ся з праць иньших дослїдників (переважно київських); він не побільшує ваги своїх виводів (mogą mieć i mają jedynie przybliżone, porównawcze, przykładowe, względne, minimalne nakoniec znaczenie) а свою пробу вираховати загальну цифру людности на Вкраїні називає „hazardowna próba“. Не вважаючи, до виходу XXII т., можливим дати повну оцїнку працї д. Яблоновського, ми не можемо не занотувати певної односторонности в нього, яка виходить з самого ставлення питання: дивлячись на Вкраїну, яка на область Польського королївства, автор, при всїй своїй совістности, має на увазї не стільки українську (місцеву) людність, скільки польську — во-

лодарську та польській уряд. На його думку, XVI в. був для старої „Київської землї“ — колись par excellence „руської„ — добою нового відродження, що наступила після цїлковитого знищення людности (po okrutnim „wyjęciu“). В його студиї Люблинська унії стає ерою залюднення українських „пустинь“; за сї-ж часи на Вкраїнї повстають міста в сучасному розумінню сього слова. Усе се думки давно вже відкинуті київськими вченими, про працї яких д. Яблоновський висловив ся в своїй передмові з великим спочутєм. Такими ж мотивами ми об'ясняли і занедбання в рахунках „непослушних“ та „низових“ козаків. Звісно, кількість їх неможливо напевно вирахувати; але незвернути на них уваги — усе одно що іґнорувати вільних козаків Слобідської України.

Документи, видані в сьому томові, представляють описи замків, люстрациї Київського і частиною — Брацлавського воєводств, розмежовання повітів та поодиноких маєтностей і ин. акти, що містять у собі статистичні або ґеоґрафічні дати. Окремий віддїл становлять документи, що належать до військової орґанїзациї українських воєводств. Поміжи останнїми особливо визначаєть ся: „Regestr kozaków nizowych zaporoskich i rzececznych, którzy chodzili na służbę króla jmci do Moskwy“ 1581 р., який д. Яблоновський справедливо називає найстарійшим з відомих реєстрів козацьких. Але поділ козаків на zaporoskich i rzececznych, склад самого війська з ріжних народів (тут є виходцї з Польщи, Литви та Московщини), нарештї те, що на чолї сього війська стоїть Орисовський, викликає велику непевність, що до повстання сього „козацтва“. Нарештї подано реєстр осад Київського та Брацлавського воєводств, згаданих в виданнях Київської Археоґрафічної комісиї з означеннєм томів і сторінок видань. *В. І.*

Źródła dziejowe, t. XXI, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. X — Ziemie Ruskie: Ukraina (Kijów-Bracław), Dział II-gi, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego, Варшава, 1894 р., ст. II+654+LI.

Сей том, уложений д. Яблоновським, містить в собі витяги з актових книг трибунала Люблинського для Київського й Брацлавського воєводства за час, з переривами на один — два роки, від 1590—1625 р. Нїчого, нам здаєть ся, й балакать про вартість книг Люблинського трибунала, що був одним з вищих судів для воєводств польської Руси. Постанови трибунала остаточно стверджали права на землї спірників. Відомости, що ми находим в процесах і рішення вказують, хто справдї був власником того чи сього майна; з сього тільки боку й важні

витяги з актових книг трибунала з погляду ґеоґрафічно-статистичного, і тілько такі витяги можна вважати за користний материял, що може стати підвалиною для історичних праць. Але чи подає автор сього тома „Źródeł dziejowych“ потрібні відомости, і чи можна сей том витягів із книг трібунала вважати за такий материял? На великій жаль — нї. Д. Яблоновський, ми думаємо, для прискорення не робив витягів із самих актів, а обмежував ся, мабуть, або реґістрами, що має кожна актова книга, або титулами до актів, або, нарештї, початковими словами кожного акта; через се ми маємо лише відомости, що за те чи иньче село або місто були спірки між певними особами, але за ким суд признав право на майно, хто „справдї“ володів ним — за відповідю на сї питання тра звертатись до самих актів трибунала; д. Яблоновський лише показує, що спірка була, і на якому листї актової книги можна найти, як її порішено; ся неясність ще побільшуєть ся через те, що люблинський трибунал був апеляцийною істанцпєю, в якій оскаржували постанови низших інстанций; через се виходило, що той, хто позиває до ґродського суду, позиваний був до трибуналу, і навпаки; иньча річ — записки і грамоти; там самий заголовок вказує відносини спірників.

Звідсїль ясно, що сим томом „Źródeł“ можна користуватись переважно, як реєстром актових кних, як покажчиком для потрібних документів. Але тра було авторови тілько зробити невеликі витяги із постанов трибунала для кожної спірки, — і його книга справдї замінила-б самі актові книги для тих, хто цікавить ся лише остаточною постановою суда, а не шукає подробиць того, як переведено процес. Та зауваживши на те, що ми не маємо нїяких відомостий про зміст книг Люблинського трибунала, не можна не подякувати авторови і за те, що він дав. Зібрать таку масу вказівок на постанови трибунала — праця велика і не може не викликати признання в кожному, кому приходить ся звертатись за справками до книг трибунала.

В кінцї тому д. Яблоновський дає ґеоґрафічний покажчик і тим улекшує можливість найти відомости про кожну місцевість. Але й тут ми натикаємось на деякі трудности: автор при одному ґеоґрафічному імени збирає цифри всїх сторінок, де тілько є се імя́, хоча б сим іменем звались дві окремі місцевости і належали до ріжних господарів; таким способом під одним іменем значить ся два, три й більше сїл, тодї як теж саме імя́, що трохи ріжнить ся по формі в двох місцях книги, виставлено окремо. До сього покажчика треба привикнуть, як поводитись з ним, що б не наробить похибок. Але знов кажем, що се не так важно; добре, що хоча й се є. Те-ж, що подає покажчик, дуже цікаве: він вказує на істнування багатьох сїл, що не стрічались до сїєї пори нї в яких материялах, і сьвідчить про те, що правобічна Україна була залюднена

тоді далеко густїйше, ніж ми до сього часу думали. Нарештї не можна не побажать, що б автор дав такі-ж відомости і для иньших воєводств — Поділя, Волини та Чернигівщини; особливо б цікаво мати відомости про Чернигівське воєводство, бо для нього зовсїм нема актових книг нижших судових інстанций, і ми про те, як густо воно було залюднено, нїчого або дуже мало знаємо. *О. Щуровський.*

Н. Мухинъ — Кіево-Братскій училищный монастырь, историческій очеркъ, к., 1893 р.

И. Каманинъ. Еще о древности братства и школы въ Кіевѣ, 1895 р., 20 стр. (відбитка з „Чтеній“ Київського істор. тов. т. IX).

В українській історичній лїтературі останнїми часами почав нарождатись окремий тип праць — се істория українських манастирів. До таких праць належить і згадана робота д. Мухина, істория Київо-флоровського манастира о. Маниковського, такаж істория д. Малиженовського (в Кіевскихъ епархіальныхъ вѣдомостяхъ), істория Лубенського Мгарського (за неї див. у V кн. Записок) та Густинського манастирів. Хоч і ранїйше бували працї такого характеру, але їх було не так багато, і вони були не такі широкі, як перелїчені нами.

Кожний цікавий до своєї історнї українець може такі монографиї повитати лише з почуттєм щирої радости. Причина сього — в необхіднїй потребі вистежити минуле життє українського чернецтва та в тому значінню, яке має того рода студиї. Хто не знає про ту широку та повсякчасну участь, яку брав український стан черечий в історичнім життї України? Багато великих подій славної минувшости і імення багатьох великих українських дїячів звязано з историєю манастирів, які боронили вкупі з народом його справу лїтературою, проповідю та школою. Така служба українських черцїв на користь рідного краю придбала їм симпатиї українських мас, що дивили ся на життє чернече, як на вищу форму життя, і дбали завязати певні звязки з сим релїґійно-моральним інститутом. Одні з них шукали чернечого ідеалу поза рідним краєм (на Афонї, у Молдавії), де як коли й засновували свої манастири (Паїсий Величківський), иньші знов засновували манастири поріднїй країні, відповідно тому ідеалу чернечого спільного життя, який перед їх очами носив ся. Дякуючи приязним відносинам громади до черцїв та манастирів, а також дякуючи особливому рухови релїгійного життя Українцїв XVI—XVIII вв., кількість манастирів зросла, до того-ж деякі з них стали значними власниками землї щедротою богобоязних, а через те обопільний звязок межи манастирами та громадою ще побільшуєть ся.

Та ж. кажу, великий інтерес має студиєваннє минувшого життя українського чернецтва. А тим часом українська історична лїтература не може похвалитись нї одною студією, яка б хоч коротенько знаємила нас з істориєю чернечого стану; та історична наука досї не має для якихось загальнїйших виводів про чернецтво і певних основ, якими, на наш погляд, могли б бути окремі істориї українських манастирів. На нашу думку, історию поодиноких манастирів треба розглядати з двох боків — зверхнього і внутрішнього, при безпремінним студиєванні перехованих памяток манастирів, які мають історичний або археолоґічний інтерес. В такому разї студиї про манастири з їх архівами, бібліотеками та церквами з їх апаратом дасть багатий материял сучасній історичній науцї.

Знаючи про дїяльність наших манастирів на ниві просвіти і про тїсний звязок з громадою, можна, не будучи пророком, сказати, що усякий, хто працює над істориєю якогось стародавнього монастира ва місцї, в сїй історії знайде важні пояснення що до громадського життя тієї місцевости, а інколи по монастирських зборах можна знайти важні документи та памятники. На манастири, як скарбницї давних памяток, звернено увагу ще за Петра I, коли российська Академія Наук, з його ініцнятиви, старала ся зібрати та обробити материяли, що дотикали ся российської історії. З офіциальних джерел, які дійшли до нас, знати, що нї один з київських і взагалї українських манастирів не подав. її потрібних материялів (ширше дивись у Иконникова — Опытъ русской исторіографіи т. I кп. I стор. 115 і д.), але певне — не для їх браку. Можна бути певним, що і тепер манастирські архіви та бібліотеки ховають в собі чимало памяток, документів та рукописий, що мають науковий інтерес, доказом чого служить „Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ“ Н. Петрова, „Описаніе рукоп. Мѣлецкаго монастыря“ та инш. Через се то і тепер треба переривати манастирські архіви, сподіваючись з того користи для української історичної науки. З другого боку — студиї над внутрішньою істориєю кожного манастира окремо — дасть багатий материял до загальної історії українського чернецтва, а також і морального стану і сьвітогляду української людности, поглядів його на ченців та їх життє, що іподї укладало ся відповідно бажанням мирян-фундаторів (див. фундушеві записи Дерманського та Братського манастирів) і відповідно їх ідеалам чернечого спільного життя. Нарештї українські манастири так, як вони зараз є, усякому дослїдникови дають силу материялу що до історії церковної архитектури та малярства; бо наука має ще деякі погляди лише на штуку великокняжої епохи, а якихось загальних виводів для пізнїйших часів зовсїм не має. По наших же старосьвітських манастирах не трудно зустріти церкви,

що істнуваннє своє лїчать цїлими столїттями. От тут то й можна знайти материял, потрібний для українскої церковної археолоїї.

Вважаючи на науковий інтерес студий над нашими монастирами, ми й хочемо дати огляд новшої моноґрафічної лїтератури про них. У сїй нашій замітцї ми зупинимо ся на працї д. Мухина: „Кіево-Братскій училищный монастырь," тим-більше що ся праця прихильно оцїнена російською церковно-історичною лїтературою і нагороджена т. зв. Евґеніє — Румянцевською премією.

Для своєї працї д. Мухин поставив „скромную задачу" представити лише зверхню історию Братського манастира. Очевидячки, що поставивши так дїло, д. Мухин не може цїлком задовольнити висловленої вже нами вище наукової потреби, бо внутрішнє життє манастира не виступає нїде майже у всїй працї д. Мухина. Правда, останнїй відчував сей докір і виправдує себе тим, що „написати таку історию, яка б обіймала і вказану сторону його життя, через недостачу потрібних для сього материялів — дїло не легке і поки що майже не можливе" (стор. 4). На сї бідкання автора ми дозволяємо собі теж отверто заявити, що він non fecit — quod potuit, і лишень через се у нього з'явила ся така біднота материялу що до внутрішнього життя Братського манастира. Певно, усїм відома річ, що стежити за внутрішнїм життям — дїло не легке, особливо як життя се йшло серед ріжнородних впливів, і з сього боку виправдуваннє д. Мухина можна признати потроху справедливим. Що ж до можливости простудиєвати внутрішню історию манастира, то перш за все, слїд би було здержатись з тим песимистичним виводом. Читача неприємно вражає те, що автор не користував ся з архівів: Київської Духовної Консисториї, Центральнього Архіву (що в Унїверситетї св. Володимира), принаймнї він нїде про се не обмовив ся. А тим часом сї архіви представляють багатї материяли до церковного життя України, і особливо до істориї манастирів. Нам самим довело ся знайти у Центральному Архіві, в мало відомому вiддїлї манастирських паперів, силу документів, що стосують ся до істориї київських манастирів. О скілько ж багатий материялами що до істориї Братського манастира архів Консисториї, то се можна бачити з рецензий профессорів Київ. Академії на роботи слухачів; так один з студентів писав межи иньшого про зносини братських ченцїв з запорожцями (Труды Кіев. Духов. Академіи 1894 р. кн. XII), а другий знайшов у консисторському архіві цікаві материяли до істориї Братського манастира (ibidem), за наукове значіння яких особливо встоює проф. Петров у своїй останнїй науковій роботї: Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в. (Труды Акад. 1895 р. кн. VIII) Безперечно, що автор по сих архівах знайшов би нові материяли не тільки

для зверхньої історії Братського манастира, яка більш за все цікавила його, але й для характеристики внутрішньої його історії. Не маловажні виясненя останньої дали б авторови й манастирські перекази. Таким робом автор не виявив особливої енерґії у розшукуванню джерел для своєї праці, а покористував ся тим, що, як кажуть, було на похваті. Ті джерела, з яких користав ся автор, показані у передмові, але ми не можемо сказати, що б і сей науковий материял гаразд використано.[1])

Подивимось, як автор виконав свою працю. Історию манастира автор поділяє на 4 періоди, увявши за підвалину такого поділу звязки манастира з академією; одначе він у своїй праці не виясняє, який вплив мали на житте манастира єго звязки з академією, і для чого він поставив такі межи для кожної доби? Така неясність з'явила ся через те, що автор взагалї не розглядав історії манастира у звязку з загальною историєю України, — хоч часом він се й робить.

Початковий період історії манастира (1615—1632) оброблено д. Мухиним доволї детальне, через віщо ся робота його визначаєть ся багатим змістом та ясним представленнєм річи, хоча авторська самостійність тут дуже мікроскопична, бо він покірно слїдкував за д. Голубєвим та вписував цїлї сторінки з праць Максимовича (часом і не до ладу). В дальшій історії манастира, в періоді 2-ім і особливо в 3 та 4 автор дуже старанно зазначує всї подробиці в відносинах межи громадою та манастирем, а також всякі переміни в манастирському господарстві (див. стор. 67, 173—174, 184—186 і ин.) і з особливою пильністю переказує усї процеси манастира за землї, уживаючи мови документів того часу (XVII—XVIII в.) (див. стор. 81—82, 173—174, 120—124, 163—170 й ин.), а через се читати сю частину праці доволї важко. При такім характері студиї, коли цїлї періоди манастирської історії представляють з себе низки спірок, судових тяганин і навіть крівавих бійк межи манастирською братією та мірянами, читач набуває сумного враження і доходить до думки, що манастир зовсім загубив дух чернечого життя.

На сю неприємну картину манастирського безладдя автор звертає увагу, але не робить нїякого виводу задля загальної характеристики життя братських ченців і частійше в своїх висловах про дїяльність того або иньшого манастирського дїяча держить ся старосьвітського римського прислівя: de mortuis aut bene aut nihil. Звісно, се не зменьшує неприємного враження від праці сїєї частини д. Мухина.

---

[1]) Се треба сказати про так звану „ляментацию київо-братських монахів,“ яка займає дуже важні питання (на пр. про самовправу манастирську) і якою автор не скористував ся.

Новійші часи (з 1799 р. до наших часів) характеризують ся так: сей період представляє з себе картину самих тільки ріжних поправок, перебудовань й т. ин. перемін в зверхнім виглядї манастира“ (202 стор.). Виклад манастирської історпї зовсїм справджує сю характеристику і самій студиї надає характер якоїсь інвентарної книжки манастирської; але чи обмежувалось манастирське життє дїйсно самими господарськими перебудованнями?

Не вважаючи на сї помилки, односторонність конструкциї та неповноту представлення, праця д. Мухина, яко перша проба зібрати до купи усе, що належить до історпї Братського манастира, збагативши се деякими ще не оголошеними документами, й обробити науково зібраний материял, заслугує подяки від істориків.

Недавно вийшла коротенька історня Братського манастира того ж д. Мухина, але вкорочена вона трохи не до ладу. Се виданнє мало на метї селянство, але воно не дасть того, що мусить дати популярна книжка народу.

До історпї Братського манастира належить і вище названа праця д. Каманина. В нїй знов здіймаєть ся старе — а все таки досї нерозрішене — питаннє про заснования братства й школи у Київі. Сього питання доторкаєть ся і д. Мухин, але без переміни переказує думку проф. Голубєва, що відносить заснованнє манастира до р. 1615, се б то до року написання фундушевого запису Гулевичівни. Д. Каманин держить ся иншої думки, власне, що „початок братства та школи повинно відносити до більш чи менш давнїйшого часу, хоча документальні дати відносять ся лише до кінця XVI віку“ (стор. 4.) Свою думку д. Каманин засновує на звіснїй вже записи з р. 1594 міщанина Андрія Обуха, що з своєю жінкою Сверчковською продав Братському манастиру двір Сверчковський. Оригінал сього документу не дійшов до нас, а про нього ми довідуємо ся з царської грамоти 1694 р. Пр. Голубєв звернув увагу на сю запись але, признавши її дїйсність, знаходить у нїй недокладности при порівнянню з реєстром братських документів з XVII в., перехованих в біблїотецї Київської Лаври, тож відмовляє їй значіння. Д. Каманин на нашу думку значно збиває вивід Голубєва і дає певний погляд на зміст запису.

Щоб відносити до XVI в. заснованнє брацтва і манастира, не перечать, на погляд д. Каманина, нї фундушевий запис Галжки Гулевичівни р. 1615, нї братський уппс 1613—1615 р. Д. Каманин думає, що фундушевий запис Гугулевички стверджує факт істнованя до 1615 р. манастира. Вирази ж, які зустрічають ся в записи і які дають привід деяким дослїдникам думати, що запис дано будучій школї та манастиру,

д. Каманин об'ясняє так, що хоча запись і представляє, нїби манастир та школа ще не істнують, то такими вони представляють ся тільки урядови, який не санкционував ще законности їх істнування, хоча в дійсности їм можна було істнувати, і вони істнували. Приклад такої ріжниці між офіцияльним представленнєм і дійсністю знаходимо в історії того ж братства: упис 1613 р. вже сам собою говорить про істнування у сей час братства, а коли се братство захтїло здобути урядове затвердженнє, то у королївській грамоті 1629 р. говорить ся тільки про „замір" київських мешканців засновати братство милосердия, збудовати школу й т. инше.

Хоча виводи д. Каманина не можна признати рішучими, але праця єго безперечно коштовна і показує, що питаннє про заснованнє братства і школи у Київі ще остаточно не розвязане попереднїми студиями і вимагає докладного перегляду лїтератури та джерел.

Що ж до наведених д. Каманимом „посередних" („косвенних") доказів стародавнього істнування у Київі братської церкви та школи, то вони і зостануть ся такими, не збільшуючи доказів до сього питання, які подають записи Обуха та Галжки Гулевичівни та братський упис 1613—1615 р. Одні з них належать до катеґориї догадок (про збудованнє князем Костантином Острожським в Київі в кінці XVI в. школи, об'яснення деяких відомостей київської лїтописи); иньші — про істнуваннє школи в Київі в ранїйші часи стоять по за головною темою замітки, так що хоча у Київі тоді і були школи коло церков, то з сього ще не значить, що була і братська школа.

Еварницкій Д. И. Исторія Запорожскихъ козаковъ, томъ II. Спб. 1895, 624 стр. + план.

Історня запорожских козаків належить безперечно до найменч опрацьованих картин нашої історії. Правда, поодинокі епізоди найшли совістне та наукове оброблене в моноґрафіях Костомарова, Антоновича, Кулїша, Шайнохи та Кубалї — всї вони однак занимались головно городовими козаками. Між тим д. Е. рішив ся звернутись виключно до Січи запорожскої. Про уложеннє історії козаків запорожских в цїлість і наукове єї оброблене не було й бесїди досї. Се й спонукало д. Е., що специяліїзовавсь на історії Запорожа, взятись за трудне дїло написаня історії козаків запорожских в цїлости (в якій мірі можливо відділенє їх історії від історії козацтва взагалї і як воно удалось д. Е., скажемо про се низше). Подавши в першому томі просторий огляд внутрішної орґанїзациї, переходить автор в другому до самої ж історії, як й доводить до р. 1686.

Автор починає від виводу слова „козак“ способом менч-більш вже утертим. Першою документальною датою появи козацтва ставляє рік 1499, хоч в „Szkicach“ Пулаского наведений документ 1494 р. Незабаром опісля починають ся рік-річні майже набіги козаків на области татарско-турецкі, як і змаганя зі сторони польского уряду спинювати їх. Лядскороньский та Дашкович — се старости, яким припала роля орґанізациї козацтва. Побіч того однак істнують окремі купи козаків під своїми гетьманами (sic!). Так каже автор на ст. 15 і виводить се слово від німецкого Hauptmann, се однак похибка, бо-ж відомо, що вожди козаків звались отаманами (від татарск. одаман), а назва гетьман появляєсь значно пізнїйше.

Переходячи до поділу історії козацтва на періоди, введеного автором, мусимо з гори застерегти ся, що кождий поділ вважаєм річею суб'єктивною і радше дидактичною, як науковою. Але коли вже ділити історию якогось народу, чи товариства на періоди, то перш за все мусимо собі здати справу з сего, який факт випадає нам вибрати за епоху, себ то границю, що ділить 2 періоди. Передовсїм треба згодитись, що до сего непригідні події з внутрішньої історії, бо їх перехід незначний, так що годї сказати точно, коли кінчить ся одна доба а починаєсь друга. На нашу думку на епохи пригідні лиш факти, що основно зміняють стан етнїчний та територияльний якоїсь держави.[1]) Такою епохою уважаємо в історії австрийскій рік 1526, в польскій 1386, а в козацкій ми прийнялиб 1654, т. є. час коли козаки перейшли з під власти Польщи під власть Москви (д. Е. навіть не зауважає сеї важної дати в своїм поділї); так одержимо два періоди; можнаб ще кождий з них поділити на два під-періоди, ставляючи границями р. 1592, коли козаки в перве піднесли рух социяльний против панів, та 1709 р. Поділ який вводить д. Е. не має під собою підстави, так як і він сам не стараєсь єго нїчим підтвердити.

Ширше обговорює автор діяльність Вишневецкого, однак не намагаєсь обяснити єго полїтики; взагалї ограничає ся автор лиш до чистого реєстрованя фактів без інтерпретациї. Натомість основно представлені наслїдки унії люблиньскої й супротилежність між істнованєм козаків та

---

[1]) Рецензент зачипає тут суперечне питаннє, над якими ведуть ся і вести муть ся дебати; безперечно, що факти перемін територияльно-етнїчних вигіднїйші, бо означають ся певною датою, тим часом як внутрішнї переміни переходять довші часи, але перші факти тим лише і важні, скільки відбивають ся на внутрішнім життї, і остаточно тільки переміни в останнїм дають причину для поділу на періоди. Для прикладу вкажу на державу Московську; прилученнє Сибіру побільшило її територию в кілька разів і внесло нові елементи етнїчні, але чи хто буде уважати р. 1581 границею періода? нї, а то тому, що факт той не вніс значних перемін в устрій і життє держави і суспільности; навпаки епоха Петра, далеко не так багата територияльними й етнїчними перемінами, все буде поворотним пунктом в історії Росиї. *Ред.*

суспільним устроєм Польщи. Оповідаючи про всї усобицї за стіл молдавский, в яких брали удїл козаки, не вияснює нам д. Е, що спонукало козаків до такого вмішуваня. Молдавія була скрізь зрущена під той час, віра була грецка, урядова мова руска. Тож коли Польща з Турциєю бороли ся за вплив над сим краєм, могла у вождів козацких зродитись надія заложити тут підвалини до своєї могучости. Сеся справа була для козаків тим більш інтересна, що між ними чимало було й самих Молдаван.

З порядку переходить автор до реформ Батория, доказуючи, що їх значінє звичайно прибільшують. Слїдом за тим дрібно росказує за Кулїшем про донкішотерию Самійла Зборовского. Дуже справедливо звернено увагу на се, що Москва в власнім інтересї пхала козаків до нападу на Татар, щоби через се роздратувати тих останніх против Польщи; як також і се, про що вже Кулїш сказав, що всї заходи зі сторони уряду польского против козаків погіршили лише ситуацию. Говорячи про перше виступленє козаків против панів польских автор рішучо противний поглядови, немовби оно було викликане гнетом релїґійним. І зовсїм справедливо; цїлий сей рух звернув ся против православного вельможі Острожского — тож мусїв безперечно бути викликаний відносинами социяльними.

Зовсїм не може нас вдовольнити представленнє змагань цїсаря Рудольфа II, щоб втягнути козаків до лїґи против Турків. Автор зовсїм не знає цїкавої розвідки К. Заклиньского п. заг. „Зношеня цѣсаря Рудольфа II зъ козаками" (Зоря 1883 р.) та ограничаєсь повторенєм per extensum реляциї Лясоти. Не зверта уваги на те, як поводила ся в сїй справі Польща, що їй були вельми не по нутру ті зносини цїсаря з козаками. Підозрівала вона, що цїсар, пхнувши козаків на Татар, хоче сим робом і Польщу змусити до війни з Турциєю. Також не довідуєм ся, які були причини, що цїла та акция не удалась — випадалоб звернути увагу на брак грошевої підпомоги зі сторони Рудольфа II та повстанє Наливайка, що звернуло увагу козаків куда інде. Опис сего повстаня, хоч і вельми детайльний, не представляє подій в властивому сьвітлї. І так первістною причиною зірваня згоди з Польщею були набіги самого-ж Наливайка. Вже й проф. Антонович вказує на те, що Наливайко з початку був орудиєм кн. Острожского, і сей посилав єго против тих волиньских панів, що прийняли унїю. Причиною ворогованя Лободи з Наливайком був не лиш особистий антаґонїзм, як сього хоче автор. Наливайко стояв на чолї віддїлу зложеного з самих майже утїкачів паньских, між тим як Лобода проводирив справжними козаками, що з-коса дивились на голодранцїв наливайківских.

В дальшій части находим опис мало доси знаного в детайлях походу козаків у Лївонїю під начальством Самійла Кішки, против швецкого короля Кароля IX. Участь козаків в борбах Лже-димитриїв представлена на підставі розвідки Іловайского п. заг. „Смутное время“. Цїла цікава діяльність Сагайдачного описана хоч доста докладно, але якось доривочно. Не вводячи в своє оповіданє подїї сусїдних держав, автор викраяв лиш саму акцию Конашевича, та й битва під Хотином представлена так, немовби Турки з самими бились козаками. Вправдї через се придержуєть ся д. Е. теми, але таке викраюванє подій, що тїсно з собою лучать ся або стоять в причинній звязи, дуже шкідливе для зрозуміня самої історії. Не звернено також уваги на полїтику Сагайдашного, що з'умів залагодити антаґонїзм козаків з Польщею, що все більше заострував ся, та їх увагу й цїлий засіб енерґії здолав звернути против Музульман. Представивши побіжно рухавки козацкі за Трясила, Сулими, Павлюка, Гунї й Остряницї, переходить автор до найважнїйшої епохи в козацкій історії, до Хмельницкого. Вельми докладний находим тут опис его побуту на Запорожу та образ битви під Жовтими Водами після дослїдів Дубецкого, але тут уриває автор і про дальшу судьбу Хмельницкого не згадує майже нїчого. А вже-ж по нашій думцї не цїлком справедливо силкуєсь д. Е, почавши від походу Конецпольского 1626 р., розрубати історию козацтва, що тїсно повязана в одну цїлість, на окрему історию Запорожа та історию україньских козаків. Вправдї годим ся з ш. автором, що не може обмінювати одних з другими, але складали вони разом одну цїлість. Козаки запорожскі в відносинах до цїлої маси козаків україньских — се немов який „віддїл непобідимих“ в відносинах до цїлого війска. Вони часом ворогують з козацтвом гетманьским, але історія їх обоїх так тїсно звязана, як судьба якого полку вибранцїв з судьбою цїлої армії, що зводить бій. Доста буде покликатись не власні слова автора висказані на ст. 20. „Не смотря, однако, на все различіе запорожскихъ отъ городовихъ ко́заковъ, между тѣми и другими въ первое время историческаго существованія была такая тѣсная связь, что отдѣлять исторію однихъ отъ исторіи другихъ въ теченіи XVI и начала XVII вѣка не представляется никакихъ основаній.“ Ті слова можнаб сьміливо приложити й до дальшої епохи. Зовсїм годї нам пійняти длячого битва над Курукових озером або й похід Хмельницкого по битві під Жовтими Водами має тикатись лиш історії вкраїньских козаків, а не обходити Запорожцїв. Випадки, що дотикали одних, впливали все й. на долю других. Остаточно й сам автор тратить основу такого подїлу та, переказуючи подїї по смерти Хмельницкого, розводить ся з усїма подробицями над діяльностю Виговского, гетьмана вкраїньских козаків. Навіть не подано критеріюма такого подїлу. Доперва, коли Україна подїлилась

на 2 части — польську та російську, стали Запорожці вести полїтику на власну руку.

А вжеж годї заперечити, що мимо сього ся друга частина працї д. Е., що до нових відомостий та цїности материялу о много стоїть вище нїж перша. Особливе цїла дїяльність Сїрка представлена з можливими детайлями, так як автор вже займав ся в окремій моноґрафії (див. за неї в Записках т. V) тою особою. На підставі архівного материялу подано чимало нових звісток про хід борби Брюховецького о гетманську булаву та ролю, яку тут відограли Запорожцї. Однак занадто великий вплив приписуєсь тут самим Запорожцям. Брюховецький умів прикинутись прихильником черни — коли Сомко був кармазином чистої крови. Уряд російський стояв за тою першою, бо знав, що Сомко, як в загалї всї кармазини, тягне до Польщі. На разу зібралась до того ще сама чернь — то й вийшов Брюховецький гетьманом. Тут також вкажем, що автор стає невірним принципу відокремленя історії козаків запорожських та ледви чи не більше зупиняєсь при козаках гетманських. Се навіть конечне задля висше сказаного, та знов сьвідчить в некористь подїлу. Відтак не вияснено, що озлобило козаків против Москви. Не саме тільки введенє воєвод було тому причиною, але систематичне обмежуванє вольностий козацьких, та численні надужитя зі сторони уряду московського, котрі годило б ся представити. А вже-ж і мета змагань Дорошенка не поставлена тут ясно, так як автор не стараєсь виясувати дивної полїтики Запорожців взглядом сього гетьмана. Головного завданя в тій части історії т. є. схарактеризованя прямовань і відділеня трох партий між козаками і людностию: российської, польської й турецької не сповнено.

Побут псевдо-царевича Симеона Олексієвича описаний тут детайльно в окремім епізодї. Справедливо замічає автор, що се неможливе, що б Сїрко попирав Лже-Симеона „bona fide“ — він хотів лиш ужити єго до своїх цїлий. Мабуть, наміряв Сїрко привернути часи Лже-Димитриїв, себ-то під еґідою псевдо-царевича воювати Москву. На се вказують рівночасні єго переговори з Дорошенком та Самойловичем. Обговорюючи ривалїзацию Самойловича з Сїрком та їх обопільну ненависть, д. Е. подає характеристику обох тих діячів. Не кажучи вже, що видна в ній велика симпатия автора до Сїрка, мусимо замітити, що висказ, не мовби Сїрко „за царя готовъ былъ сражаться противъ всѣхъ враговъ“ опрокидують вже самі події, описані автором, і стоїть в суперечности з иньшою характеристикою Сїрка (на стр. 577), де говорить ся про нього: „переходитъ отъ одного государя къ другому“. Дальші події, як напад яничарів з Татарами на Січ 1675 р. і великий похід Сїрка на Крим представлені справдї мальовничо. Згадуючи про смерть Сїрка 1 серп. 1680 р., ще раз характеризує д. Е. ту єтать і єї дїяльність і то удач-

нїйше, ніж перший раз. Начерком переговорів польсько-російських, що до спільної акциї против Турків та змагань Собіского пхнути Запорожців на Татар, кінчить ся II том „Історнї“.

Так старались ми показати в детайлях добрі та злі сторони сеї книжки. Кидаючи огляд на цілість, зробим авторови заміт за надто сухе представленє предмету. Як то вже кілька разів завважали, автор ограничаєсь самим громадженєм фактів, а се далеко не ціла задача історика. Та й сам спосіб оповіданя в формі немов мемуару зовсїм сюда непригідний. Для приклату наведу як зачинають ся уступи одні по других: „Іюня 26 пріѣхали изъ Запорожья въ Гоголевъ торговые люди....“ „Въ это время въ Запорожье пріѣхалъ посолъ....“ „Въ это время царь спрашивалъ у Сѣрка извѣстій....“ (ст. 452); „Ноября 21 дня царь послалъ грамоту....“ „Въ это время въ Сичи объявился бѣглецъ.... (ст. 454). Так іде крізь цілу книжку. Другою разячою річию у д. Е. єсть єго предилєкция до втручуваня в оповіданє per extensum цілих листів, бесід, цитатів з хронїк і т. п. Се було в модї в минувшім столїтю, коли Катона писав свою клясичну з того погляду „Historia Hungariae“, але тепер воно неможливе. Через таке трактованє автор стаєсь нудним — те що мож сказати в кількох стрічках розтягаєсь на кілька сторін. Що цифри найбільш переконують, наведемо приклад: у останньому роздїлї на 53 сторонах самі втручені листи займають 25 сторін. Сего способу писаня відраджувалиб ми як найгорячійше при укладаню дальшого тому.

Історию списав автор головно на основі матеріялу виданого в „Актах южной і западной Россіи“; однак в першій части сего тому вживає й жерел і то на жаль без критики. Такого Напроцкого або й думи ставляє він на рівнї з „Актами“.

Сї однак неприємні сторони не зможуть зменшити заслуги автора. Він, як сказано, взяв ся за справу мало вислїджену; часто, особливо в другій части сього тому, мусїв брати відомости виграст з матеріялу невиданого; специяльних моноґрафій про Запороже він мав до помочи небагато. Тож в інтересї науки очікуєм з нетерпеливостю появленя дальшого заповідженого тому „Історнї“. *М. Кордуба.*

Прошеніе сотниковъ Черниговскаго полка о козачьихъ обидахъ, поданное имп. Елизаветѣ въ 1744 г., Київ, 1894, ст. 20 (додаток до Київської Старини 1894, IV).

Користаючи з приїзду імп. Елизавети на Україну в р. 1744, сотники Чорнигівського полку, вибрані до сторожи прибічної, постановили подати петицию про кривди, які діють ся козакам з сторони старшини козачої. Головні пункти сїєї петициї дотикались таких фактів: запису-

ваннє козаків в підданство, обтяженнє т. зв. підпомічників козацьких всякими панщинними роботами, забераннє козацьких грунтів, відновленнє і побільшеннє т. зв. ральцових зборів з козаків, неправе поступованнє канцелярий в полкових справах etc. Сотенна старшина домагалась вислїдження сих кривд, але коли прийшло вже подавати петицию, головний екземпляр не був поданий — подавець злякав ся перспективи слїдства, що вона мала викликати; але все таки дублїкат пішов до рук імператрицї. Слїдство, хоч не скоро розпочалось, сотники — укладчики петициї відтягались всякими способами, справа комплїкувалась і затягалась, і кінець її цїлком невідомий.

Д. В. М(якотин), дослїдник Гетьманщини XVIII в., видрукував сю петицию й у вступній замітцї росказав цїкаву її історию на основі „дїл“ про се слїдство Харьківського історичного архиву. Справедливо підніс він тут важний і втїшний факт, що утиск козаків і посполитих з боку старшини знаходив собі опозицию й протест серед самої ж, хоч і низшої старшини. Самі ж факти кривд здебільшого загально відомі і не багато дають нового для історії нашої прикрої памяти лївобічної шляхти. *М. Г.*

А. Андріевскій. — Коммиссія 1749 г. для разбора взаимныхъ претензій татаръ и запорожцевъ. К. 1895, стр. 23 (відбитка з IX т. „Чтенія в Ист. Общ. Нест. лѣт.“).

Брошюра, як значить ся в титулї, присвячена дїяльности комисиї 1749 р. для розслїду обопільних претенсий Татар й запорожських козаків. Документи до сього знайшов автор в Київскім ґуберськім архиві та в Центральнім архиві при Унїверситетї св. Володимира; частина зібранного материялу вже надрукована в XIV т. „Зап. Одеського товариства історії“. Дїло таке: в падолистї 1749 р. прийшли до Леонтєва, тогочасного ґенерал-ґубернатора київського посланцї від кримського хана Арслан-Гирея й від буджацького сераскир-аги з скаргою на кривди зроблені їм запорожськими козаками. Леонтєв послав тодї розслїдити отсю справу секунд-майора Никифорова й капитана Кривцова, наказав їм силкувати ся, що б заспокоїти обидві сторони. Коли після довгого безладдя розпочали ся засїдання, Татари не хотїли вдовольнити запорожських претенсий, кажучи, що вони не на се прислані, й що Українцї мусять з своїми претенсиями подавати ся до Бахчи-сараю. Нарештї обидві сторони порішили замінити одні претенсиї на другі (татарські на запорожські). Сим і покінчились засїдання комисиї.

Дїло отже не має, як виходить, особливої цїкавісти: звертають увагу на себе тільки подробицї тогочасного запорожського побуту. Де-

які зазначив і сам автор в кінції, ми подамо тільки найцікавійші. В Сїчи, в войськовій канцеляриї був окремий журнал, в єго вписували кривди, що зробили Запорожцям Татари. Бійки між Татарами й Запорожцями бували більш всього на польованню. Татари скаржили ся більш всього на те, що Запорожцї уганяли в них коней (за два роки — 1628). В Сїчи жило багато чужоземцїв задля торговли — се були Армяне, Греки, Татари й Серби. З иньших подробиць з побуту, що знаходимо в документах, можна зазначити, що Запорожцї на Різдво звичайно гуляють; взагалї в рапортах стрічаємо багато скарги на те, що Запорожцї дуже любять горілку. Козаки рідко хлїб собі печуть, а варять в казанах муку „для пріуспорности“, як каже Никифоров. Він же пише, що кошевий не має ніякої ваги і нїчого не може робити, а всяке дїло залежить від курених отаманів. Цікаво окрім того занотувати ріжницю між відносинами до Запорожцїв Никифорова і вищого уряду: тим часом, як Никифоров зневажає козаків, зве їх ледащими і скаржить ся взагалї на увесь козачій устрій, рескрипти дають раду звернути увагу на претенсиї Запорожцїв, де тільки можливо випутувати їх і дбати про те, щоб вони були задоволені від Татар. *Ол. Г—ий.*

Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи, Ал. Лазаревскаго, II, Київ, 1895, ст. 146+3 рисунки (відбитка з Київської Старини з 1893—1895 р.).

Д. Ол. Лазаревський, один з головнїйших співробітників Київської Старини, останніми часами став видавати осібними відбитками свої статї, заміщені в сій часописї. Перший випуск вийшов 1892 р., тепер маємо другий, як означено на обкладцї — з Київської Старини 1893—5. Розправи, замітки, рецензиї передруковані тут в тім порядку, як виходили К. Ст., позбавлені якої небудь системи (як і природно в відбитцї), але тїсно сполучені між собою єдностию предмета — Україною, майже виключно — лївобічною Гетьманщиною, а також єдностию інтересів і провідних гадок автора — голови сучасної „лївобічної“ школи в укр.-руській історіоґрафії.

Головна і найбільша розміром праця сїєї збірки — Давнї дослїдники української старовини (с. 80—140). Автору, що від давнього часу займаєть ся громадським і культурним життєм лївобічної України XVIII—XIX в. і представляє собою найбільший авторитет в сїй сфері, прийшла щаслива ідея вислїдити те змаганнє до зрозуміння своєї старовини, первоначальником якого автор уважає Величка і сучасним заступником — кружок Київської Старини. Автор обмежує свою працю першою половиною сього віку й надає її форму студий про поодиноких заступників того

руху; в число їх автор заводить Гр. Полетику, А. Чепу, Хв. Туманського, Я. М. Маркевича, М. Антоновського, В. Полетику, В. Ломиковського, Д. Бантиша-Каменського, М. Берлинського, О. Мартоса, А. Маркевича і М. Маркевича.

Автор не умотивовує нам terminus a quo своїх студий. Як вже сказано, він уважає Величка за „першого що до часу дослїдника української („малорусской“) старовини з ясно зазначеним заміром — дати тодїшньому читачу можливість познаємитись з історнєю вітчини“. Сей погляд автора можна зрозуміти, приймявши, що він розуміє тут українську громаду, що виросла на грунтї козачини, в відносинах Гетьманщини, і дослїди старовини козацької переважно. Инакше — яка границя буде дїлити Величка і дослїдників кінця XVIII і початку XIX в. від наших компиляторів XVII в., від якого автора Синопсиса, або Сафоновича etc., а сих ще від попереднїх. Далї не ясним представляєть ся нам, чому один Величко з попереднїх ґенераций уважаєть ся попередником історичного руху 2-ої полов. XVIII в., чому бракує імен деяких старших хронїстів та компиляторів, як Лукомського, Грабянки etc. Що до самої схеми студий, то ми радше бачили б їх в формі загального порівняного дослїду сього руху на тлї загального культурно-громадського життя, але тому ще, очевидно, не доспів час, і автор виберає з зазначеної вгорі серії тих осіб, для яких має більш материялу, як то можна догадатись. Було б дуже пожаданим, щоб автор не залишив колись і ту задачу виконати, перевівши окремі студиї.

Поки що ми маємо дві студиї — про Андрія М. Маркевича (1790+1804), автора маленького ґеоґрафічно-етноґрафічного трактата „Записки о Малороссіи, ея жителяхъ и произведеніяхъ“ (1798, Спб.), і Олексія Мартоса (1790+1842), автора написаної коло 1822 і ненадрукованої Історії України в 5 томах, до кінця Гетьманщини, не перехованої навіть в рукописи і відомої лише з двох видрукованих р. 1822 уривків. Обидві праці наукового значіння для нас не мають — одна не дховалась, иньша споряжена з материялів здебільшого нам відомих; за те великий інтерес мають наукові заходи авторів і їх суспільно-історичний сьвітогляд. Обидва автори цікаві сим не тільки як письменники, але й як заступники тогочасної лївобічної інтелїґенциї, й треба подякувати д. Лазаревському, що він доложив працї, аби представити нам з сього боку самі особи авторів на підставі багатого материялу й особливо — їх власної кореспонденциї. Сї „истинные Малой Россіи сыны“, виразно виступають перед нашими очима з своїми ще неясними, непевними симпатиями до „нашої вільної України“ (с. 121), що вилазять в їх з під грубої покривки російського культурного впливу й певного бюрократично-шляхетського сьвітогляду. З історноґрафичного боку особливу увагу звертають на себе

деякі уступи Маркевича, спорідненї з поглядами і доводами Істориї Русів (про наданнє шляхетських прав всїм „вірним і відважним Малоросиянам“ за Казимира В., про запровадженнє польського адмінїстративного устрою на Вкраїнї); д. Л. уважає се за позичене в Історії Русів і в звязку з сим катеґорично твердить, що її написано коло 1770 р. (с. 79). Підождем доводів сїєї цікавої тези.

З иньших заміщених в сїй книжцї — дрібнїйших заміток про деякі була мова в огляді К. Старини з р. 1894 (XI—XVII); переказувати зміст иньших не уважаємо потрібним — дають вони часто дуже дрібні, але завше цїнні подробицї й подробички до історії України XVIII—XIX в.

М. Грушевський.

Судьбы Радочницкаго монастыря Замостскаго уѣзда, Люблинской губерніи. Свящ. Поліевктъ Гапановичъ — Варшава. 1894 р.

Дуже голосний термін „судьби“, якого автор вживає в заголовку своєї працї, мало відповідає самій історичній дійсности, яку переживав Радочницький манастир за часів свого істнування. Коли споглянемо на історию сього манастира, то справдї мусимо згодити ся з сим. Манастир засновано в XVII в., а в якому саме роцї — невідомо. Фундатор його Микола Свірський був чоловік досить енерґічний і як більшість епископів того часу — уважав за саму першу мету свою притягати руський нарід до католицизму. Одним з способів для осягнення сїєї мети було заснованнє радочницького манастира — на такому місцї, де справдї бракувало впливу на народ з боку унії. Яким чином і о скільки сей манастир справдив своє призначеннє — невідомо, принаймнї автор про се нїчого не говорить. Розкритикувавши всї леґенди, які польська традиция прикладає до часів заснования манастира (хоча, правду кажучи, розбивати тут було нїчого, бо і так досить яскраво виступає фальш і навіть нескладність сих леґенд), автор за недостачою відомостей, а може і справжних фактів, переходить до історії переходу сього манастира в руки православного духовеньства 1869 року. Оо. бернардини, виходячі з сього манастира після передачи його православним, забрали геть усе, що тілько можна було забрати; через те духовеньству православному приходились дуже тяжко. Але що дальш ішов час, тим Радочницький манастир все більш і більш поправляв ся і нарештї прийшов до свого теперішнього становища. Тут автор робить опис усього движимого та недвижимого добра манастирського.

Се і всї „судьби“ радочницького манастира. Правда, з приводу сїєї історії, автор дуже багато розводить ся про всякі утиски від

католицького духовенсьтва, про пригноблення народу, про всякі незаконні вчинки.... Але що він не приводить майже зовсїм фактів, а лиш переказує всїм відомі шаблонні фрази, якими заповняє майже дві третини усієї книжки, то ми вважаємо безпотрібним над тим зостановлятись

С. Л.

Baranowski M. Materyały do historyi szkolnictwa galicyjskiego.

— Materyały do historyi szkół lwowskich.

— Szkoły obwodu stanisławowskiego przed 100 laty (Szkoła, p. 1894).

Під тими трема заголовками видав ш. автор кількадесять документів до історийї галицкого шкільництва, так ще у нас нерозясненої. Однак шкода, що д. Барановский не уложив в якійсь системі ті материяли: в видавництві сїм нема навіть хронольоґічного ладу, не кажучи вже про відповідний подїл на ґрупи. Тож і хісноване з них вельми утруднене. Самі по собі деякі документи вправдї цікаві. Так дізнаємо ся напр., що обвід станїславівский, що обіймав теперішних 4 повіти, числив в 1794 р. 12 шкіл, що фреквенция шкіл львівских за першу половину сего столїтя була найнизша 1811 р. (1436 учеників) а найбільша 1836 (2886). Платнї учительскі були пропорционально дуже високі, однак будинки шкільні часто нужденні. Хто хотів стати учителем мусїв по укінченю школи нормальної відбути курс препарандів; 28 таких препарандів в 1794 р. побирали стипендию по 7 кр. денно. *М. К-а.*

Гавріилъ Банулеско-Бодони, экзархъ молдо-влахійскій (1808—12) и митрополитъ кишиневскій (1813—21), изслѣдованіе Авксентія Стадницкаго, Кишенів, 1894 р. ст. XVI + 374 + LIV. + портрет.

Широка студия д. Стадницького складаєть ся з передмови, де автор вказує на вартість теми студиї за для зрозуміння відносин межи руською та румунською церквами, вступу — де автор оповідає про становище молдо-валахийських князївств у XVIII столїтю, двох частин та додатків.

У 1-й частинї подаєть ся біоґрафія Гавриїла до іменовання єго молдо-влахійським екзархом, представляєть ся орґанїзаторська та адміністрацийна дїяльність. В другій частинї говорить ся про дїяльність Гавриїла церковно-орґанїзаторську та адмінїстрацийну (2 глава) на Бесарабії. Працю закінчено загальною характеристикою м. Гавриїла. Додаток містить в собі 10 невиданих документів, які мають значінне для біоґрафії м. Гавриїла.

Що до самого складу праці, то можна закинути авторови цілком непотрібні в специяльній моноґрафії екскурси в історию Румунів: наприклад він переказує теориї про походженнє Румунів, коли іде про церковну історию їх кінця XVIII та початку XIX в. Говорячи про діяльність м. Гавриїла, яко екзарха молдо-влахійського та митрополита кишенівського, автор хоче довести, що м. Гавриїл, впорядковуючи румунську церкву, взяв за зразок лад епархияльної управи в российській церкві; при тім автор зазначає, що́ властиво зреформовано у румунській церкві на взірець российської, що зоставлено по старому і що нового завів м. Гавриїл. Вияснюючи се, автор допустив деякі хиби, що виникли через брак ширшої ерудициї в российській церковній історию. Се треба сказати про зложеннє м. Гавриїлом такси за „треби“ (стр. 315), коли се було давнім звичаєм по українській церкві.

Українському історикови цікава діяльність м. Гавриїла, о скільки вона виявилась у кермованю Катеринославською та Київською епархіями. Про діяльність м. Гавриїла в Київщині д. С. говорить мало; до того автор склав собі дуже некористний суд про стан Київської епархії під кінець XVIII в., а тим часом його можна приклasти тільки до тієї частини її, що прилучено від Польщі р. 1793 й у якій майже три столїття хазяйнували Поляки. Українського історика зацікавить теж питаннє про відносини м. Гавриїла до Одеси, про яке автор говорить в нотці до 1-шої глави першої частини праці (91—98 стор.)

Не вважаючи на деякі помилки, праця д. Стадницького має свою наукову вартість та значіннє, з одного боку через те, що знаємить з мало відомою історию румунською та з румунською історичною літературою; а з другого боку й через те, що автор виступдиював неоголошені ще архивні материяли. *П.*

Іоаннъ Снѣгурскій, его жизнь и дѣятельность въ галицкой Руси. Сочиненіе Юстина Желеховского, высл. профессора Богочестія ц. к. гимн. въ Перемышли. Льв., 1894, VI+179.

Автор книжки, якої титул я подав, був послїдним капеляном домовим еп. Сн-ого від мая до вересня 1847, а оцїняючи справедливо великі заслуги сего незабутного дїяча руского і його праведний характер, уважав своїм обовязком подїлити ся своїми споминами про него з рускою громадою і тому взяв ся до виданя сеї книжки. В споминах сих — як каже в „Предисловію“ — списав лиш се, чого був самовидцем або про що чув від старших людий, близких до епископа. Однак, спонуканий

приятелями, подав і житєпись Сн-ого, уживаючи до неї готового материялу поданого в ділї пок. о. Осипа Лозиньского „Житье Іоанна Снѣгурского“ (Льв., 1851). Ціла книжка поділена на такі части: В першій (ст. 3—26) подає автор свої спомини, що обіймають час від 8 мая до 24 черв. 1847 (руским численем). Автор описує торжество іменин епископа, его побут в купелях трускавецких, его відносини сердечні до духовеньства, яке відвідувало его в Т., витало і гостило в дорозї. Для історика подібні „воспоминанія“ не можуть мати важнійшого значіня. Заслугує хиба на увагу заведенє руских священників полкових, про яке власне Сн. був 1844 вистарав ся.[1]) — Як автор не вмів орудувати материялом, яким мав розпоряджати, видно з дальшого змісту его працї. В части II—IV подає житєпись Сн-го до р. 1847, і его діяльність на полї церковнім і народнім, его особисті прикмети, щоденні занятя, его відносини до духовеньства руского і латиньского, шляхти, родини, его любов руского язика. В пятій ч. вертає він до своїх споминок, на 11 сторонах описує обхід празника Івана Хрест. в Перемишли. Далї знов перериває свої спомини і в части шестій говорить про заходи епископа около піднесеня церковного обряда в катедральній церкві перемиській. В семій ч. підносить о. Жел. розсудність і безсторонність, з якою Сн. обсаджував становища духовні і учительскі. В осмій показує заходи епископа коло піднесеня материяльного добробута духовеньства руского, а особливо збору крилошан в Перемишли, згадує про заведенє нотного сьпіву при богослуженях в церкві катедр. та науки церковно-словяньского язика для кандидатів духовного стану. В девятій ч. обговорює о. Ж. дальшу діяльність С-го на полї церковнім, а в десятій про его відносини до редакциї „Вінка“ видаваного Ів. Головацким, погляди его на рускій язик і письменьство. Тут мусимо справити одну тенденційну замітку автора. О. Ж говорить, що Сн. тому не позволив, щоби єму посвячено другий том „Вінка“ Ів. Головацкого, бо Гол. викинув „ъ“ і в минувшім часї 3 особи числа одиничного уживав окінченя „в“ замісць „л“, тимчасом сам Сн. гомілїю, яку автор подає при кінци своєї книжки, писав власноручно латиньскими буквами — як запевняє сам автор — і в часї мин. в 3 особі уживає консеквентно окінченя „в“ а не „л“ [2]). а що не уживав „ъ“, то легко догадати ся! Можна отже сказати про нашого автора: „Homo credit, quod vult.“ Як каже автор, Снїгурский заявив Головацкому, що тому не може приняти присьвяти, бо „непри-

---

[1]) Ся I ч. споминок була вже напечатана в матичнім „Сборнику“ з р. 1887, иньші части видані в перве.

[2]) (Дав, научав, отвічав, і иньші).

стоїть сьвященникови, щоби імени его посьвячалась книга сьвітская„ („власні слова епископа“ додає автор), і ми віримо, що се було єго совістне переконанє, а автор, що малює Сн-ого так ідеальними барвами, закидує єму формальну неправду або бодай викрут! Аджеж колиб Сн. був невдоволений з правописи I ч. „Вінка“, то міг би був се отверто сказати, а Головацкий, що видно не дуже кріпким був в поглядах на правопись і язик, бувби певно пішов за єго радою, бо справдї в 2 томі змінив правопись. От. Ж. впевняє, що Гол. зробив се тому, бо „поняв в так делїкатній формі висказану причину відмови“ Снїгурского. Тимчасом слова самого Гол., наведені нашим автором, инакше справу поясняють. Ото говорить Гол. що „загальний голос, походячий з самої глубини грудий народа (!!), як і другі Словени (sic), именно приятелї і ровесники єго, згоджуючись з Галичанами — відвели єго з бездорожя“ (себто — фонетики) с. 118. Автор дуже величає Головацкого за єго зміну, говорячи, що „так поступає чоловік чести і совісти, так дїлає правдивий і щирий патриот!“

В одинайцятій і останній части (ст. 119—140) занимає ся автор останнїми днями житя епископа, описує єго смерть, похорони, та загальний жаль, який смерть знаменитого патриота викликала в тодїшній Руси.

В додатках („прибавленіях“) подані такі статї передруковані з „Перемишлянина“ р. 1852 і 1853: 1) „История введенія музыкального пѣнія въ Перемышли — Ос. Левицкого. 2) Уривки з статий Ант. Добряньского „Вѣдомость историческая о мѣстѣ Перемышлѣ и округѣ того ж имени“. 3) „О институтѣ дяковъ и учителей для школъ народныхъ въ Перемышлѣ“. 4) „О семинаріи“. 5) „О училищахъ въ Перемышлѣ.“ Далї подає завіщанє Сн-ого, що вже видано в житєписях єго вистачених Ос. Лозиньским і Ів. Наумовичом. Дальше слїдує житєпись Сн-ого написана в яз. нїмецкім Т. Кунцеком, директором премиской ґімназиї, перепечатана з „Jahresbericht des k. k. Obergymnasiums zu Przemyśl J. d. J. 1856/7, Wien 1857. Опісля подана гомілїя Сн-ого з р. 1813, про яку вже згадували сьмо. На жаль о. Ж. не подає, звідки єї видобув. Гомілїя писана язиком церковно-словяньским, попсутим польонїзмами (як: зась, же, альбо, єстесьмо, пожитечний, повонтпивати, бардзїй, цнота), замість „умова“ уживає Сн. „кондиция“. Як вже повисше зазначили сьмо, час минувший в 3 особі кінчить ся у Сн-ого на **в**, а не на **л**. — По сїй гомілїї наступає виписка з „Liber Ordinatorum“, переховуваної в архіві руської консисториї в Перемишли.

Нарешті в біблїоґрафічних звістках, що відносять ся до Сн-ого, вичисляє автор єго житєписи, посланія, оди на єго часть укладані та вірші жалібні, уложені при нагодї смерти єго, переховувані в біблїотецї „Нар. Дому“.

Ось такий зміст книжки о. Желеховского. Від автора, що був по части сучасником Снїгурского, жив в найблизшім его окруженю та зносив ся з людьми визначними, що знали докладно не лиш житє та дїяльність епископа, але і часи его взагалї, можна би домагатись, щоби користуючись богатим материялом вже оголошеним печатно, як і споминами власними та вістями роздобутими у иньших людий, подав нам одноцїлу житєписьнь Сн-ого, представлену на ширшім тлї часу, в якім власне Сн-ий був головним і найкрасшим дїячем на Руси. Тимчасом автор вдоволив ся поданєм переважно маловажних споминів з кількомісячного свого капелянованя у Сн-ого та повторенєм річий вже оголошених печатно. Коли однак візьмемо на увагу, що автор не вміє панувати над материялом, яким має розпоряджати, як то вже уперед зазначили сьмо, то може й лїпше він зробив, що задачу свою значно обмежив.

Вас. Білецкий.

К. Д. Ушинскій, его жизнь и дѣятельность, біографическій очеркъ М. Л. Песковскаго (Біографическая бібліотека Ф. Павленкова), Спб., 1893, 16°, 80 стр.

Двадцять пяті роковини смерти нашого земляка, талановитого педаґоґа К. Д. Ушинського, що припадають на часи виходу сїєї книжки „Записок“ (+ 21/XII 1870) дають нам повод звернути увагу на сю останню його біоґрафію, хоч видану ще перед двома роками. Д. Песковський перемішав біоґрафічні дати з оцїнуваннєм его характеру і дїяльности, та власними згадками про небіжчика, виписав кілька майже що цїлих промов попів і учителїв, що промовляли над могилою небіжчика (стр. 72, 73, 74, 75), тай вийшла книжка, яку краще пристало б назвати „споминами“ про Уш-ого.

Константин Д. Уш-ський родив ся 1824 р. в Новгород-Сїверську, Чернигів. губ., в давнїй українській шляхетській родинї. 1844 р. кінчив правничий виділ в Москві, став професором Ярославського правничого лицею; та 1850 р. кинув професуру, незадоволений новими відмінами що до науки і за якийсь час переходить до педаґоґії, зайнявши видатне місце при тодїшнїй реформі шкільної науки своїми літературними працями. В 1855 р. У-го було назначено інспектором Гатчинського інституту, 1895 р. інспектором Смольного інституту, 1860 р. Уш-ий редаґував „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1862 р. Його послано за кордон студиювати шкільну орґанїзацию, доперва 1867 р. він вернув ся до Петербургу, де надрукував свою найважнїйшу двохтомову працю: Чоловікъ, як предмет виховання (педаґоґічна енциклопедия). 1870 р. він занедужав, поїхав на південь на поправку і в Одесї вмер 21 грудня тогож 1870 р. Опріч поданої працї і великого числа

статей, Уш. полишив два знамениті підручники: „Рідне Слово“ та „Дитячий сьвіт“.

Д. Песковський добре россказав про щирість Уш-ого, его сталість, гуманність, справедливість, але проминув його погляди на национальну мову в школї. Небіжчик дуже не двозначно виступав в оборонї рідної мови, і його слова, вк знаменитого педаґога, годить ся навести: „Мало користи матиме, каже Уш-ский, та школа, в яку з дому дитина переходить, як з раю в пекло, і з якої вона до дому втікає, як з темного пекла, де все темно, незрозуміло, в яскравий рай, де сьвіт, де все зрозуміло і близько до серця; а майже що так школа (российська) повинна впливати на дитину Українця, коли вона (дитина) починає ходити в се страшне місце, в якому одному тільки в усім селї і говорять незрозумілою мовою. Дитина, яка дома не чула нї одного российського слова, в школї з першого ж дня починає ламати по российськи, та ще добре як чисто-российськи, а то на той паскудний жарґон, який виробляєть ся в мало-осьвіченого Українця, коли він силкуєть ся балакати по российськи....“ „Щож зробила школа?“ — каже Уш-ський в другім місцї: „Гірш нїж нїчого! Вона на кілька років затримала натуральний розвиток дитини; лишаєть ся, правда, письменність, або краще сказати, напівписьменність, і то не раз-у-раз, і може вона здати ся на те, щоб на пів-российською мовою написати якийсь донос; душу ж чоловіка така школа не розвиває, а псує....“

Над сими словами Уш-ого д. Песковському треба було б з'упинитись, бо в їх велика вага, і за їх од нас Уш-ому може більша хвала належить, нїж за „Рідне слово“ та „Дитячий сьвіт“. *К. П.*

А. Папковъ — Церковныя братства, краткій статистическій очеркъ положенія церковныхъ братствъ къ началу 1893 г.“ Спб., 1894 р, 1+146 (друковано на основі приказу обер-прокуратора Синоду).

Подавши коротко історию церковних братств на Українї в XV—XVIII в., автор подає (за Кояловичом) відомости, що братства сї не перестають тут істнувати навіть в половинї сего віку. 1862 р. їх було цїлї сотки в литовській, минській, волинській, київській та подольській епархіях. Сї братства часто мали сотки членів. Братчики мали звичайно свій придїл в церкві або частїйш — свою икону, у братських шатах, на службі божій стояли з братськими сьвітлами, мали свої кошти в братській „скринї“, на тї кошти поправляли та окрашували церкву, справляли братські обіди, запомагали бідним і т. п. Указом 1864 р. порішив уряд заводити їх і в Великоросиї; тодї-ж були затверджені „правила

о церковныхъ братствах". Метою братств на основі нових „правил" стае: боротьба з іновірним впливом на православних, будованнє та окраса церков, церковна осьвіта, діла християнської любови і т. и. Але більшість братств виберало яку небудь переважну або специяльну мету, переважно місионарську, що-до раскольників та усяких иньших сектантів; сїєю останньою діяльностю визначали ся мійські братства, що складали ся переважно з духовних осіб; селянські-ж братства, певна річ, мусіли заховати свій попередній характер. На взір стародавних українських братств заведено в Росиї т. з. „церковно-приходскія попечительства"; мета їх схожа з братствами.

Усїх братств в Росиї — 159; з їх 9 припадає на азиятські ґубернії, 36 — білоруські і польські, 51 — на українські, решта — на великоруські. До сього не заведено ще більш тисячи сїльських народних братств на Українї і в Білорусії, що істнують туть по традициї ще з XVI—XVII в. Число членів в усїх офіцияльно звістних братствах 37.642, майно — 1.629.707 р., річний дохід — 598.220 р. *О. Л.*

М. Уманець і А. Спілка. Словарь російсько-український, т. І.: А — К., т. II: Л—П. Льв., 1893 і 1895, т. І — ст. 318, т. II — ст. 286 + IV.

Мати словари принаймнїй хоч найвидатнїйших европейських мов з українсько-руським перекладом стало давно вже в нас конечною потребою; але на превеликий жаль опріч праць д. Партицького та Желеховського ми в сьому напрямку не маємо майже нїчого. Д. Уманець і Спілка, як знати з передмови до їх дїла, завзяли ся заспокоїти сю потребу з огляду на російську мову. Само собою зрозуміло, коли у нас того рода праці огже доперва розпочинають ся, до того ще при вельми непогодних обставинах, ми не можемо їм ставити дуже великих вимог, наш обовязок — показати лише на такі хиби, що усунути їх цїлком можливо, на наш погляд, навіть при сучасному станї річий.

Роздивляючись в поважній праці д. д. Уманця і Спілки, нам б'є у вічи якась двоїстість їх дїла, брак певно виробленого принципу, яко виходної точки, положеного в основу їх праці. В передмові до словаря ми читаємо: „Потреба ся (словаря), що здавна чула ся не то ще в Галичинї, а й на Українї, стала найпильнїйшою останнїми часами, коли російська лїтература придбала собі таку славу й стала ся чималим чинником в просьвітї словянських народів, а разом з тим що разу більше стає вона по мові народньою і більше московською, коли користуваннє нею для всїх словянських народів, хоч би навіть і таких близьких родичів, як ми Русини, викликає ще більшу потребу в словарі".

З наведеного уступу ми в праві вивести, що впорядчики бажали подати словар до вивчення російської мови. Маючи таку мету, вони повинні були виголковати нашою мовою всї значіння певного російського слова, по змозї вичерпати всї відтїнки кожного значіння синонїмічними українськими виразами і належний їх ужиток вияснити прикладами з російської мови, подаючи для того фразеольоґію, що без неї словар, як каже Вольтер, нїщо як кістяк; також бажана річ, щоб у словарі було подано нам найчастїйш уживані російські прислівя і приказки з перекладом їх теж відповідними нашими речіннями чи зворотами. Роздивляючись з сього погляду в праці д. д. Уманця і Спілки, ми добачуємо в нїй чимало хиб. Що до російських заголовних слів, то хоч впорядчики і перестерегли нас, що вони не містили в свій словар чужоземних однакових в обох мовах слів, а також слів властивих обом мовам через те, мовляв, щоб зберегти місце, ми про те не можемо погодити ся з їх думкою, що се добра річ, хоч би тим, що таких спільних слів не багато в обох мовах, і вони б узяли не більш, як аркуш або два зайвого друку на цїлий словар, що при рамках їх працї і способу друкування майже не мало б жадного значіння, недогода ж такого способу виявляє ся в тому, що стають можливі непорозуміння для того, хто користуєть ся з сього словаря. Не знайшовши в словарі У. і С., наприкл. таких слів як: августовскій, авторитетъ, аккуратность, алмазъ, астрологъ, банщица, безвоздушный, вмѣняемый, восторженный, выдыханіе, каменотесъ, камка і т. п., можна б припустити, що такі слова у нас однакові з російськими, а в дїйсности — нї. Краще б упорядчикам містити всї слова, які вони могли віддати українською мовою, не вважаючи, чи однозвучні й однозначні вони з російськими, і випустити тільки такі, для витолковання яких забракло українського лексичного материялу; таким би чином усунулось вище сказане непорозуміннє. Тим більш, на наш погляд, їм годилось би так зробити, як ми кажемо, що вони самі не додержали свої обіцянки, і ми раз-пораз подибуємо обом мовам спільні слова, напр. вода, горох, арфа, дуб, бук, дупло, граблї і т. п.

Далї, що до певности перекладу російських слів не можемо не завважати, що ся сторона словаря, до того найважнїйша, не заспокоює навіть не великих вимог, і впорядчикам належало б на се звернути найпильнїйшу увагу. На пр., що разу нам трапляють ся такі випадки: Акціонерная компанія — спілка, товариство. Ассоціація — спілка, товариство, артіль. Воспріимчивость — уразливість, чуйність. Восторгъ — радість (велика). Восхищеніе — радість (велика). Воспрянуть — прокинутись. Катафалкъ — мари. Баллотировка — голосування. Аскетъ — скітник, одлюдник, пустельник (на слово „Анахоретъ" той самий пере-

клад: скітник, одлюдник, пустельник, — наче обидва слова однозначні) і т. п. Що до повноти перекладу і найбільш — фразеольоґії російської, то се одна з найслабших сторін словара. Що б нам багато не розводитись, візьмемо для прикладу два слова: видъ і зрѣніе. Видъ У. і С. перекладають так: вид (?), образ, вигляд; постава, постать; взір, (позір, манїр. 2) вид (?), одміна, одмінок. 3) білет, пачпорт (?), — та й годї, пропустивши: обличчя; відрід (species); рід; свідоцтво. Для вида, для годить ся (пропущ.: для позору). Имѣть видъ, выдаватись, мати вид (останнє навряд чи народне, бо в Малорус предан. і разсказахъ, вид. Драгоманова 1876 р. на стор. 94, имѣть видъ — мати вигляд: древо мало вигляд хреста). Выпустить изъ виду, забути, занехаяти (?), занедбати (?), з голови викинути (а спустити з ока — нема). Имѣть въ виду, мати на увазї, на примітї (?), вважати (а мати на оцї — нема). Але як перекласти: саквояжъ въ видѣ мѣшка; я дѣлаю видъ, что работаю; принять на себя видъ чей; упускать изъ виду; подъ видомъ кого; и виду не показывать, на виду находящійся, — сього словар нам не дає. При слові „зрѣніе" ми не маємо, як перекласти: съ этой точки зрѣнія.

Годить ся піднести, що замість пояснення цитатами і увагами ужитку російських слів, ми бачимо в словарі, навпаки, українські цитати і виясненнє українських слів, як би сей словар уложено не для вивчення російської мови, а української. Припустім, що нам і така праця дуже потрібна, уважаючи на те, що наша інтеліґенция страшенно відбила ся від рідної мови і їй треба дати змогу її вивчити, але такий словар треба б було назвати якось инше, тільки не російсько — українським словарем. Як що справдї сей словар має на метї навчити українців їх мови, то роздивимось, о скільки він виконує се завданнє. На наш погляд, не зовсїм добре. Ми багато спостерегаємо річий, що не то що не допомагають вияснити ужиток того або иньшого слова і усунути язикову плутанину, а навпаки ще більше здатні збити людей з пантелику. Перш над усе, подаючи слова, якими, на думку впорядчиків, можна б перекласти нашою мовою те а те російське слово, впорядчики жужмом перемішали однозначні і подібнозначні слова, не зазначивши однакового або одмінного їх характеру; далї ми не добачаємо критичних відносин до того материяу, що у них мав ся: поруч ми подибуємо і українські неольоґізми, і суто-народні слова, і перекручені російські слова (з міського жарґону), яким зовсїм не місце в словарі такого роду. Що б не бути голослівними, наведемо де-які слова, що підпирають наше твердженнє — адвокатъ — адвокатъ, повиренний (росс.), ходак (!), ходатарь (жарґ. рос. ходатай), старатель (??). Хай читач вибіра собі яке хоче

слово, вибір багатий!! Абонементъ — передплата, підписка (?!), пренумерата. Анатомировать — потрошити (?), требушити (рос. і не того значіння), пороти (?), різати, карбувати. Ариөметика, — аритметика, щотни́ця (невдало на московський взірець сковане: щот (счетъ) = лік, лічба́; раху́нок). Аттестатъ — свидительство (росс. жарґ.) свідоцтво, атестат. Банщикъ — баньщик (росс.), лазник, лазнюк. Батогъ (укр. сл. в рос. мові) палиця (?), кий (?), лозина (?), а справжнього батіг — нема і т. д. Таких помилок чимало ми навели перші ліпші. Цітати, що часто додають У. і С. до слів, зовсїм не помагають розібратись в сїй плутанинї, перш тим, що іноді дуже непевного сорту, з помилками синтаксичними і лексичними, і до того ще самі собою нїчого не доводять. Подамо кілька прикладів: До слова передплата (абониментъ) маємо приклад „Передплата на „Зорю“ коштує в рік 6 р.“; минаючи те, що робити з словара рекляму цїлком не годить ся, завважимо, що в заголовному аркуші теї самої „Зори“ ми читаємо, що „передплата виносить на рік 6 р. Изба — хата; прикл.: „Благав у Бога тільки хату, одну хатиночку в гаю. К. Ш.“ Що нам поясня такий приклад? Вѣрный — вірний; певний; щирий; справедливий; прикл.: „вірний переклад. Щирий приятель.“ Наче не можна однаково сказати: вірний (преданный), певний (вѣрный), щирий (искренній), справедливий (настоящій), дійсний (дѣйствительный) приятель.

Опріч того впорядчики дуже рідко уживають в словарі такі діє-слівні форми, як: повиго́нити, повиво́дити, позачиня́ти і т. і., коли чин стосуєть ся до багатьох предметів.

Сею короткою заміткою ми показали найголовнїйші, як нам здає ся, хиби в словарі У. і С., і бажана річ, щоб в дальших томах їх бачити меньше. У всякім разї побажаємо працї У. і С. як мога швидче закінчити ся друком; їх словар, не вважаючи на його слабі сторони, все таки дасть багатий материял словарний, і стає дуже користною вкладкою в нашу літературу, за яку належить щира подяка тім, що підняли важну працю коло неї. *Б.*

Krček Fr. Dr. Pisanki w Galicyi (Szkoła, 1894).

Се продовженє а радше доповненє розвідки тогож автора в попереднім річнику Szkoł-и. Для браку материялу, недостаточного числа відповідий на розісланий квестионар, годї було прийти шан. авторови до яких загальних та позитивних результатів в тій справі. Праця носить вправдї заголовок „Pisanki w Galicyi, але подає дані лише з 18—20 повітів — отже вельми неповні. Дійстно жалувати ся приходить на бай-

дужність публики, що так поскупилась на інформациї авторови, і через се згадана розвідка може вважатись радше материялом до будучої студиї, як научною розправою.

Переходячи до специяльного огляду розвідки, подамо дещо про писанки округа Каменецкого, яко причинок до сеї справи. Уважаєм се тим хосеннїйшим, що ш. автор не мав з сих сторін жадних інформаций, а писанки тамошні мож безперечно зачислити до найкрасших. Автор зауважує, що звичай писаня яєць устає що-раз то більше; в деяких селах лиш старі люди тямлять, що ту писано писанки. Звістуном такого заникання є появлюванє крашанок, яєць мальованих без орнаменту. Навпаки в повітї Каменецкім` звичай сей розвиваєсь що-раз гарнїйше, рисунок на писанцї стає що-раз більш скомплїкований. Що до часу писаня розріжнює д. Крічек 3 періоди: а) великопістний, б) великодний та в) поведикодний. На той останний період переносить ся цїла увага. В Каменеччинї період „писаня" починає ся безпоседно перед недїлею цьвітною а кінчаєть ся з суботою провідною. На той послїдний день ховає кожда ґаздиня найкрасші писанки, щоб ними повеличатись. Писанки пишуть головно жінки: молодицї та дївчата, але ш. автор згадує, що подекуда також парубки, і то пр. в пов. Старомійскім майже виключно парубки. Дальше оповідає д. Крчек про специялїстів в тім напрямі, що нераз дорого кажуть собі за свою штуку платити — декуда по 20 кр. від писанки, однак пересїчно 2 кр. або натуралїями. Повіря, що заховались про початок писанок, відносять сей звичай до часів Христа.

Краски до крашеня купують, лише жовту, чорну та зелену приготовлюють самі. Відмінно від иньших сторін дістають в пов. каменецкім зелену з „омели", а до жовтої для полиску дають „зеленець". Приряд до писаня зовуть по більшій части кисткою; кілька описів її подає автор. В висше згаданім повітї виглядає она так: звичайний патичок розколюють з одного кінця і під кутом прямим встромлюють чворогранну бляшку звинену в трубку. Сю кистку мачають у віск, що підчас писаня спливає діркою, в серединї зоставленою. Рисунки ті виконані за певним шабльоном і кождий шабльон має свою назву Назв тих начислив автор звиж 70 — до них можнаб додати: решітькою, гусячими лабами, пташками, раками, горохом і т. и. Найслабша часть розвідки д. Крчека, се справа орнаменту на писанках, що тут як раз найважнїйша, проте вважаю конечним доповнити сю лакуну своїми увагами.

Головною річию єсть тут краска тла. Се майже не дасть ся заперечити, що писанки на тлї чорнім далеко красші, як на тлї червонім. Причина сего та, що на тлї чорнім можлива більша комбінация красок. Взорець на тлї чорнім єсть (— принаймнї в описуванім мною повітї)

все трох барвний: комбінация жовтої, білої та червоної краски, на червонім тлї лише 2-барвний, жовто-білий. Що в Каменецкім повітї розвиваєсь та штука писаня, тож і число червоних писанок меншає. Сего року знайшов я лиш 18% червоних. Що до самого орнаменту годї тут подавати всї варіянти та комбінациї, тож обмежимось лиш описанєм головних мотивів, які в повітї бувають основними. Писанки по більшій части переділені по-вздовж на два поля (таких є 70%) або на 4 поля повздовжні з переділкою пів-перек (16%), або в кінци не мають жадної подїлки. Переділку становить один білий пасок, або два білі переділені червоною (рідше жовтою) смугою. Декотрі переділки представляють гарну мережку (а). Самий орнамент відповідає менч-більш тій подїлцї. У писа-

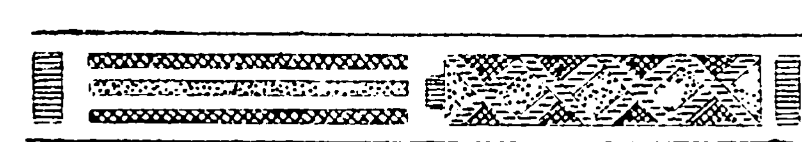
а

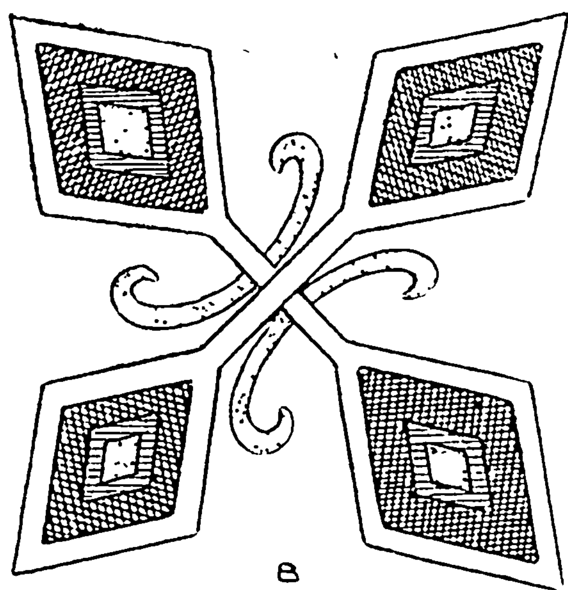
в

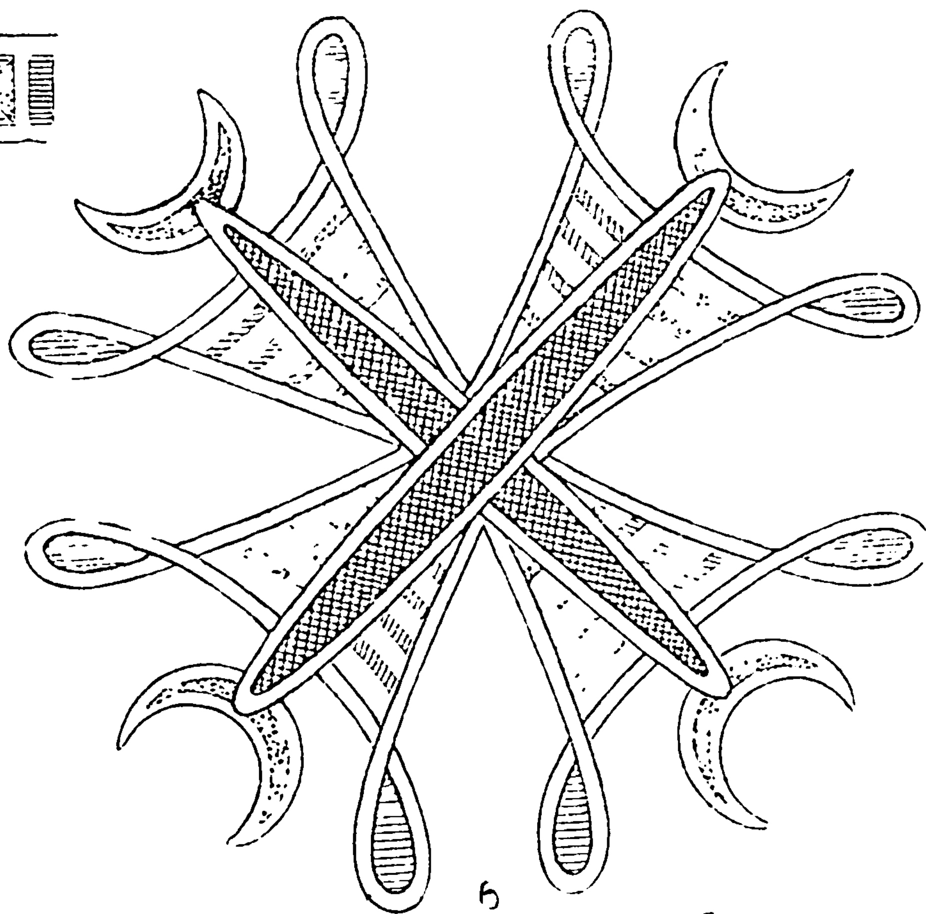
б

нок переділених на дві части находимо ріжні вариянти та комбінациї зьвізд і хрестів. Зьвізди чотирораменні — рідше осьмираменні. Рамена мають звичайно вид трикутників звернених вершком до середини (б), або рівнобіжників острокутних (в), або в кінци еліпс острокінчастих. Між раменами зьвізди чи хреста вживають ся ще ріжнородні прикраси (б в). Подибує ся часто і таке, що не самі рамена, але часть між раменами закрашена ріжнобарвно. З поодиноких таких схем зьвіздкових повстають на кращих писанках ріжні комбінациї: звичайно кілька зьвізд, одна в середині другої, ріжно забарвлені, з окрасами довкола в видї рядку голок (стришків) або й коронки. В того рода писанках приходить часто також орнамент зьвірячий, звичайно: рак, якись птаха (горобець або качка) та мотиль, нераз вельми артистично викінчені. Остаточно

трапляє ся рисунок в виді гусячої чи качачої лаби. Засада є тут та, що орнамент повторюєсь два рази, себ-то по однім і другім боцї передїлки.

Писанки, розділені на 4 повздовжні части, мають головно орнамент рослинний (в галузки, в смереки, в рожу і т. д.), хоч заходять тут типи зьвіздкові, але далеко рідше, тай то на переміну з галузками, або в формі листя. Орнамент повторюєсь ту 8 разів, бо через передїлку поперечну повстає 8 піль. Останний тип писанок — без подїлу на поля — має майже виключно вид бочілочки, серединою якої йде мережковий орнамент а на обох днах 4-ри або 8-ми гранна зьвіздка. Сюди належать також писанки з написами. Напис звичайно білий на червоному полї біжить спірально довкола яйця. Звучить він „Христос воскресе із мертвих, смертию смерть поправ і сущим во гробі живот дарував“ або „Сотвори Господи нашому Отцу духовному Многая лїта.“

В дальшій части своєї розвідки описує д. Крчек забави з писанками, та кому їх дарують. Тут випадалоб згадати, що на другий день великодня на вечірню дївки, а на проводи жінки замужні дають місцевому парохови по 2 писанки при мированю; се звичай вельми розповсюдженний. Також не згадує автор про сю цікаву обставину, що в околицях, де пишуть писанки, до крашанок відносять ся з великою погордою: їх дають лише дїдам-прошакам та дїтям.

В кінци цікавою булоб річию знати яку скількість яєць пише пересїчно одна родина для себе, але і на се не находим в розвідцї відповіди. В знаних менї селах на одну сїмю випадає пересїчно 20 - 30 писанок, хоч коли більш дївчат в дома, то число се підносить ся й до копи.

Як з сего всего мож бачити, розвідку д. Крчека годї вважати послїдним словом в тій справі. В кождім случаю заслуга єго велика, що перший у нас зайняв ся сею квестиєю. *М. Кордуба.*

Taurica, опытъ указателя сочиненій касающихся Крыма и Таврической губерніи вообще, составилъ Арсеній Маркевичъ (Извѣстія Таврической ученой архивной коммиссіи, N. 20) Симферополь, 1894, ст. III + 395.

Необхідність і користь такого покажчика кожний знає, і доводити сього не треба. Сила марудної працї, яка йде на такі видання, рівнож звісна кожному, хто хоч яку небудь брав участь у таких виданнях. Потребу видання покажчика специяльно про Крим відчував кожний, кому доводило ся дотикатись минувшини Таврії. повної важних історичних фактів.

У своїй передмові автор називає своїх попередників, що складали покажчики праць, які належать до Криму (Геннади, Кеппен, Бертє-Делагард, Стевен, Султан-Крим-Гирей) і щиро признає хиби своєї праці, так що нам, натомість щоб розводитись про них, доводить ся побажати, щоб автор вирівняв їх в окремім додатку.

У сю книжку автор завів 7298 назв книжок, рукописей, атласів і ин., і поділив її на 12 відділів, які обіймають усї галузи науки. При такій широкій проґрамі видания кількість нумерів не можна вважати за велику; але се найкраще сьвідчить про той великий інтерес, з яким відносять ся вчені та письменники до сього багато обдарованого природою кутка, особливо як звернути увагу на те, що Крим вступив в цивілїзований сьвіт доперва трохи більше, як одно століттє, а ближші студиї над ним в Росиї розпочато може трохи більш як 50 років тому; праці-ж на иньших мовах складають невеличку частину покажчика.

Виданнє показчика безперечно полекшить дальше укладаннє нових і більш докладних праць; бо дослїднику або письменнику легко тепер познаємитись з лїтературою Криму та й саме користаннє з книжок, зібраних у окремі відділи бібліотек Криму, цілком доступне. Отже через се й не можна не зустріти працю д. Маркевича з задоволеннєм, а нам особливо, через те, що Крим та Україна, яко близькі сусїди, завше мали звязки обопільні і говорячи про історию однієї, не можна не зачепити історії другої. *О. Щуровський.*

Отчетъ Императорской Публичной библіотеки за 1891 годъ, Спб., 1894, ст. 207+62.

Річні справоздання петербурської Публичної бібліотеки цікаві своїми звістками про новонабуті рукописи, а також додатками, де друкують ся in extenso де що з її материялів. В справозданню за р. 1891 цікаві для нас описи колекций — вірменських рукописей церкви св. Миколая в Камінцї (де між иньшого виступає і звісна триодь, писана 1349 р. в Криму і 1394 р. куплена фундатором Миколаєвської церкви в Камінцї, як значить ся в записи) і рукописей звісного болгарського етноґрафа Верковича. З останньої описано сербські і болгарські церковні книжки, і між ними палимпсест — Евангеліє апракос письма XIII—XIV в., як значить ся в описї (с. 19) „писана Русином, що оселив ся на Атосї або десь у південних Славян; текст рукописи містить багато ознак мови галицько-волинської з малим числом ознак південно-славянських.“

В додатках між иньшого видруковано чотири листи нашого земляка Венелина до редактора петербурського Краєвського, не дуже цікаві —

іде мова про московську катедру славістики, на яку уважав Венелин, про виданнє його граматики, історії Болгар і волоських грамот. Цікавих кілька слів про його замір написати історию української війни за Хмельницького, чи, властиво, дати зводний текст хронїк і мемуарів що до неї, томах в чотирох або пяти (с. 44—5); уривок — ексцерпт з Ґрондського, видруковано було в Журналї Мін. Нар. Просв. *М. Г.*

Бертенсонъ, По югу Россіи, вып. І. Спб., 1894, ст. 66.

Брошюра зложена з статей, друкованих в часописи „Земледѣльческая Газета," предметом своїм має поодинокі місцевости Новоросиї. В коротких начерках автор подає відомости з сфери господарства того чи иньшого повіта чи місця й свої гадки про можливі поліпшеня, особливу увагу звертаючи на культуру винограду. Брошюра, написана популярно і приступно, може бути корисна, як збірник фактів господарських, дослїджених на місцї самим автором. *М. Г.*

Видавництва й книжки, обговорені в сїм томі:

Часописи за р. 1894: Живая Старина
Византійский Временникъ
Научное Обозрѣніе, Наука і Жизнь
Врачъ, Русская Медицина, Земскій Врачъ,
Kwartalnik historyczny
Wisła
Ateneum
Przewodnik naukowy i literacki
Archiv für slavische Philologie
Byzantinische Zeitschrift.

Щепкинъ С. Скандинавскій обрядъ погребенія съ кораблемъ, 1894.

Н. Ф. Петровскій — Древніе арабскіе дорожники по средне-азіатскимъ мѣстностямъ, входящимъ въ настоящее время въ составъ русскихъ владѣній, 1894.

С. А. Бѣловъ — Русская исторія до реформы Петра Великаго, 1895.

А. Шахматовъ — Къ попросу объ образованіи русскихъ нарѣчій, 1894.

Н. Харузинъ — Къ вопросу объ ассимиляціонной способности русскаго народа, 1894.

Городъ Каменецъ-Подольскій, историческое описаніе, священника Е. Сѣцинскаго, 1895.

Н. М. О прошломъ Подоліи, 1895.

Л. Падалка — Была ли на островѣ Томаковкѣ Запорожская Сѣчь, 1893.

— По вопросу о существованіи Запорожской Сѣчи въ первыя времена запорожскаго козачества, 1894.

Лѣтописецъ Русскій по рукописи А. Н Лебедева, 1895.

Акты Московскаго государства: Разрядный приказъ, Московскій столъ т. I, 1890, т. II, 1894

Źródła dziejowe, tom XX: Polska XVI wieku pod względełm geograficzno-statystycznym, t. IX, Ziemie ruskie — Ukraina (Kijów-Bracław), dział I, 1894.

Ź ódła dziejowe, t. XXI, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. X, Ziemie Ruskie — Ukraina (Kijów Bracław), dział II, 1894.

Н. Мухинъ — Кіево-Братскій училищный монастырь, историческій очеркъ, 1893.

И. Каманинъ — Еще о древности братства и школы въ Кіевѣ, 1895.
Д. И. Еварницкій — Исторія Запорожскихъ козаковъ, томъ II, 1895.
Прошеніе сотниковъ Черниговскаго полка о козачьихъ обидахъ, 1894.
А. Андріевскій — Коммиссія 1749 г. для разбора взаимныхъ претензій Татаръ и Запорожцевъ, 1895.
А. Лазаревскій — Очерки, замѣтки и документы по исторіи Малороссіи, II, 1895.
П. Гапановичъ — Судьбы Радочницкаго монастыря Замостскаго уѣзда, Люблинской губерніи, 1894.
Baranowski M. Materyały do historyi szkolnictwa galicyjskiego, 1894
— Materyały do historyi szkół lwowskich, 1894.
— Szkoły obwodu stanisławowskiego przed 100 laty, 1894.
А. Стадницкій — Гавріилъ Банулеско-Бодони, экзархъ молдо-влахійскій (1808—12) и митрополитъ кишеневскій (1813—21), 1894.
Ю. Желеховскій — Іоанъ Снѣгурскій, его жизнь и дѣятельность въ галицкой Руси, 1894.
К. Д. Ушинскій, его жизнь и дѣятельность, біографическій очеркъ М. Л. Песковскаго, 1893
А. Папковъ — Церковныя братства, краткій статистическій очерк о положеніи церковныхъ братствъ къ началу 1893 г, 1894.
М. Уманець і А. Спілка — Словар російсько-український, т І, 1893, т. II, 1895.
Krček Fr. Dr Pisanki w Galicyi, 1894.
Ар. Маркевичъ — Taurica, опытъ указателя сочиненій касающихся Крыма и Таврической губерніи вообще (Извѣстія Таврической уч. коммиссіи, N. 20), 1894.
Отчетъ Императорской Публичной библіотеки за 1891 годъ, 1894.
Бертенсонъ, По югу Россіи, I, 1894.

ВАРЛААМ І ЙОАСАФ

РИСУНКИ І ПРОБИ ТЕКСТУ ІЗ КРЕХІВСЬКОГО РУКОПИСУ XVI В.

(ДОДАТОК ДО РОЗВІДКИ ДРА ІВ. ФРАНКА „ВАРЛААМ І ЙОАСАФ“).

У ЛЬВОВІ, 1895.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарского.

Изьωбраженїе д҇шеполезное изъ оутрънаго Ефиωпьскыа страны, гл҇емыа инъдїйскыа страны. къ ст҇ый град прѣнесено Іωаннсωм мнихом. мѹжем чс҇тным и добродѣтелным. сѹщаг(о) ѿ монастыра ст҇го Савы. Гн҇і Бласки.

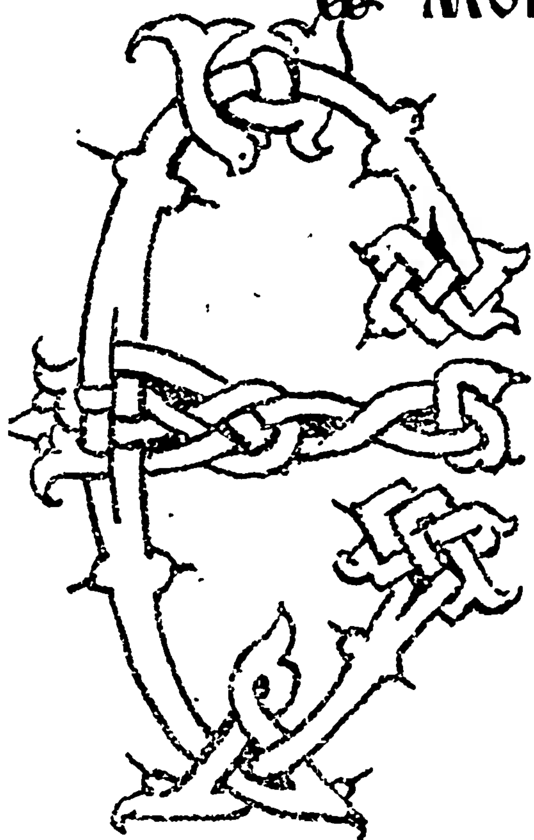

лико д҇хωмъ бж҇їим водими, соуть сн҇ове бж҇їи, вѣщавает бж҇ственый Павел. а еже ст҇го Д҇ха сподобитиса, и сн҇ωм бж҇їим быти желан'но естъ послѣдство и неизбываемо вѣчкой премѹдрости, покой, якож[е] писано естъ. того блаженства спод[о]бишас[а] оулѹчити иже ѿ вѣка ст҇ии добродѣтел'ныхъ ради дѣлъ: ωвїи мѫч[е]нически страдавше, даже и до крове противѹ грѣхѫ стак'ше, ωвїи же пощенїемъ и молитками и бденїемъ и мнωѕѣмь трѹдом подвигшем'са и тѣсным и прискръбным поутемь шествовавшемь, и мч҇нци изволенїемь были соуть, ихже изащно исправленїе, им'же кровїю скон'чавшем'са, и иже пощенїемь аг҇гльское житїе подражавшемь, писанїю прѣдати и добродѣтели прит'ча послѣдним родомь ѿ бг҇озрачныхъ ап҇слъ и блаженыхъ ωц҇ъ Хв҇а прїат а цр҇кви на сп҇снїе родоу чл҇чьскомоу, симь законодав'ствовав'шем, яко на добродѣтелїе вьводай поут естъ ωстръ и жестокъ, наче же николи же прѣклагающимь себе къ Гс҇оу, нж грѣховным ωбычаем къ нимѹ тъщемса сего ради и многою малъкою молѣщемса намь ко немѹ. сего ради и аз непрѣлежащего раба прит'ча боюса, иже прїать ѿ Гс҇а таланътъ и въ земла погребе и данное на приплωд съкры без прнωбрѣтенїа, исповѣданїе д҇шеполезное, до мене же пришед'ша, никакоже оумл҇ча, еж(е) ми исповѣдаша моужи бг҇обоазникїи ѿ вьноутренаа Ефиωпьскїа и ин'дїйскїа страны без' лъжа изложив'ше, еже тако (стор. 1—2).

(Цар Авенїр і єго бувший високий достойник, що опісьля пішов у пустиню і котрого по довгім шуканю царські слуги найшли і привели до царя).

Видѣв'же єго црь хѫдыми ризами облѣчена, древле быв'шѫ облѣчена свѣтлыми и великыми ризами и живщаго многож пищеж, и оутомлена житїємь постничьскым и пѫстын'ным житїємь якѣ прилежаща и єдва познавь, печалїж и гнѣвом коуп'но исплънивъ сѧ и тѣми слово смѣривь реч[е] къ немоу: ѡ неразоум'не и оумовредне, что ради прѣ[мѣ]ни чьть стоудом и великоуж славѫ нелѣпотож, сеж одежеж и ѡбраз възложи на сѧ? предсѣдател[ь] црствїа моєго и ар'хистратигь силы моєѧ не тъчїж нашеѧ дрѫжбы и дръзновенїа далече ѿложи. нж и своєго рода остави, ни своих чѧд млстїж прїємь. таче что ти бѫдет и что ѿ таковаго бес'чьстїа приѡбрѧщеши, яко къ всѣх же Бж и члкь глемаго Ха пач[е] почьсти и житїа жестокаго и нелѣпаго рад[и] възлюблен'ных и сладкых житїа сего ѿриноу ѿ себе?

И яко оуслыша бжїи ѡнь члкь, нетрепещоу[щь] и тихо ѿвѣщавааше: аще слово съ множ рещи хощеши, о црю, врагы своѧ ѿ себе ѿжени, тогда ѿвѣщаваѫ ты, ѡ них'же оувидѣти хощеши. онѣм'же с тобож сѫщемь никакогож[е] имам к тебѣ слова кромѣж[е] слова: мѫчи, заколи, твори єже хощеши (стор. 7—8).

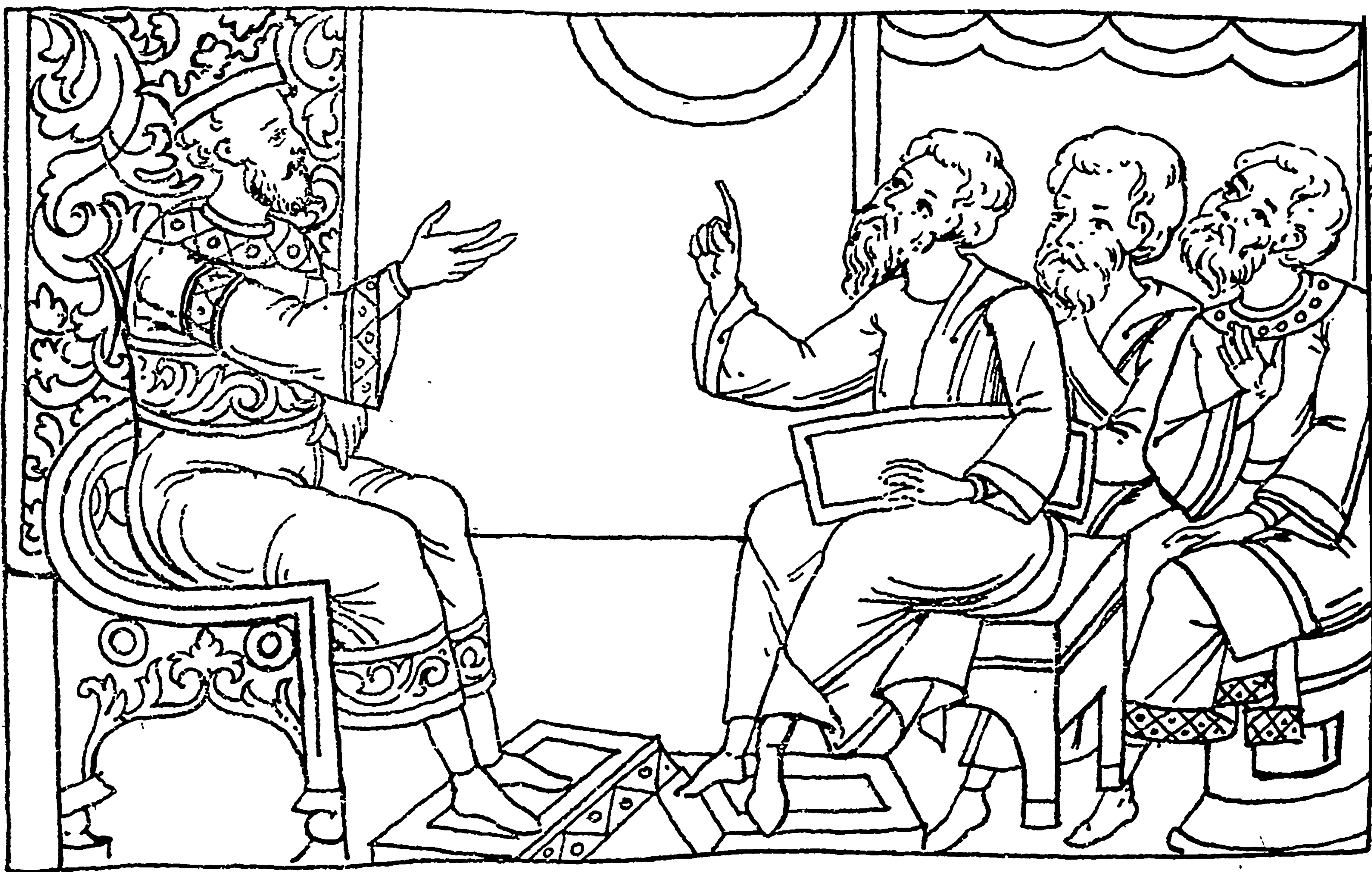

(Звіздочоти проповідують цареви будущу велич Йоасафа).

Въ тъ же праздникъ рождені̇а ѿтрочѧте при̇идошѫ къ црⷭ҇ви из'вор'нии мѫжи, ꙗко и҃. ѿ хал'дѣанъ, изъоучени во мѫдростиѫ ѿ ѕвѣздных течені̇их. и сі̇а близ себе постави црь, въпрашааше и, да изглѧт ємоу, что бѫдеть рожден'ное ѿтрочѧ. ѡви ж[е] много испытаав'ше глаахѫ великоу ємоу быти богатством и силоѫ, и вышноу ємоу быти всѣх прѣже єго црствовавших. ин'же ѕвѣздословникъ съ ними сыи старъ всѣх [и] мѫдрѣи реч[е]: ꙗко пооучаѫт мѧ ѕвѣздънаа течені̇а, ѿ црю, поспѣшені̇е и возрастъ иже родив'шѫ ти сѧ ѿтрочати твоємъ, не въ твое црство бѫдет, нѫ въ ино, въ лоучшее и неизреч[е]н'ное и вышні̇и тебе. мнѧж[е], иж[е] товоѫ гонимѣ хрсті̇ан'стѣи вѣрѣ при̇ати̇е єго Бгоу. и азъ бо мнѧ съмотрені̇е оного и надежда лъжа быти.

Сии во реч[е] ѕвѣздослов'никъ ꙗко дрѣв'ни Валаам, не ѕвѣздьници истин'ствоуѧще, нѫ бжі̇а истин'ны показоуѫще. црь же ꙗко оуслыша сі̇а, печалъ (в ркп. хибно: печалень) быс[ть] ємоу въ вес[е]лі̇а мѣсто (стор. 14—15).

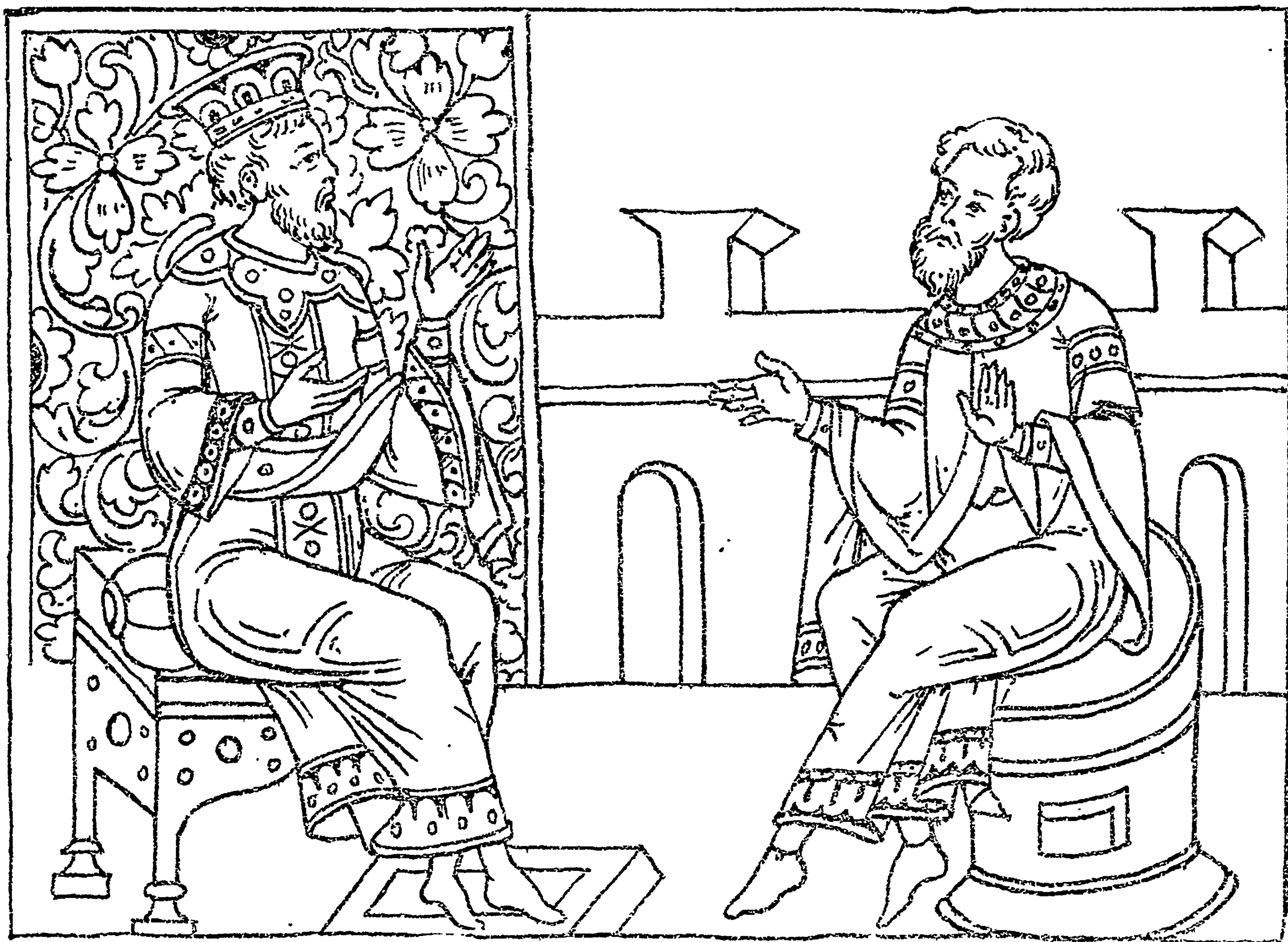

(Один вельможа царський їдучи містом здибав чоловіка зі зламаною ногою, каже його взяти і вилічити; хорий говорить йому: Се ти лікаря собі лічиш. В якийсь час опісьля цар покликав сего вельможу до себе і говорить йому, що хотів би зректи ся престола і віддати ся побожному житю, а його поставити замісць себе.)

Он' же блгыи мѫж ꙗко се ослышавь, тъчїѫ не разѹмѣ тайнѫ его лѣс[ть] ꙗже имѧше въ срдци, печалень быс[ть] дшеѫ и слъзами сѧ полнѧ, некоаз'но ѿвѣща: црю, въ вѣкы живь бѫд[и]. свѣт бо блгыи спсенїа испльн[ь] свѣтока, ꙗко не ѹдобь обрѣтел'но црство нбсное, нѫ ѡбач[е] подобает въсеѫ вещїѫ искати его. ищѫй бѡ обрѧщет ег[о]. сѫщее же вес[е]лїе и наслажденїе аще видимое ѹкрашает, нѫ добро ѿврѣщися его, въ нем'же бо сѫщее нѣс[ть]; их'же вес[е]лит, седмерицеѫ пач[е] печаль творит. абїе блгаѧ же его и печал'наа стѣн[и] сѫт немощ'нѣише: ꙗко степень лодїйнаа (в ркп. людійнаа) по водѣ шествоуѫщи [и]ли п'тицѧ на въз'доусѣ преходѧще въ бор'зѣ ищезаѫт (ст. 17).

(Цар був дуже невдоволений сею відповідю, і тілько тодї вельможа доміркував ся, що се підступ. Стурбований казав покликати того бідаря зі зломаною ногою і попросив у него поради. Той порадив йому обголити собі голову, надїти волосяницю і так іти до царя та заявити йому, що й він готов іти з ним разом спасати ся в пустиню.)

Великїи же ѻнъ мѫж гл҃ы сїа добрѣ въспрїем ѿ немощ'наго ѻного чл҃ка. сътвори ꙗкож[е] гл҃а ѥмоу. пришедшꙙ ж[е] ѥмоу и҆ видѣвъ ѥго цр҃ь въпросив'же и҆ оуслышавъ ѿ него гл҃ы сїа, рад выс[ть] чюдꙗсꙙ люб'ви ѥго. и҆ лъжа выс[ть] гл҃ан'наа нанъ, и҆ влъма и҆ почте и҆ съ дръзновенїем шествовати къ себѣ сотвори ѥмоу (ст. 19–20).

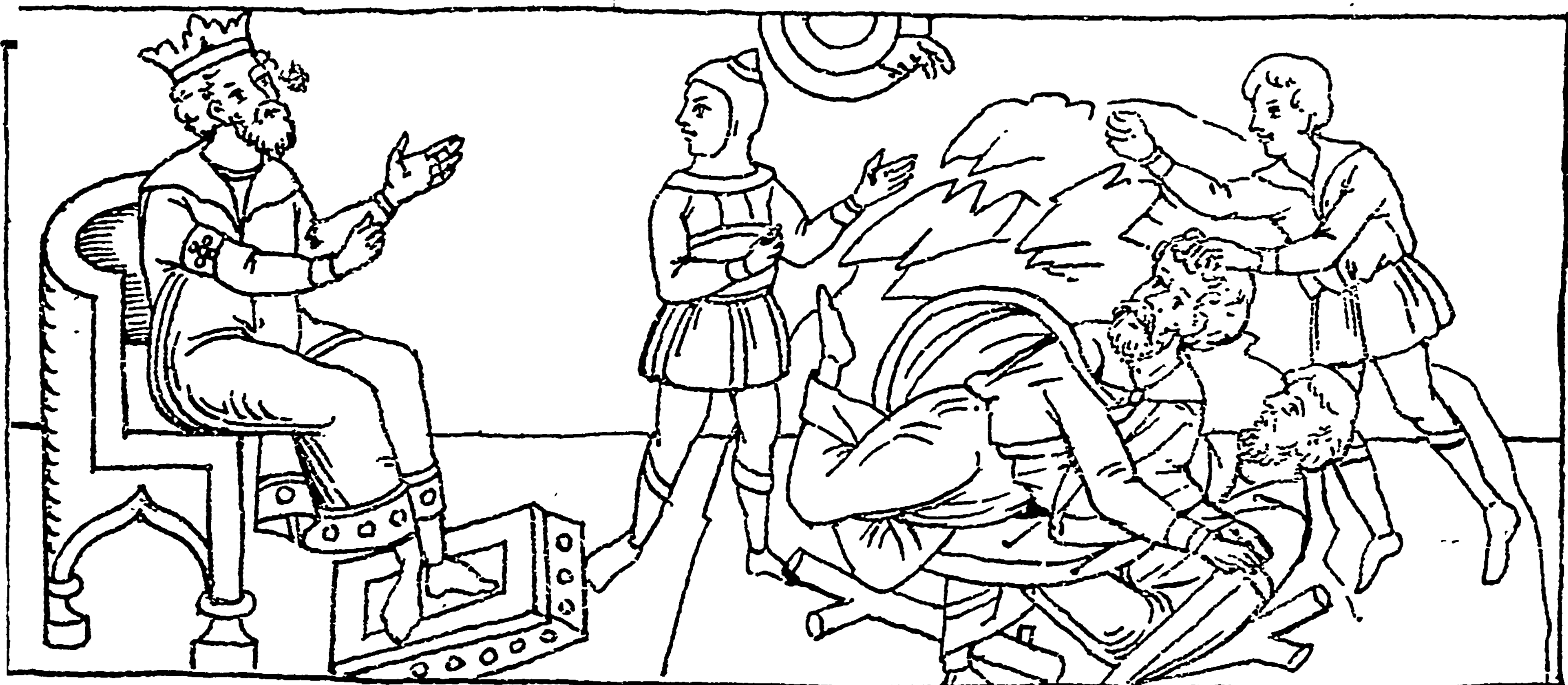

(Цар Авенїр здибавши на полюваню двох монахів велить привести їх перед себе, питає їх, чому доси не винесли ся з єго краю, засуджує їх на смерть і велить спалити на огнї).

Мы ж[е] ѿставив'шеи в'сего мира и сѫщаа въ мирѣ, оузкыи и прискрьбны Ха҃ ради шествоужщие пѫт, ни съмр҃ти бои́м'сѧ, ни соущаа зде любимь жиз'ни, нѫ боудоущих тък'мо желаемь. зане вами приносимаа нам съмр҃ть пришествованїе бывает къ вѣчнѣи и лоучшои жизни.

Црь҃ же къ м'нихома реч[е]: почто оубо за мало ѿидоста ꙗкож[е] повелѣх? и аще не боитасѧ съмр҃ти, како из'бѣгноути хотѣста? тѣмь въсоуе хвалитис[ѧ] лъжаще.

Ѿвѣщаста м'ниха: не тобоѫ съмр҃ти бѣглевѣ прѣтимыѧ, нѫ милоуѫщаа тѧ, да не болшѫ ти осѫжденїѫ виновата бѫдевѣ, замыслиховѣ ѿити. аще ли еси наю на се привель, ѿиноуд прещенїа твоего николи же сѧ оустрашаевѣ.

Сего ради црь҃ раз'гнѣвак'сѧ повелѣ их ѿгнемь съжещи. съмр҃ть же приѧста Хв҃а оугод'ника огнемь, мч҃ничьскїи подвигы и вѣн'ца полоучив'шѫ (стор. 21).

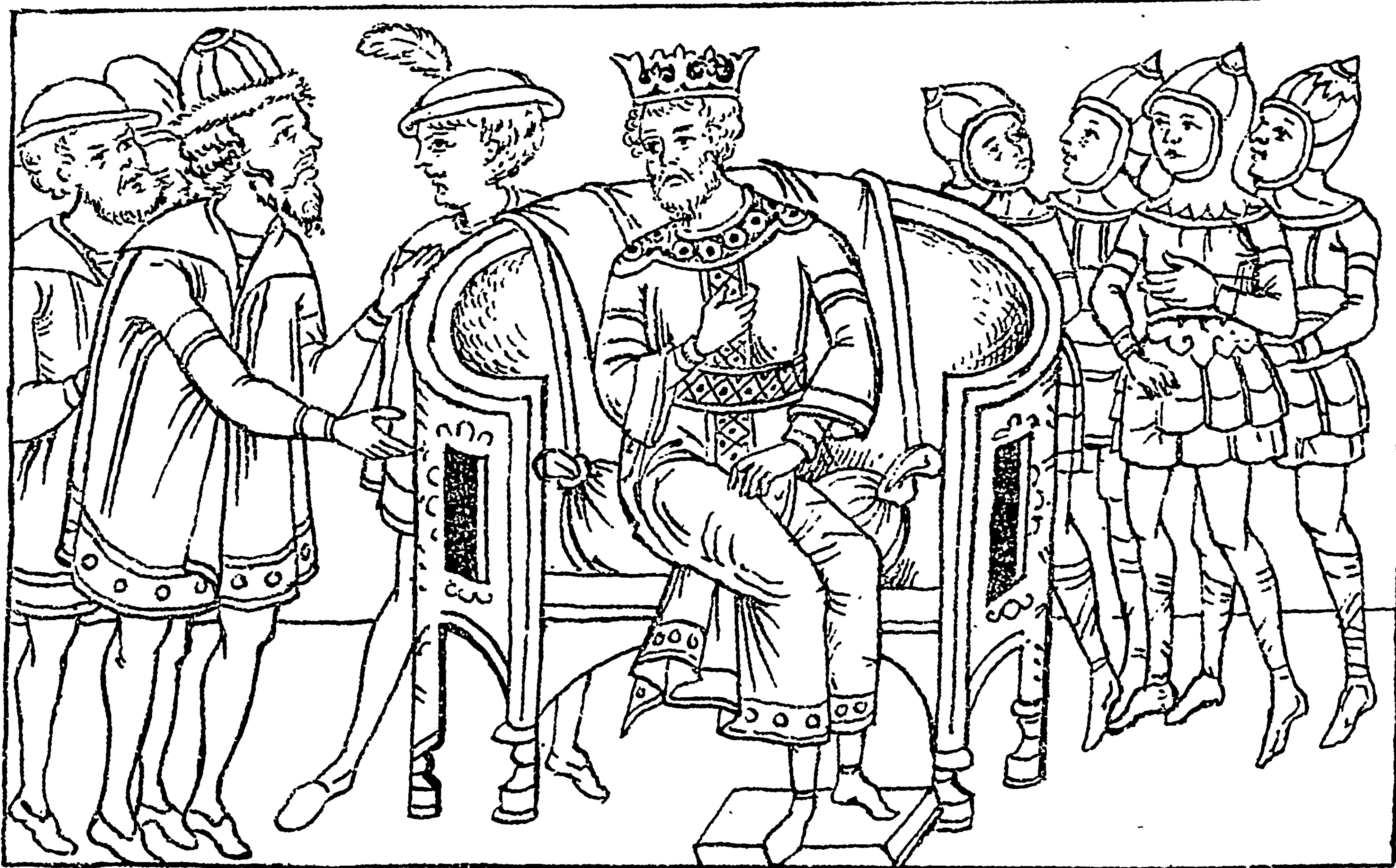

(Цар Авенїр посеред своїх достойників і дворян).

Бѣста нѣкїи црь въ странѣ тъ имѣнем Авениръ, велїи быс[ть] богатством и силоѫ и побѣдоѫ на противныѧ, добль же въ бранех и великъ тѣлом, красен'же и лицем лѣпъ и всѣми мир'скыми оувлададжщих тьщасѧ, и храбрьствїемь хвалѧс[ѧ], дшеѫ же послѣднеѫ нищетоѫ слабѧсѧ и въ мнѡзѣх злых дѣлѣх оутапал, еллин'скїѧ части сьи и ѕѣло ѿ бѣсов'стѣи лъсти прилежа. многоѫ же пищеѫ жива црь и прїатїемь красных житїа сего, ничтож[е] егѡж[е] въсхотѣ и вож'дела лишалсѧ. единоуж[е] имѧше добрѫѧ мѫдрость, еже ѿ зла ѿтрьзаа его, лишен'же бо бѣ дѣтми, ѿ семь ж[е] печаль ѿдрьжашет его, како ѿ таковых розд'рѣшитис[ѧ] оузь, чѧдом нарещис[ѧ] оць, си бо вещь сладка мнѡгым. сымь таковым розмыслом црь, и такоу имѧше волѧ его (стор. 4—5).

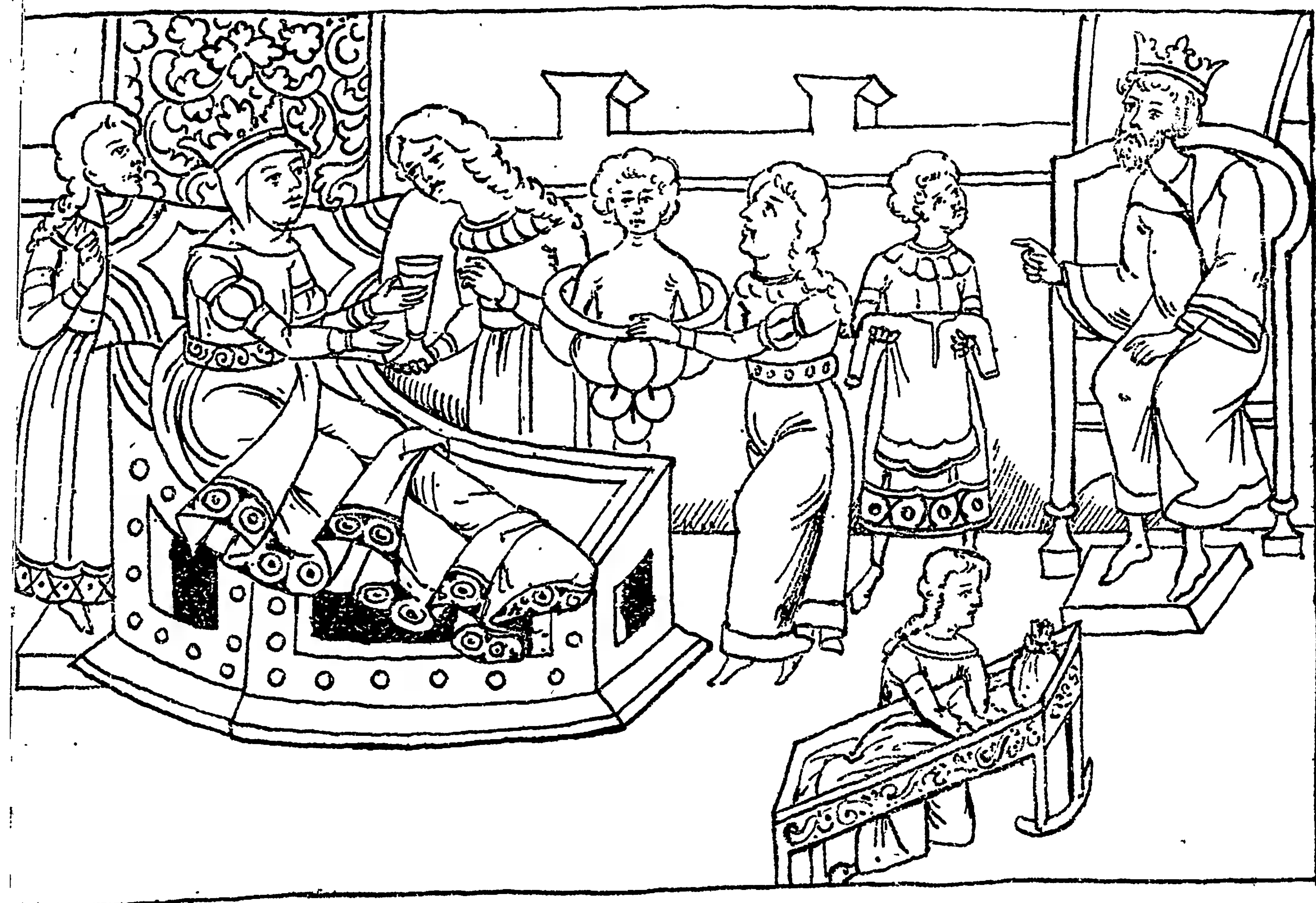

(Вродженє царевича Йоасафа.)

Црєви.... род[и] сѧ... ѿтроча ѕѣло красно и ѿ свѣтлости ц'витоуща ємоу боудѫщеє прознаменоваашє. радостїѫ же великоѫ ѿ рождествѣ ѿтрочѧтє црь испѣлнив'сѧ Іѡасадь нареч[є] имѧ ємоу. сам'жє къ идол'скым капищємь безь разоума идє, неразоумным богом жєрьтвоу принести и бл҃годарьствен'ныѧ пѣсни дати имь, нє разоумѣваѧ по истин'нѣ, кто єс[ть] всѣм добрыи подател[ь], коємоу жє под[о]баашє дх҃овнѫѧ принести жрътвоу. ѿн'жє оубо безь-доуш'ным и глоухым рождєнїє ѿтрочатє подаванїє възложивь, въсоудѫ расла съвирати мнѡж[є]ство чл҃кь на рождєнїє єго. и бы видити въсѣ сътѣкаѫщаасѧ страха рад[и] црва, приносѧщє и приводѧщє єжє оуготован'ноє на жрътвоу. ꙗко къєгождо сила можєт, ꙗкож[є] кто ѿ црѧ чсть имѧшє. пач[є] имь сам оуготова чсть, ю̑н'цѧ [на] заколєнїє приводѧ мнѡгы и тако праздньство сътвори въсѣмь народом, въсѣжє почсти дар'ми, єлико съвѣт'-ници ємоу бѣахѫ, и єлико въинници, и єлико ѿ хоудых и нєнарочитых (стор. 13—14).

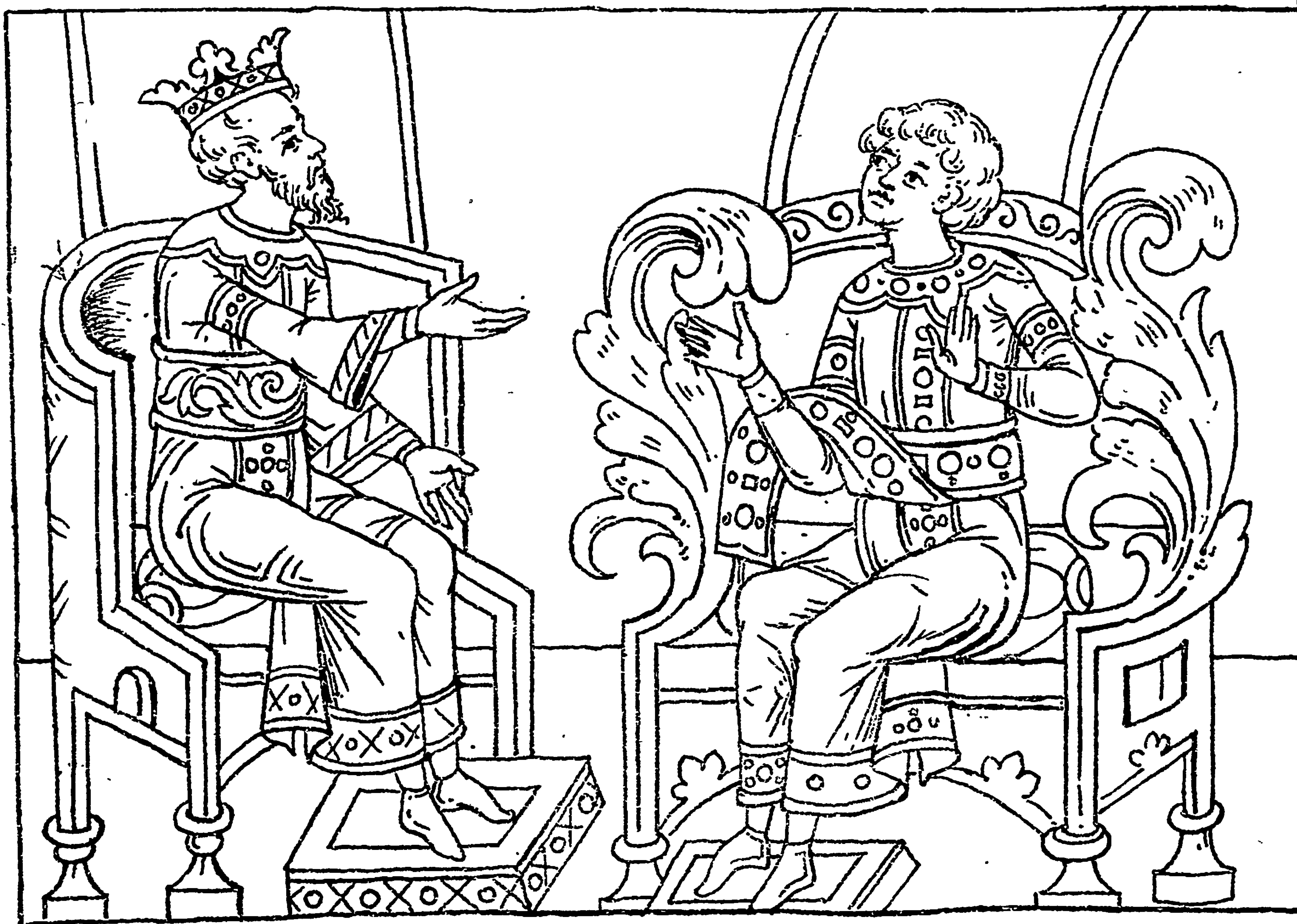

(Царевич Йоасаф розмовляє зі своїм батьком і просить його, щоби позволив йому виїжджати на гуляне з палати.)

Часто же ѻ҇ц҃оу є̂го ц҃рю видѣти ѻ҇трочѧте приходѧщоу, любовїѫ же прѣмногоѫ любламше є̂го. є̂диноѫ въ дн҃ехь гл҃а къ ѻ҇ц҃оу: въжелаах видѣти ѿ тебе, ѡ҇ вл҃дко и҆ ц҃рю, ꙗ҆каж[е] печаль и҆ скръбь вышноу растрѣзаєть ми дш҃ѫ. ѻ҇ц҃ь же сїа҆ гл҃ы оу҆слышавь, поболѣвь ꙗ҆тробоѫ реч[е]: Гл҃и ми чадо възлюблен'ное и҆ [мб. ω] ѻ҇дрѣжащеи тѧ печали, ї а҆бїе во радость преложити потъщасѧ [зам. потъщѫсѧ]. Ѻ҇трочѧ вѣща: которым ѻ҇бразом посад[и] мѧ зде вънѣтрь стѣнь и҆ враты затвори мѧ, неишествована быв'шѫѧ въсѣмь зде мѧ̂ посади? Ѿц҃ь же є̂го ѿвѣща: не хощоу, ѡ҇ чѧдо, видѣти тѧ въ скръбех срдца твоего и҆ ѿтръзаѫщѫ твоего вес[е]лїѧ, всегда бо въ пищи и҆ вес[е]лїи въсѧком жити тебе въ вся вѣкы размышлѣѫ. Ѻ҇нь ж[е] къ ѻ҇ц҃оу ре҆ч[е]: нѫ вѣдаи, ѻ҆бразом сим не въ радости ни въ вес[е]лїи живѫ, нѫ паче въ скръби и печали мнѡѕи (стор. 23—24).

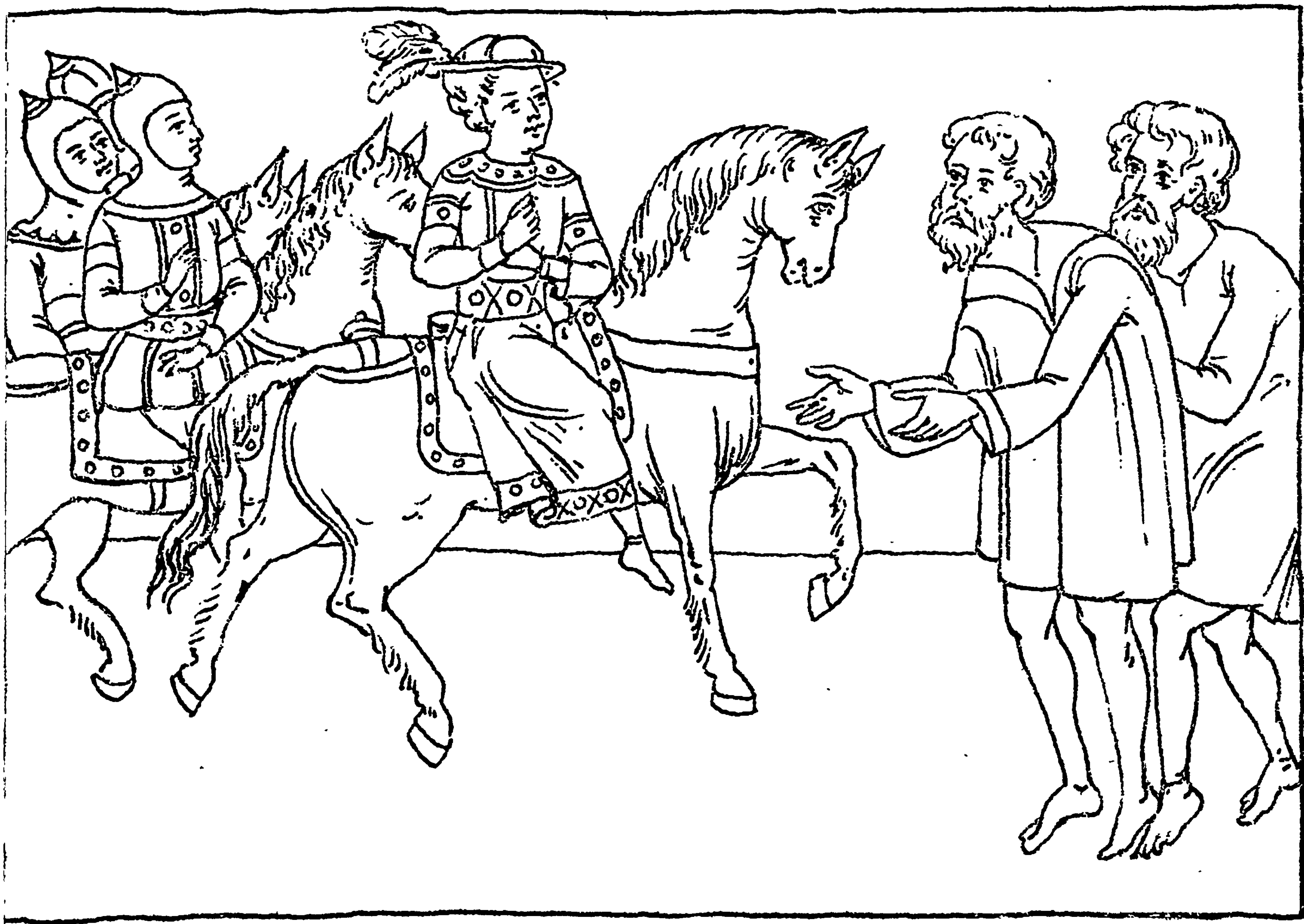

(Царевич Йоасаф виїхавши на гуляне стрічає двох старців: одного прокаженого, а другого сьлїпого, і уперве довідує ся, що людському роду грозять слабости і хороби).

Тачє повелѣ [црь] конѣ избраны оуготовати и шрѫжникы ꙗкож[е] подобаєт црємь, и шествовати ємоу єгда хощет и велит, запрѣтивь сѫщїим сь ним, ꙗко да никто ж[е] скрьбных срѧщет єго, нѫ вьсе єже єс[ть] добро и красно творимоє да показоует дѣтищѫ, ликы ж[е] да сьбирѫт и гласныѧ пѣсни и плесканїа, позорищаж[е] да сьбирѫтсѧ, ꙗко сими да наслаждаєтсѧ их же хощет. тако часто исходѧ црвь снь видѣ вь єдинь ѿ дний забыв шемсѧ слоугамь мѫжа два, єдинь єѧ прокаженыи, єдин же слѣпыи. ꙗкож[е] видѣвь црвь снь сьжалив си на срдци гла кь сѫщїим сь нимь: кто си єсте и како єѫ вид лихь! ѿниж[е] не могѫще оутаити видимаго имь глшѫ: се єс[ть] стрсть члчьскаа, ꙗж[е] вещїѫ тѣлеснѫ и хракотинами ключат[сѧ] члком. реч[е] же отрочѧ: вьсѣм ли се члком ключает[сѧ]? глаша они: не всѣм, нѫ иже ѿ здравїа превратит, ѿ хракотин ныѧ скврьны. абїе оуслышавь отрочѧ реч[е]: аще не всѣм члком се ключаєтсѧ быти, ли не нареч[е]ноє и невидимо приходѧт си? ѿвѣщаша ємоу: которїи сѫт члци боудѫщаа вѣдати и истин но испытати ли оувѣдати могѫт лоучшеє члчьскаг[о] рода єдинѣмь наслѣдован но? тачє прѣста црвь снь вьпрашаа поколѣ же срдцем о виденїи и премѣни сѧ ѿбразь лица єго о вещи неѿбычнѣи (стор. 24--26).

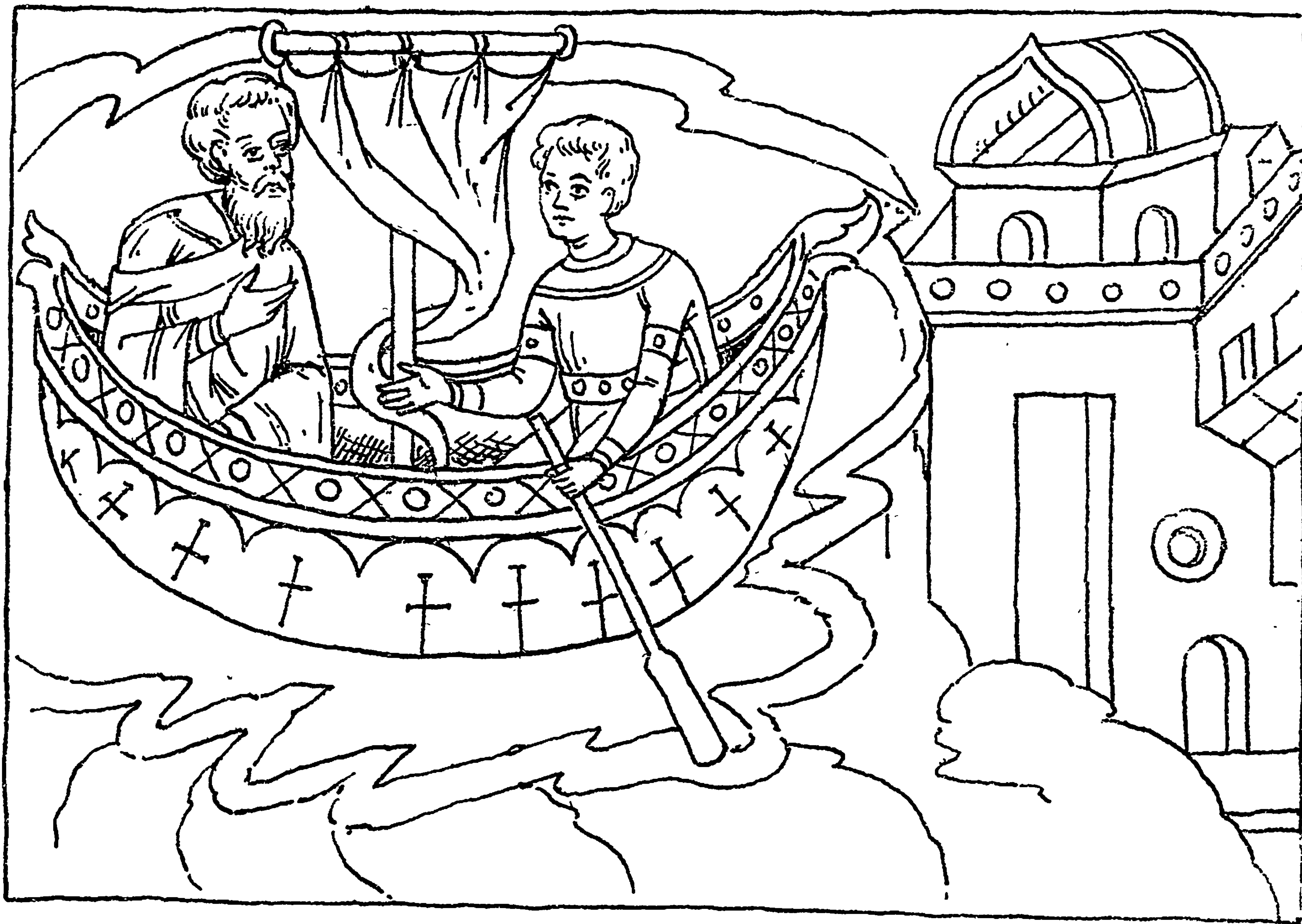

(Пустинник Варлаам пливе човном із Сенаарської пустинї до Індиї).

Быс[ть] бо въ то врѣмѧ мних премѫдрь нѣкто ѿ бжс҃тъвных мѫж житїем и҆ словѡм оукрашень и҆ наоукомнѐ м'нишеское прѣшед жизнь. Ѿкоудоу быс[ть] и҆ ѿ котораго рода, не и҆мамь гл҃ати. въ пѫстынѧ ж[е] нѣкоторѫѧ сенаридскѫѧ землѧ селит'воу творѧ, и ст҃лькскым съврьшень благ҃дтїем Варлаам бѣ и҆мѧ семоу старца (зам. старцоу). сь оубо ѿкрьвенїемь ѿ Бг҃а быс[ть] ѐмоу нѣкоторым оувидѣти ѿ сн҃оу цр҃евоу, и҆ и҆шедшѫ ѐмоу и҆с пѫстынѣ въ в'селенѫѧ вьнїнде, и҆змѣнивь свои ѡбраз въ ризы мир'скыѧ, в' лодїѫ вьсѣд прїиде въ цр҃ствїе и҆ндїиское, и҆ сътворив'сѧ коуп'цемь въ град прїиде, и҆деж[е] цр҃вь сн҃ь полатоу и҆мѧше, мнѡгыж[е] дн҃и прѣбыс[ть] тоу и҆ и҆спыта ѡ цр҃вѣ сн҃ѣ, которыи сѫт близ ѐго пребываѫще (стор. 28—29).

Опис рукопису.

Рукопис, із котрого виняті отсі рисунки і проби тексту, находить ся в бібліотеці Крехівського Василіянського манастиря близько Жовкви (про сей манастир гл. Я. Ѳ. Головацкій, Креховскій монастырь въ жолковскомъ округѣ въ Галиціи. Вильна 1885). Є се книга in folio, в старій оправі (дошки обтягнені шкурою), та підновленій на хребті, і має тепер 192 картки товстого, блискучого паперу, посшиваного в кватерніони по 6—8 карток. Перша половина рукопису (114 карток), що містить повість про Варлаама і Йоасафа, не мала пагінації; тепер сторони позначені мною. При оправлюваню картка 2 переставлена по за 3 і 4; між карткою 6 і 7 брак одноі картки тексту; впрочім ся часть рукопису ціла і захована дуже добре, тілько перших 8 карток від старости і ужпваня по краях витрухлявіли і пообривали ся, та так, що текст усюди лишив ся цілий. Друга часть рукопису, що містить Апокаліпсіс св. Івана, хоча писана тою самою рукою і таким самим методом (про него буде далї), як і Варлаам, має осібну пагінацію, писану мабуть тою самою рукою, що писала й увесь рукопис; нумеровано (церковними числами) тілько картки. Коли судити по тій нумерації, то між кінцем Варлаама а початком Апокаліпсіса бракувало би ще 5 карток, бо на початковій картці Апокаліпсіса є число ѕ҃, після чого нумерація йде далі аж до п҃а. Остатні дві картки ненумеровані і приклиєні сюди мабуть із якогось іншого рукопису, бо й зміст їх не стосуєть ся до того, що є перед ними. Писана вся книга гарним полууставом XVI віку; титули, початкові букви, заголовні орнаменти та приписки на полях роблені кіноваром; особливо богато таких кіноварних писань в Апокаліпсісї. Про час написаня рукопису нема нїякого свідоцтва. На першій картці recto в низу на полі маємо напис курсівом XVIII-го віку: Рокѹ бж҃ого ҂а҃х҃з҃ѕ҃ писавъ ем цѣнѹ" (?), а на картках 11, 12, 13 і 14 recto в низу під текстом находимо напис также курсівом: „Сия книжица названна Нагашъ (?) принележитъ служити монастыревы Креховскому вѣчне а непоруженне."
Рукопис писаний старанно; на повній стороні містить ся 31 стрічка, та таких сторін не богато; на дуже многих сторонах полишано прогалини для рисунків або оздобних букв, та переписачеви довелось виконати тілько 11 рисунків (з котрих 10 у нас репродуковано), один рисунок над титулом Варлаама (переплетені колїсця) та дві оздобні (плетені) букви в тексті Варлаама (одна репродукована у нас). Остатній рисунок є на стор. 28, по чім переписач полишав порожні місця, де мали прийти дальші рисунки і оздобні букви.

Таких порожнїх місць у Варлаамі є 80. І в Апокаліпсісі текст так само поперериваний порожнїми місцями для рисунків, та крім кіноварної плетінки над титулом і кіноварного А на початку тексту не виконано жадного рисунка. Порожнїх місць є тут 47.

Що торкаєть ся Варлаама і Йоасафа, то текст єго списаний очевидно з якогось югословянського оріґіналу. Задержано югословянський, а спеціально сербський сістем акцентованя, котрого ми в наших виписках з тіпоґрафських оглядів не репродукували. Найцїкавійше є уживанє юсів, а особливо ѫ, котре для переписчика мабуть було вже не виразом дїйсного звука, а традиційною буквою, якої значінє він толкував собі раз так, а раз інакше. І так уживає він сего знака:

Замісць о в словах нѫ (но), санѫм.

Замісць у дуже часто: мѫченическы, грѣхѫ, оумачѫ, ѫзы, имѣахѫ, вѣрѫ, нѫдити, ıарѫ (яру).

Замісць ю: мракотоѫ, оуваадаѫщее, кластїѫ, освѣтї ѫ (ю).

Замісць а: ѿстѫпишѫ, быв'шѫ, приложишѫс[ѧ], присвоишѫ с[ѧ], начашѫ, бывшѫѧ, ищѫи (ищай).

Замісць я: оставлаѫ (оставляя).

Знака ѧ уживає переписач правильно замісць я, і то не тілько в середині і на кінцї слів, але й на початку, нпр. ıатьсѧ.

Та крім того знак сей інколи стоїть:

Замісць ю: часто лучають ся форми ѿвѣщавлѧ, изгнлѧ, индїискѫѧ, шдеснѫѧ, из неѧ (из нею), питателѧж[е] ѿшедшѫ, единѣ еѧ (єю), въ землѧ, оумалѣчѧ.

Так само з буквою ѣ переписач не може собі дати ради. Він уживає её для вираженя голосу і або ї: видѣвь, нѣции, запрѣтивѣ, але також:

Замісць я: древнѣго, вьсѣкои, молѣщемсѧ, приклонивѣ сѣ, исплънивъ сѣ, питателѣ, всѣ моѧ надежда.

Замісць е: прѣславное, прѣблагаюшии, прѣжде, прѣлѣстныѧ, прѣмѣни, тебѣ видѣти.

Замісць и: непрѣлежащего рака (зам. неприлѣжащего), прѣнесено зам. принесено.

Натомісць часто переписач ставить інші букви там, де повинно би стояти ѣ, нпр. телеснѣи, къ полатѣ цр҃ви (зам. цр҃евѣ). Так само находимо на стор. 25 форму съжаликʼси зам. съжаликʼсѧ.

На сербське походженє нашого тексту вказує уживанє ь на кінцї слів там, де старословянське має ъ, нпр. сн҃ь, азь, безь, онь постникь; та про те і ъ на кінцї слів стрічає ся дуже часто. Натомісць ґрупи рѣ, лъ значать: ер, ел, нпр. скврѣны, мрьзости,

ѿврьзати, дрьзноу, вь трьніи облчена, або ор, ол, нпр. **млчати, испльнисѧ, въ кръѕѣ, ѿтръгновь,** але також ре, ле нпр. **лѣсть** (лесть) **слъзами, искрънемоу.**

Слїдів малоруського виговору я не добачив, хіба щоби хотїти за такі слїди признати такі форми, як **ѡнего** зам. **ѡнаго, видити** зам. **видѣти**; перемішаня ы і и майже не трапляеть ся, натомісць часто находимо ы по г і к (**гыблѧ, аплскым, пакы**).

Я не порівнював перекладу, що маеть ся в Крехівському рукописї, з грецьким орігіналом і для того не можу сказати, на скілько він вірний. Люка в текстї, яку находимо в притчі про однорога, очевидно пішла з вини переписача. Дивна річ, що старословянський переклад Варлаама і Иоасафа доси не був в цілости опублікований. Така робота можлива тепер тілько в Росії, де находять ся найстарші звісні нам рукописи сего твору. Крехівський список для такого виданя мало придатний і для того думаю, що виписки подані мною тут і в текстї розправи, будуть вповні достаточні для его характеристики.